MERCK TOCH HOE STERCK

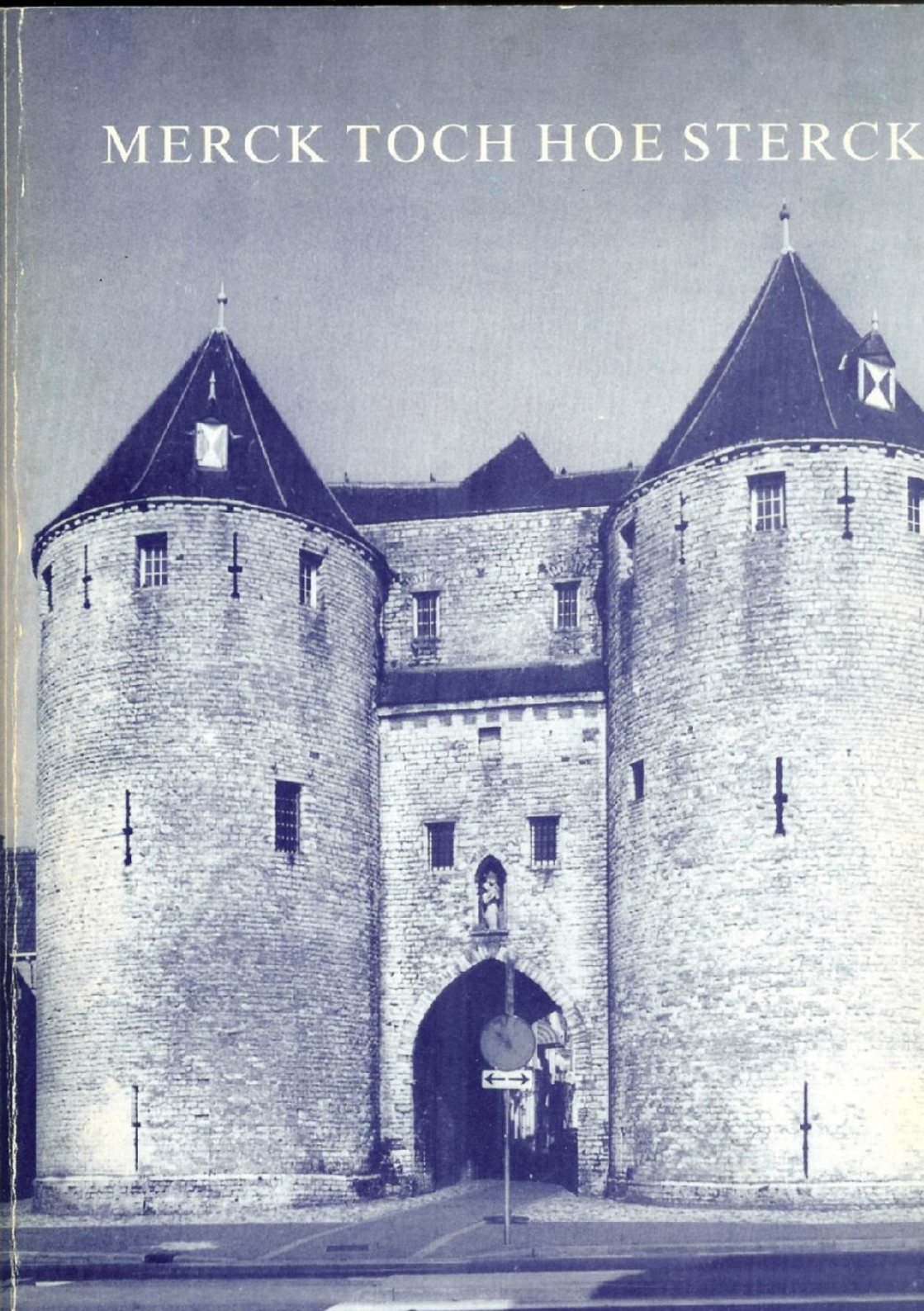

Dit boek is één van de

digitale heruitgaven

van eerdere publicaties door de

Geschiedkundige Kring

Stad en Land van Bergen op Zoom

ter gelegenheid van het

vijftigjarig jubileum in 2018

GESCHIEDKUNDIGE KRING
BERGEN OP ZOOM

FAUSTO • NUMINE • BERGA • VICTRIX

50 jaar

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis

uitgegeven in opdracht van de

Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom

4

Bergen op Zoom 1982

VOORWOORD

Voor de vierde maal sedert 1975 hebben wij de bijzondere eer U een boek in onze serie “Studies uit Bergen op Zoom” aan te mogen bieden. Ditmaal is het geen verzameling van artikelen, maar handelt de stof slechts over één enkel onderwerp. Dit onderwerp verdiende door zijn geschiedkundig belang en de grote omvang méér dan een monografie te zijn.

Zulks houdt ook in dat wij de schrijver, de Heer W.A. van Ham, nog meer dank dan anders verschuldigd zijn. Uiteraard gaat onze dank ook uit naar de andere leden van de Redactiecommissie, evenals naar het gemeentebestuur, de bijzondere begunstigers en U, leden van onze Kring, waardoor de totstandkoming van dit boek mogelijk werd gemaakt.

Namens het Bestuur van de Geschiedkundige Kring
van Stad en Land van Bergen op Zoom,
Dr. E.G.H. Härtel, voorzitter

TEN GELEIDE

Deze bundel is grotendeels gevuld door één auteur, die tevens redactiesecretaris van de reeks is. Daarom zou een redactioneel “ten geleide” door deze persoon samengesteld, wat vreemd uitvallen. Vandaar een persoonlijk dankwoord van de schrijver. Allereerst dank aan het bestuur van de Geschiedkundige Kring, dat de publicatie van een gehele bundel, aan één speciaal onderwerp gewijd, aandurfde. Dank ook aan de redactieleden, die aan een toch wel ongewone materie zoveel aandacht schonken.

Bijzondere dank aan de heren J. Sneep en A. H. Mohr, leden van de Studiecommissie van de Stichting Menno van Coehoorn. Zonder hun deskundige adviezen zou een schrijver de publicatie nauwelijks hebben aangedurfd. Meteen een gelegenheid om te wijzen op hetgeen die Stichting doet (en reeds een halve eeuw lang gedaan heeft) aan het materiële behoud van en de wetenschappelijke studie over de oude vestingwerken in ons land.

Erkentelijkheid ook voor de heer Frans Vissers, die het typewerk verzorgde. Vooral echter een vermelding van de onschatbare verdiensten van Han Bos. Hij nam de tekst meer dan kritisch door en bracht in voortdurende gedachtenwisseling met de schrijver belangrijke verbeteringen en aanvullingen aan. Hij voorzag in het tekenwerk van een groot aantal vestingkaartjes en van reconstructies van belangrijke onderdelen. Zonder zijn aandeel zou de vormgeving er heel anders hebben uitgezien. Met hem dank ik ook alle anderen, die in een of andere vorm aan het eindresultaat hebben bijgedragen.

De schrijver.

INHOUD

Voorwoord 4
Ten geleide 5
Inhoud 6

Inleiding 10
De politieke situatie 15
De topografische situatie 20
Bronnen van de geschiedschrijving 24

De versterkte marktstad 28
Eerste versterkingen 29
De ronde ommuring 35
Vernieuwing en verandering 42
Onderdelen van de vesting 45
Het havenkwartier 67

Merck toch hoe sterck 82
Spaanse pogingen tot vernieuwing 87
Onder staats bewind 89
Een haperend begin 92
De les van een belegering, 1588 99
Moeizaam aan het werk 105
Van ravelijnen tot bolwerken 107
Spinola, 1622 125
De eindfase van de tachtigjarige oorlog 127

Van oorlogen en vredes 131
De sleutel van Zeeland 136
Evolutie in de vestingbouwkunde 136
De nieuwe vestingwerken aangelegd 139
De voltooiing 146
Het “meesterwerk” van coehoorn 149
Het drama van september 1747 163
Herstel en verandering 171
De laatste beproeving: 1814 174
De nadagen 176
De weg naar het einde 179
Slechting van de vesting 186
Gevolgen van de ontmanteling 194

Tussen Eendracht en Ligne 197
De forten aan de haven 199
De linie van bergen op zoom naar steenbergen 205
Glorie en verval 208

Lijst van vestingbouwkundige termen 218

MERCK TOCH HOE STERCK

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS

VAN DE VESTINGWERKEN VAN

BERGEN OP ZOOM

DOOR W.A.VAN HAM

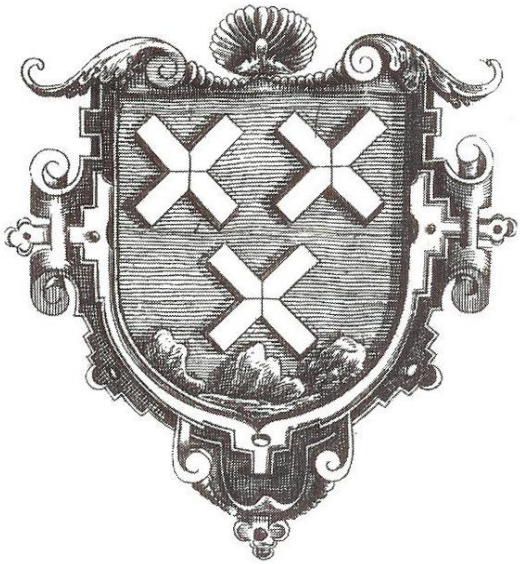

BERGEN OP ZOOM 1982

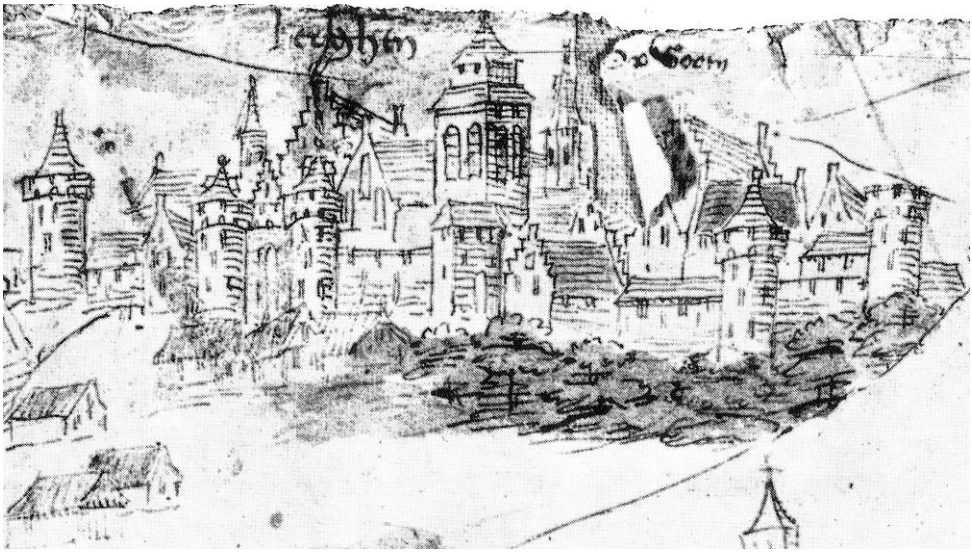

Afb. 1 Detail van de uit 1468 daterende Scheldekaart, voorstellende de stad Bergen op Zoom. De stad is omringd door muren met torens. Hoewel schetsmatig, geeft de tekening toch de indruk weer, die de stad van buiten af gezein op de bezoeker maakte.

INLEIDING

Het verschijnen van een bundel bijdragen over de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom behoeft wel een toelichting.
Het voornaamste argument hiervoor kan welzijn, dat Bergen op Zoom nog in het bezit is van twee indrukwekkende vestingstukken: de Gevangenpoort of Lievevrouwepoort en het ravelijn “Op den Zoom”. Beiden maakten eens deel uit van een groter geheel, maar hoe zag dat er uit, en hoe was de geschiedenis ervan?
Een tweede, even belangrijke, overweging mag wel zijn dat Bergen op Zoom ondanks het feit, dat het al meer dan honderd jaar geen vesting meer is, in de historische binnenstad toch nog veel bewaard heeft van de sfeer van eertijds. Op een drukke werkdag komt zulks niet tot zijn recht, maar op late avonden of vroege morgens (vooral in de weekeinden, wanneer het gemotoriseerde verkeer bijna stil ligt) dàn kan men pas “luisteren” naar de taal van de stad....
Een derde reden is een prestige-overweging. De vesting Breda is reeds in 1886 behandeld door G.G. van der Hoeven in zijn “Geschiedenis der vesting Breda”, waarvan een herdruk met voorwoord door de gemeentearchivaris Dr. F.A. Brekelmans in 1974 verscheen. Den Bosch kreeg een beurt in het boek van C.J. Gudde, 's-Hertogenbosch, “Geschiedenis van vesting en forten” dat in laatstgenoemd jaar verscheen. Als derde belangrijke vesting van het oude Zuiderfrontier mag Bergen op Zoom niet achterblijven. De geschiedenis van de vestingwerken is onlosmakelijk verbonden met de nationale militaire historie en plaatselijk met die van het garnizoen. Beide zullen in dit werk slechts zijdelings ter sprake komen. Zou men hieraan ten volle recht willen doen dan zou publicatie zowel de auteur als de uitgever te machtig worden!

Een goede wens blijft, dat in de toekomst zich nog eens gelegenheid zal voordoen, de garnizoensgeschiedenis en de daarmee samenhangende krijgsgeschiedenis in een goed overzicht samen te vatten.
Bergen op Zoom zal daarin zeker nóg meer naar voren komen als een belangrijk militair steunpunt, niet alleen door de vestingwerken maar ook door zijn gunstige ligging aan de Schelde: een uitvalsbasis voor krijgsoperaties in Vlaanderen en ZuidBrabant. Menige dorps-geschiedenis van onze Zuiderburen kan er (voor de bewoners minder prettig) over vertellen.
Bergen op Zoom staat in de vestinggeschiedenis geboekt als een belangrijke, sterke vesting. Wie daaraan twijfelt, hoeft slecht de reputatie te leren kennen van de vestingbouwmeester Menno van Coehoorn en te vernemen, dat Bergen op Zoom zijn meesterstuk was. De ontzetting en verbazing, die de Nederlanden in 1747 in hun greep kregen, toen Bergen op Zoom was gevallen, bevestigen het vermoeden, dat men de vesting onneembaar achtte. Men noemde de Coehoornvesting de “Sleutel van Zeeland” en gaf daarmee de functie van Bergen op Zoom in het zuidelijk frontier van de Verenigde Nederlanden treffend aan. Hield men stand in Bergen op Zoom als belangrijkste steunpunt, dan was een inname van de vesting Tholen en een doorstoot naar de rest van de provincie Zeeland ondenkbaar.
De kritische beschouwer van de geschiedenis stelt zich de vraag of dat altijd zo is geweest. De reputatie van Bergen op Zoom vóór de komst van Coehoorn in 1698 was evenzeer roemrijk. Die faam betrof echter de moed en taaiheid, waarmee de stad zich drie generaties eerder had verzet tegen het langdurig beleg in 1622 onder Spinola, de beroemde veldheer in Spaanse dienst. Kort daarop was de stad zeer versterkt,

doordat een inundatielinie van Bergen op Zoom naar Steenbergen was aangelegd. Dit was geen onbekend feit: vele kaartwerken uit die tijd toonden vriend en vijand de met grootscheepse buitenwerken versterkte stad en de door moerassen beveiligde fortenrij. De noodzaak van dit enorme staal van krijgstechnisch vermogen werd duidelijk, wanneer men de kaarten van het beleg bestudeerde. Daarop zag men de stad in een bijna volkomen blokkade aan de landzijde. Alleen het feit, dat men de haven toegankelijk hield voor bevoorrading vanuit Zeeland redde de situatie. Adriaan Valerius, de samensteller van de *Nederlandtsche Gedenckklanck*, gaf Bergen op Zoom een eredicht, dat het lokale volkslied werd: *Merck toch hoe sterck*.
Ook hier bleek weer, hoe sterk men het wel en wee van de republiek verbonden achtte met deze vesting aan de Schelde. Niet ten onrechte: een rechtstreekse bedreiging van het belangrijke gewest Zeeland, Hollands bondgenoot sinds het begin van de Opstand, zou het land in acuut gevaar brengen. De overwinning was Gods werk, vond men. Nederig liet de magistraat op de gedenkpenningen zetten: *Fausto Numine Berga Victrix*, door de Macht van Boven is Bergen Overwinnares.
Benauwder nog was de situatie in 1588. Bergen op Zoom leek de zoveelste stad te worden, die de veldheer Parma aan zijn lijst van overwinningen kon toevoegen. Tien jaar duurden zijn successen al: hij was erin geslaagd, vrijwel geheel Vlaanderen en Brabant te onderwerpen. Maar nu zat het hem tegen: de Onoverwinnelijke Vloot was begin augustus ondergegaan en Bergen op Zoom werd verdedigd door de befaamde ritmeesters Parker en de gebroeders Bacx, die enige malen de nog maar zwak van vestingwerken voorziene stad uittrokken om vóór de muren slag te leveren.

De Bergse magistraat, die van Latijnse volzinnen hield, liet in 1611 op de toen gebouwde stadhuisgevel de trotse spreuk zetten: *Mille periculis supersum*, Duizend gevaren kom ik te boven.
Bergen op Zoom was toen inderdaad als vesting niet bijzonder sterk. Toen in 1579 de Staatsen voor de muren waren verschenen, nadat zij het kasteel van Wouw hadden ingenomen, was het snel bekeken. Het Duitse garnizoen in Spaanse dienst leverde zijn commandant Carl Fugger uit aan de Staten-Generaal en vertrok enige tijd later tegen een flinke afkoopsom. De stad Bergen op Zoom sloot daarop een verdrag van *Satisfactie* met de Staten van Zeeland, wat inhield dat hier Zeeuwse troepen zouden worden gelegerd. Die band met Zeeland zou meer dan twee eeuwen bewaard blijven.
De geschiedenis is rijk aan keerpunten. Bergen op Zoom is waarschijnlijk voor het eerst omwald rond 1330, toen de graaf van Holland en Zeeland zich had aangesloten bij de tegenstanders van de hertog van Brabant. Deze was er alles aan gelegen, dat grenssteden als Breda, Steenbergen en Bergen op Zoom zich versterkten. Sindsdien waren het behoud en de verbetering van de stadsmuren, poorten en torens voortdurende bronnen van zorg voor de stad geweest.
Ondanks enige pogingen daartoe in het verleden gedaan is nog geen bruikbare verhandeling over de vesting Bergen op Zoom geschreven. Dit gemis werd duidelijk merkbaar toen in het kader van de beschrijving van de vestingwerken in de provincie Noord-Brabant ook die van Bergen op Zoom aan de orde kwamen. Onderstaande bijdrage is een poging om het basismateriaal bijeen te brengen om tot een overzicht van meer dan vijf eeuwen vestinggeschiedenis te komen.

De inleiding behandelt de politieke situatie rondom Bergen op Zoom, de topografische situatie van de stad en omgeving en de bronnen van de geschiedschrijving.
Het geschiedkundig overzicht is in drie hoofdstukken verdeeld. In de eerste periode beheerde de stad de muren, wallen en poorten zelf en de burgers kwamen persoonlijk op voor de verdediging van huis en haard. De tweede periode omvat de tijd waarin de stad samenwerkte met de Staten-Generaal wat de vestingwerken betrof, doch de daadwerkelijke verdediging meer en meer aan die centrale overheid moest afstaan. De derde periode toont Bergen op Zoom in een totaal passieve rol, zowel ten opzichte van de vesting als ten opzichte van de verdediging.
In het slothoofdstuk wordende linies bij Bergen op Zoom, gelegen tussen Eendracht en Schelde, de Ligne en de Vliet, behandeld. Vooral de linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen, aangelegd in 1628—1629, was voor de vesting van belang. Zeventig jaar later begon de inpassing van deze linie in het zogenaamde Zuiderfrontier dat van Sluis tot Grave liep.
Als inleiding op de vestinggeschiedenis van Bergen op Zoom moeten we de ligging van de plaats nader beschouwen. Immers, een plaats wordt niet alleen door de eigen belangrijkheid een vestingstad van betekenis. Ligt zij ver van de grenzen, buiten een betwist gebied, dan bestaan er geen redenen omvangrijke vestingwerken aan te brengen. Deze motieven ontbreken ook wanneer de plaats door zijn ligging bijzonder sterk is. We denken hier aan de Hollandse steden, die omringd waren door water of moerassig land.
De aardrijkskundige situatie, dus de hoogteligging en ander terreinkenmerken, is naast de staatkundige positie een element van

betekenis. De militaire gebeurtenissen geven hieraan een extra reliëf: Vooral hij een beleg komen de voor- en nadelen van de ligging tot uiting.
Iedere uitdaging wekt tegenactie. Ook te Bergen op Zoom werd ingegrepen in het landschap om de situatie gunstig voor de verdediging te beïnvloeden. Het einde van de vestingperiode valt veelal samen met het teniet doen van deze ingrepen.

DE POLITIEKE SITUATIE

Bergen op Zoom is ontstaan in de nabijheid van de Schelde. Het gezag over deze rivier, eens grens van het Duitse rijk, schijnt aanvankelijk aan de markgraaf van Antwerpen te hebben behoord. De bouw van een versterking aan de Scheldeoever, waarvan het Steen te Antwerpen een restant is, wijst hierop.[1]) Dit feit vormt een verdere indicatie, waar vóór 1200 het centrum van economische en politieke belangen in onze streek lag: ten zuiden van de huidige staatsgrens. De hertog van Brabant, sinds de twaalfde eeuw in het bezit van de markgraaflijke waardigheid, moest de gezagsuitoefening echter overlaten aan de pachters van de tollen op die rivier.
Het machtsmisbruik van deze lieden nam zodanig toe, dat de hertog in 1213 het toezicht opdroeg aan de heer van Breda. Deze verkreeg naast de heerlijkheden Ossendrecht en Schakerlo (op het eiland Tholen) de helft van de tol op de Schelde.[2]) Dit bezit sloot aan bij de goederen, die de heer van Breda op Zuid-Beveland had, doch kort nadien slaagde de

---

1 A. Verhulst. “Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen” in *De stad Antwerpen van de romeinse tijd tot de 17e eeuw*, Brussel 1978, 25-30.

2 F.F.X Cerutti: *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda I*, Utrecht 1956, 8-11’nr 15.

graaf van Holland erin, de Brabantse invloed op Tholen en Zuid-Beveland terug te dringen.[3]) Kennelijk gaf de hertog er de voorkeur aan goede betrekkingen met Holland te onderhouden en liet hij zijn rechten daar geleidelijk varen. De heer van Breda volgde hem hierin na en in de veertiende eeuw is de Brabantse invloed in oostelijk Zeeland verdwenen. De Schelde was voortaan grensrivier; als rechtsopvolger van de heer van Breda trad de heer van Bergen op Zoom op als bezitter van de helft van de Scheldetol.[4])

De tolrechten op de Schelde werden in de veertiende eeuw door de hertog als leengoederen uitgegeven. Onderdelen waren gelegen te Zandvliet, Ossendrecht, Borgvliet, Woensdrecht en op de Honte.[5]) Deze delen waren reeds in 1340 versnipperd door splitsingen en gecombineerd met leengoederen op het vasteland, zoals de heerlijke rechten te Borgvliet en zoutlanden te Valkenberg. De laatste plaats was gelegen aan een zijtak van de Schelde (ongeveer Eendracht, Slaak, Volkerak en Hellegat). Valkenberg lag waarschijnlijk ter plekke van het latere Ruigenhil (Willemstad) of te Heijningen (nabij de Valkenborgse Amer).[6]) Ook de heer van Bergen op Zoom gaf zijn deel van de Scheldetol in leen uit, eveneens gecombineerd met ander leengoederen.[7])

---

3 E.M. Meyers, *Des Graven Stroom*, Amsterdam 1940, 12-16; C. Dekker, Zuid Beveland, Assen 1971, passim.

4 W.A.van Ham, “De leengoederen en de leenmannen van de heerlijkheid Stad en Land van Bergen op Zoom” in: *Bijdragen tol de geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, 52, 75-78. Meijers a.w., 12

5 Meijers a.w., 12

6 G.C.A. Juten, “Valkenberg, een onbekende en verdwenen parochie” in: *Taxandria XIII*(1936) 30-32.

7 W.A.van Ham, t.a.p.

De Schelde boog ten westen van Bergen op Zoom naar zee om: van daaraf was de stroom Zeeuws en de Zeeuwse tol is vanaf 1321 bekend. De heffing van deze tol vond plaats met als controlepunt het tolhuis van Yersekeroord, dat gelegen was op de noordoosthoek van Zuid-Beveland tegenover Bergen op Zoom.[8]) Dat in de veertiende eeuw Reimerswaal op Zuid-Beveland en Tholen opkwamen wijst er op, dat de staatkundige steunpunten toen voor lange tijd werden vastgelegd.[9]) Een belangrijk feit in de historie van deze omgeving was ongetwijfeld de verwerving van Antwerpen door de graaf van Vlaanderen in 1357. Bij het gebied dat met deze stad was gecombineerd behoorde ook Borgvliet, zodat de heer van Bergen op Zoom vlakbij de stad een vreemd steunpunt zag gevestigd, bemand door heer Godevaard van der Dilft, die in de voorafgaande Vlaams-Brabantse oorlog de partij van Vlaanderen had gekozen. Deze situatie duurde tot 1406: toen keerden Antwerpen en de bijbehorende leengoederen aan Brabant terug. Pas in 1481 kon de heer van Bergen op Zoom de eigendom van Borgvliet verwerven.[10])
Als leengoed van Bergen op Zoom werd ook Woensdrecht beschouwd, tot 1492—1493 in handen van de heren van Kruiningen.[11]) Nog ingewikkelder was de situatie te Ossendrecht. Het is voorshands niet

---

8 C. Slootmans: “Invloed van tollen op de vrije Bergse jaarmarkten” in: *Varia Historica Brabantica 1* (1962) 88-89.

9 A. Hollestelle, *Geschiedkundige beschrijving van Tholen en omstreken* (Tholen 1896); K.Slootmans “Reimerswaal economisch vóór 1500” in: *De Ghulden Roos* 33(1973) 81-82.

10 G.C.A. Juten, *De parochiën in het bisdom Breda, dekenaat Bergen op Zoom*, 162-169.

11 W.A.van Ham, *De vijf heerlijkheden in de gemeente Woensdrecht*, Bergen op Zoom 1975, 17, 23-26.

duidelijk waar het plaatselijke kasteel heeft gelegen.[12]) Ook weten we niet, of Molenbeek, dat in de veertiende eeuw eveneens een Bergen op Zooms leen was, een versterking heeft gekend. De situatie van het huidige landgoed Groot Molenbeek sluit niet uit dat er een versterkte toren kan hebben gelegen.[13]) Ook op de Vossenberg in het Noordland (later Theodoruspolder) dat een leengoed vormde, kan een weerbaar huis hebben gestaan.[14]) Een vijandelijke versterking als Altena is blijkbaar snel geliquideerd.[15])

Het hertogdom Brabant, waartoe stad en land van Bergen op Zoom behoorden, is in 1430 opgenomen in het geheel van de Bourgondische staten. Daarmee waren Brabant, Zeeland en Vlaanderen in één hand verenigd. Een directe bedreiging van dichtbij was sindsdien niet meer te verwachten. De Bergenaren namen deel aan tochten tegen Frankrijk (aan de zuidelijke grenzen nabij Luxemburg) en tegen de opstandige Vlamingen.[16]) Behalve Frankrijk was er Gelderland dat onder zijn bevelhebbers de befaamde Maarten van Rossum telde. Van zijn activiteiten had vooral de grensstreek in liet noordoosten van Brabant, nabij 's-Hertogenbosch, te lijden. Een enkele maal drongen de Gelderse troepen dieper zuidwaarts. Toen bestond er ook te Bergen op Zoom een toestand van waakzaamheid.[17])

De gebeurtenissen die zich sinds 1566 voordeden, vormden een inleiding tot de ingrijpende verandering in de Nederlanden, waardoor

---

12 W.A.van Ham, “De Leengoederen” (zie nr.4), 44-46.

13 W.A.van Ham, De vijf heerlijkheden (zie nr.11), 56.

14 W.A.van Ham, “Langs Schelde en Eendracht” in: *De Ghulden Roos 35* (1975), 12.

15 W.A.van Ham, *Altena, van hoeve tot pompstation* P.A.N.B. 1979, nr.48.

16 C. Slootmans, “Bergen en de quaitwillighe van Vlaanderen” in: *Sinte Geertruidtsbronne* 7,93 en 9,21.

17 C. Slootmans, *Jan Metten Lippen*, Rotterdam 1945, 356-359.

Bergen op Zoom een grensvesting zou worden. Die feiten komen hierna ter sprake; we noemen hier slechts de hachelijke situatie van de stad tussen 1585 en 1590, toen zij één van de weinige overgebleven zuidelijke vestingen in handen van de Staten-Generaal was. Met de Staten-Generaal was Bergen op Zoom vooral sinds 1579 verbonden, doordat zij met de Staten van Zeeland een verdrag van “satisfactie” had gesloten; inzake de verdediging stond de stad niet meer geheel alleen.
De heldhaftige verdediging van de stad tijdens de langdurige belegeringen van 1588 en 1622 en de dappere weerstand tijdens de aanvallen in 1581 en 1605 oogstten alom waardering in de Verenigde Nederlanden, Bergen op Zoom heeft sindsdien een plaats binnen het Nederlandse staatsbestel al werd de stad door het staatkundige noodlot deel van Staats-Brabant en niet als een volwaardige bondgenoot in het verbond van de verenigde provincies opgenomen.
Van 1585 tot 1810 was Bergen op Zoom onafgebroken een grensvesting; van de Republiek van de Verenigde Nederlanden tot 1795, nadien van de Bataafse Republiek. In het Franse Keizerrijk (1810-1814) vormde Bergen op Zoom slechts een noordelijk bruggenhoofd van de vesting Antwerpen en werd als zodanig door de Fransen bezet gehouden tot de algehele capitulatie van Napoleon. Daarna volgde een periode van rust tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, dat echter door de Belgische opstand uiteenviel, waardoor Bergen op Zoom weer een militair steunpunt van belang werd (1830 -1839). Daarop had de stad weer de oude functie als grensvesting, hoewel haar nationaal belang sterk verminderde doordat men om militair-technische reden de landsverdediging ging concentreren op de Vesting-Holland.

DE TOPOGRAFISCHE SITUATIE

Bergen op Zoom is gelegen aan de grens tussen het oude dekzand-landschap van westelijk Noord-Brabant en de zeekleigronden. Het zandgebied heeft in grote trekken een vlakke ligging behalve in het uiterste westen. Twee ondiepe trechtervormige dalen bij Breda (het Markdal en bij Roosendaal (het dal van de Vliet) doorsnijden het landschap. Het hoger gelegen zandgebied met zijn hoge steilrand dankt volgens bodemkundigen zijn bestaan aan de ontwikkeling van een jonge afbraakkust door de zee.[18])

De heuvelrug tussen Ossendrecht en Lepelstraat daalt plotseling van (voor WestBrabant) vrij hoog terrein af tot het polderniveau. Het ligt bij Ossendrecht 22 m. boven N.A.P., bij Hoogerheide 21 m., bij Woensdrecht 19 m., bij Lindonk 13 m., bij de Kraaiberg 13,3 m., bij Kijk in de Pot (Zuidwestsingel BoZ) 13,7 m., bij de Zoomflat (Stulemeijerlaan BoZ) 12,5, bij Halsteren 10,4 en bij Kijkuit (ZW van Lepelstraat) 6,9 meter. Tussen genoemde punten liggen inhammen, waarin laag gelegen, deels verzilte veengronden voorkwamen, van zuid naar noord genaamd Noord- en Zuidmoer (bij Woensdrecht), Oostmoer (Augustapolder) en Beijmoer (bij Halsteren). De havenmonding van Bergen op Zoom liep landinwaarts door een diepe inham.

Het lage land tussen deze hoge rand en de Schelde was voor een deel vrij vroeg bedijkt: de oudste polders wellicht al aan het einde van de twaalfde eeuw. We noemen hiervan Heer Boudenspolder en Hildernisse.[19]) Latere inpolderingen vonden tot in de vijftiende eeuw

---

18 D.van Diepen, *De bodem van Noordbrabant*, Wageningen 1968, 2-3.

19 W.A.van Ham, "*Langs Schelde en Eendracht*" (zie nr. 14), 6-14.

plaats: reeds tegen 1300 bestonden de polders Noordland en Zuidland ter weerszijden van de haven van Bergen op Zoom.
De Schelde vormde de begrenzing van deze lage landen. Thans ligt ten zuidwesten van Bergen op Zoom een bekken, dat de verdronken landen van Zuid-Beveland en van het Markiezaat van Bergen op Zoom vormt. Deze situatie is pas tussen 1530 en 1570 ontstaan: tevoren lag aan de westkant van de rivier het oostelijk deel van Zuid-Beveland met een aantal dorpen en de stad Reimerswaal. Bij Bergen op Zoom boog de rivier westwaarts om: daar mondde de Eendracht erop uit, alsmede het Lange Water, een andere zijtak van de Schelde. Dit water heette ook de Coevere of Halsterse Vliet: het had vroeger een andere westwaartse loop, waardoor Heer Boudenspolder op een eiland lag. Nadien is het noordwaarts verlegd. Halsteren moet via het Lange Water verbinding met de overige rivieren hebben gehad.[20])

De ligging van Bergen op Zoom aan de waterkant was vrij sterk te noemen: zo lang men de havenmond beheerste kon men zich bij een aanval gemakkelijk bevoorraden. Wel kon het nodig zijn de aan de haven grenzende polders onder water te laten lopen en onder water te houden. Naar het zuiden lijkt het erop, dat Bergen op Zoom gemakkelijk te benaderen was.
Een belemmering voor een vlot verkeer zullen de stuifzandheuvels hebben gevormd, die in de vijftiende eeuw onder meer “De Raayberg” heetten. De weg naar het zuiden (Antwerpen) liep oorspronkelijk oostelijker en doorkruiste het dal van de Molenbeek bij het landgoed van die naam. Hier was wellicht een voorpost in de vorm een versterkte toren of huis.

---

[20] W.A.van Ham, a.w., 7.

Het stuifzandgebied ten oosten en noorden van Bergen op Zoom wordt gekenmerkt door een onregelmatig reliëf met betrekkelijk grote hoogteverschillen (2 à 3 meter op een afstand van ca. 100 meter). Aan de oostkant wordt het begrensd door een zwak golvend deklandschap met geringere hoogteverschillen. De grens tussen dekzand en stuifzandgronden is in het zuiden en midden vrij scherp afgetekend. Deze bodemgesteldheid heeft als gevolg dat terreinnamen met de uitgang -berg veel voorkwamen: de Zandberg, Holwegenberg, Delberg, Nelenberg, Leemberg, Valckenberg, Rijsselberg en Calenberg. De grens met het lager gelegen dekzandlandschap was ook de middeleeuwer duidelijk: dit land heette gelegen "over de Bergen".[21])
Dichter hij de stad vooral waren de gronden vochtiger en voor landbouw geschikt te maken. Te nat voor dit doel waren de komgronden, die met veen gevuld waren: deze werden ontgonnen ten behoeve van de turfnering. Vanaf Bergen op Zoom is daarom een vletvaart, "Moervaart" geheten, gegraven. Deze is tenslotte tot aan de huidige rijksgrens doorgetrokken. In de veertiende eeuw zijn de daar gelegen veengronden, grenzend aan de goederen van de abt van Tongerlo (onder Essen) reeds in ontginning.[22]) De plassen die ontstonden na het weghalen van de turf, kenden namen als de Meeren, de Melanen, Drolsmoer, Cornevenne, Ansemare, de Cragghe, de Moerkens.[23])

---

21 SA, Stadsregister, passim, vooral fol. 67. J. Haans; *Een bodemkartering van de omgeving van Bergen op Zoom*, Wageningen 1948, I, 1.

22 SA, Stadsregister, passim, vooral fol. 205.

23 ARR 97, SA Stadsregister, passim.

Aan de oostkant van de heuvel lagen, aansluitend bij een vennenlandschap onder Wouw, de Seesupere en Kotelmare.[24])
Tussen de vennen door was de stad bereikbaar langs de Balsebaan en de Wouwse weg; ook onder Halsteren waren enige wegen waardoor oost-westverkeer mogelijk was, bijvoorbeeld de Schansbaan. Om Bergen op Zoom aan deze zijde te beschermen was het nodig om de vennen met elkaar te verbinden of waar dit niet mogelijk was de wegen te bezetten of er versterkingen aan te brengen. Wie echter Steenbergen bezette kon via Halsteren de stad vrijwel ongehinderd benaderen, want vlak ten noorden van Bergen op Zoom lag het hoge gebied van de Rijsselbergen.
Aan de zuidoostzijde was eveneens een hoog plateau. Hierop lag het Bergse Bos: ongeveer tussen de Balsebaan, de Galgenbaan-Vondellaan en op Plein XIII.
De ligging van Bergen op Zoom was dus niet zeer sterk. Aan het einde van de vijftiende eeuw was men zich dit reeds bewust: de nieuwe uitmonding van de Moervaart diende tevens om water naar de stadsgrachten te voeren. Toch tekent Jacob van Deventer een deel van de gracht aan de zuidoostkant van de stad als droogstaande.
Aan de westkant vormde de aanleg van het omvangrijke waterreservoir om de watermolen gaande te houden (de Houwer) tevens een zekere versterking van de stad tegen aanvallen van de zuidwestkant. Hier lag immers een heuvelgebied, waaronder de Holwegenberg.[25]) Wie zich daar posteerde, kon de havenmond onder vuur nemen.

---

24 SA 36, 84 bis; SA 157,268 v.

25 SA, Stadsregister, 59

BRONNEN VAN DE GESCHIEDSCHRIJVING

Wat de periode tot 1574 aangaat zijn er slechts enige, niet geregeld bijgehouden series registers van besluiten (resoluties) van het stadsbestuur. Nadien begint een meer volledige serie, al zijn er toch nog enige hiaten te signaleren.[26])
Hetzelfde geldt voor de stadsrekeningen. De oudste bewaarde rekening dateert uit 1413, maar daarop volgt een periode van bijna dertig jaar, waarin we over de financiën van de stad bijna niets weten. Pas na 1630 is de serie (bijna) compleet.[27])

---

26 V.I. inv. nrs. 31-146. Ontbrekende jaren: vóór 1467; 1518—1525; 1599—1604; 1716—1720; 1723—1725; 1735—1745;1747—1748; 1750—1757. In de periode 1476—1572 zijnde resoluties incidenteel opgetekend en vaak in zeer korte verslagen, waardoor men weinig inzicht krijgt in de gang van zaken rond de besluitvorming.

27 V.I. 238-439. Ontbrekende jaren: vóór 1413/1414; 1414/1415-1441/1442; 1444/1445-1445/1446; 1448/1449-1468/1469; 1470/1471; 1476/1477-1477/1478; 1480/1481-1481/1482; 1485/1486-1486/1487; 1489/1490; 1495/1496-1496/1497; 1499/1500-1500/1501; 1502/1503-1504/1505; 1510/1511-1513/1514; 1515/1516-1516/1517; 1519/1520-1520/1521; 1523/1524-1524/1525; 1526/1527; 1528/1529; 1530/1531-1533/1534; 1535/1536-1544/1545; 1548/1549; 1550/1551-1551/1552; 1553/1554; 1555/1556; 1558/1559; 1561/1562; 1563/1564; 1565/1566; 1567/1568-1587/1588; 1589/1590; 1591/1592-1593/1594; 1595/1596; 1597/1598-1599/16001601/1602-1603/1604; 1606/1607-1607/1608; 1611/1612; 1613/1614-1629/1630; 1633/1634-1637/1638; 1641/1642; 1643/1644; 1648/1649; 1655/1656; 1657/1658; 1668/1669; 1670/1671; 1676/1677; 1678/1679; 1682/1683; 1686/1687; 1694/1695; 1696/1697; 1698/1699; 1704/1705; 1706/1707-1707/1708; 1714/1715; 1724/1725; 1727/1728; 1729/1730-1731/1732; 1733/1734-1734/1735; 1743/1744; 1747/1748; 1809. Aanvullende informatie kan worden verkregen uit de bijlagen van de rekeningen V.I.494-638.

Van de gedrukte bronnen vormen nog steeds de na de belegeringen van 1588 en 1622 door de predikanten van Bergen op Zoom opgestelde verslagen de best bruikbare. Van de belegering in 1747 is het door Schwarz in 1890 gepubliceerde uitvoerige artikel het meest volledige en technisch gezien best bewerkte overzicht. De werken van Le Grand en Van Gorkum over de aanslag op Bergen op Zoom in 1814 bevatten eveneens veel bruikbare gegevens.
Ook de serie betrouwbare stadsplattegronden vertoont vele hiaten. Omstreeks 1560 tekende Jacob van Deventer een kaart van de stad en omgeving, die lange tijd niet meer geëvenaard zou worden. Pas tijdens het beleg van Bergen op Zoom in 1622 zijn weer nauwkeurige kaarten vervaardigd.[28]) Na de herziening van de vestingwerken onder leiding van Menno van Coehoorn zijn enige goede manuscriptkaarten vervaardigd, evenals na de voltooiing van de vesting onder leiding van Hertell en Van Dun in 1742—1744.
Het beleg van 1747 trok eveneens de aandacht van de kaarttekenaars en leverde bovendien een maquette op, die in Parijs werd vervaardigd door het atelier van Nézot.[29]) Uit de daaropvolgende periode kennen we tal van kaarten, door militaire ingenieurs vervaardigd, die de wijzigingen en verbeteringen In de vesting en de linie weergeven.[30]) Tijdens en na de belegeringen van 1588, 1622 en 1747 verschenen vele gedrukte kaarten. Kennelijk gaan deze alle terug op twee voorbeelden:

---

28 B.van ‘t Hoff, “De Nederlandsche gewestelijke kaarten en stedelijke plattegronden vervaardigd door Jacobus van Deventer” in *Nederlands Archievenblad, XLVII* (1939-1940) 19-32.

29 C. Koeman, *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland*, Groningen 1963, 23-25; 35-46.

30 Algemeen Rijksarchief ‘s-Gravenhage, kaarten Genie, Plans van vestingen, B41-159.

de kaart van Franciscus Hogenberg (1581) en de kaart van Franciscus van Schooten (1617)[31]) Van de in 1747 getekende kaarten zijn in de jaren nadien gedrukte edities verschenen, onder andere bij Jaillot te Parijs.[32])

Van een hoog betrouwbaarheidsgehalte zijn de kaarten, die op basis van de metingen van het kadaster door het topografisch bureau van het Ministerie van Oorlog zijn vervaardigd. De gedrukte stafkaarten waren hiervan het resultaat: de moderne topografische kaart was werkelijkheid geworden.[33])

---

31 J.H.van Mosselveld, *Prenten van Bergen op Zoom*, Breda 1967, nrs. 1, 3.

32 ibidem, nr. 5.

33 P.Th.van Herpen en E.H. Korvezee, *Inventaris van een verzameling kaarten afkomstig van de landmetersfamilie Adan*, ‘s-Gravenhage 1962.

Afb 2. De Gevangen- of Lievevrouwepoort vanaf de Westersingel, mei 1979. De massaliteit van het poortgebouw, versterkt door het gebruik van witte Gobertangesteen, geeft nu nog een indruk van de stedelijke weerbaarheid in de middeleeuwen.

HOOFDSTUK 1

DE VERSTERKTE MARKTSTAD

In de middeleeuwen vormde de omwalling naast een beveiliging ook een symbool van de status van een plaats als stad. Sommige steden, die strategisch van minder belang waren of door politieke of economische oorzaken hun vestingwerken niet konden aanpassen, lieten tot in de negentiende eeuw hun (veelal veertiende eeuwse) muren en poorten staan om zich zodoende te blijven onderscheiden van het omringende platteland.

De aanpassing was nodig vanwege de toepassing van het buskruit in de aanvalsoorlog en de ontwikkeling van de vuurwapens. De aanvalsmiddelen bestonden aanvankelijk slechts uit pijl en boog, werptuigen zoals de "blijde", stormrammen om poorten en muren te doen instorten, stormtorens (aanvalstorens) en stormladders om de muren te beklimmen.[34])

De eerste helft van de veertiende eeuw bracht de eerste handvuurwapens maar tot effectieve toepassing kwam men pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw. De veldtocht van Karel VIII van Frankrijk naar Italië (1494—1503) betekende een doorbraak omdat toen voor het eerst op grote schaal gebruik kon worden gemaakt van mobiele artillerie. Tijdens de Frans-Spaanse oorlog over het bezit van het koninkrijk Napels pasten de Spanjaarden voor het eerst met succes de buskruitmijn toe om het kasteel van Uovo bij Napels ten val te brengen (1502). Het gevolg was dat verbetering nodig werd van de verdedigingswallen, die lager en zwaarder moesten worden gemaakt en

---

34 C.J. Snijders en P.C.J. Noorduijn, *Duurzame en tijdelijke versterkingskunst*. Breda 1909, 15-24.

tevens gelegenheid moesten gaan bieden om verdedigingsartillerie op te stellen.[35])

De geschiedenis van de middeleeuwse vesting Bergen op Zoom is er een van voortdurende aanpassing van de verdedigingswerken. Lang bleven deze beperkt tot de cirkelvormige ommuring, die in de veertiende eeuw was gebouwd. De welvarende stad kende echter langs de toegangswegen en de haven, die buiten de muren lag, zogenaamde “voorsteden”. Afgezien van het Havenkwartier zijn deze nooit omwald. Die aan de landzijde zijn tijdens de tachtigjarige oorlog voorgoed afgebroken. De omwalling van het Havenkwartier (1484—1508) voldeed aan de eisen die door de nieuwe aanvalstechniek werden gesteld. Een totale nieuwe omwalling, zoals bijvoorbeeld Antwerpen en Breda kenden, lag boven het vermogen van het na het eerste kwart van de zestiende eeuw economisch sterk in verval rakende Bergen op Zoom. Wanneer de tachtigjarige oorlog uitbreekt wordt de vernieuwing onmiddellijk urgent, zodat een overgangsfase ontstaat naar een nieuwe episode in de vestinggeschiedenis. Achtereenvolgens zullen hier de oudste vestingwerken, hun vernieuwing en verbetering en de onderdelen van de vesting worden besproken.

EERSTE VERSTERKINGEN

Om de oudste versterkingen van Bergen op Zoom terug te vinden is het gewenst het microreliëf te bestuderen. Het lijkt weinig zinvol, de ligging van de mogelijke vóórstedelijke en vroegstedelijke kernen in het stratennet af te lezen. Men heeft bijvoorbeeld gemeend een “Frankische” nederzetting of *villa* terug te kunnen vinden in de

35 Chr. Duffy, *Siege Warfare*, Londen 1979, 1-8

rechthoek, die zich in het stratennet ten noorden van de Grote Markt aftekent.[36])

Uit nadere studie blijkt dat het stratennet in fases is ontstaan. De laatste groeifase vond eerst in de veertiende eeuw plaats, zodat hieruit geen conclusie ten aanzien van de oudste woonkern kan worden getrokken.[37])

Het microreliëf van Bergen op Zoom omvat naast de in de inleiding genoemde laagte, die een voortzetting is van de Lage Meeren en in het noordoosten van de oude binnenstad is gelegen (Korenmarkt en omgeving) een voornamelijk golvend terrein, waarbinnen zich enige hoogten of plateaus bevinden. Het hoogste plateau is ongeveer 14 meter en bevindt zich ter plekke van de verdwenen Petrus en Pauluskapel aan de Hoogstraat. Een tweede bevindt zich ter hoogte van de Johannesstraat — Fluwelenbroekstraat; dit is ongeveer 13 meter hoog. Het derde punt ligt of beter lag, ten oosten van het latere Markiezenhof en heette Scholgieberg of Schoelgieberg. Het is bij de uitbreiding van dat gebouwencomplex afgegraven. Wellicht bewaart het nabijgelegen pleintje, dat de naam in verbasterde vorm draagt (Scholiersberg) de oorspronkelijke hoogte van ca. 8,5 meter. Een vierde hoogte ligt in het Havenkwartier aan de Dubbel straat. Deze is evenals de Scholiersberg de zuidelijke uitloper van een plateau dat noordelijker, buiten de stad, ligt. Bij de Dubbelstraat is het plateau 7,20 meter hoog. (*Afb 3*)

Uit de middeleeuwse topografie weten we dat het tweede plateau de begrenzing vormde van een vrijwel onbewoond terrein binnen de wallen, waar de Zand- of Kapelmolen volop wind kon vangen en waar de boerderij het Hooghuis aan de hoek Lindebaan — Hooghuisstraat

---

36 C.Slootmans, “De oudste plattegrond van Bergen op Zoom” in: *De Ghulden Roos 22* (1962) 41-48; eerder in: *Bergen op Zoom, de stad der markiezen*, Amsterdam 1949, 1 1-16.

37 W.A.van Ham, “De middeleeuwse stadsplattegrond van Bergen op Zoom” in: *Studies uit Bergen op Zoom 2* (1977), 15-36.

(ten zuiden van dal plateau) het enige grotere gebouw was. De hoogte van de Dubbelstraat droeg naast de woningen van vissers en schippers de pottenbakkerijen of “Potteriekes”. Dat waren brandgevaarlijke bedrijven die men ook in de Middeleeuwen zo ver mogelijk buiten de

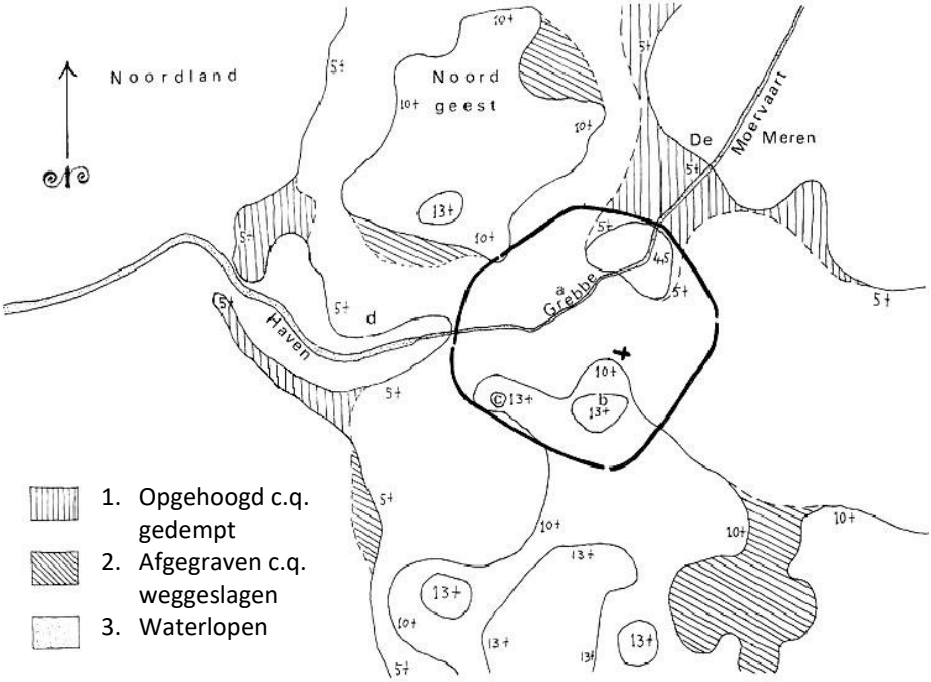

Afb 3. Hoogtekaart.

a. Scholiersberg; b. Hoogstraat e.o.;

c. Hooghuisstraat e.o.; d. Dubbelstraat e.o./

stadskernen hield. Van de gesignaleerde hoogten blijven er dus twee over, die aan de oudste bewoningskernen (of versterkingen) een plaats verschaft kunnen hebben.

Het blijft echter een open vraag, of Bergen op Zoom wel een voorstedelijke kern heeft gehad. Dit soort kernen bood bescherming tegen aanvallen van

buitenaf en deed tevens dienst als politiek en bestuurlijk centrum.[38]) Als Bergen op Zoom zo'n kern gehad heeft, dan zal men deze wellicht kunnen vinden op het plateau van de Scholiersberg. Bij de uitbreiding van het Markiezenhof aan het einde van de vijftiende eeuw is deze verdwenen en daarbij is ook een wal geslecht, die wellicht tot een primitief verdedigingswerk van het huis behoorde.

Typisch is, dat de oudste heren van Bergen op Zoom (die pas in 1287 optraden) een kasteel te Wouw bewoonden.[39]) Voor een voorstedelijke kern wel wat vér (ongeveer 8,2 km) van het centrum van Bergen op Zoom. De vroegstedelijke kern van Bergen op Zoom lag waarschijnlijk op het plateau van de Hoogstraat. Deze straat kan men als de oudste van de stad beschouwen. Zij verbond het Marktveld, dat we ons groter moeten voorstellen dan de huidige Grote Markt, met Oud-Borgvliet ten zuidwesten van Bergen op Zoom en indirect met zuidelijker gelegen plaatsen als Woensdrecht, Ossendrecht, Zandvliet en Antwerpen.[40])

Op de Hoogstraat stonden tijdens de middeleeuwen de hallen of handelshuizen van steden, wier kooplieden wegens de omzet van laken Bergen op Zoom bezochten. Een koopliedennederzetting vormde voor de meeste middeleeuwse steden vaak de oudste of vroegstedelijke kern. Men zocht hiervoor wel de omgeving van een versterking. Die kon bescherming bieden in tijd van oorlog, maar was meestal de zetel van de heer en zijn beambten. Daarom vestigde men zich vlak in de buurt, maar bleef wel buiten

---

38 H. Rottier, *Stedelijke Structuren, een inleiding tot de ontwikkeling van de Europese stad*, Muiderberg 1980, 95-96.

39 W.A.van Ham, in: *Woide. . .die Wouda*, Wouw 1980, 74-102.

40 W.A.van Ham, tap. G.C.A. Juten, *De Parochiën in het Bisdom Breda*, Dekenaat Bergen op Zoom 2, t.p. Borgvliet.

de invloedssfeer ervan, om maatschappelijk zo onafhankelijk mogelijk te blijven.[41])

Het is niet bekend, of de handelsnederzetting of marktstad, die het vroegere Bergen op Zoom vormde, een versterking van aarden wallen met palissaden en houten poorten had. Het oudste stadsgedeelte omvatte slechts een klein gedeelte van de veertiende eeuwse stadsoppervlakte. Nog eeuwen nadien bleef het echter het dichtst bebouwde stadsdeel.

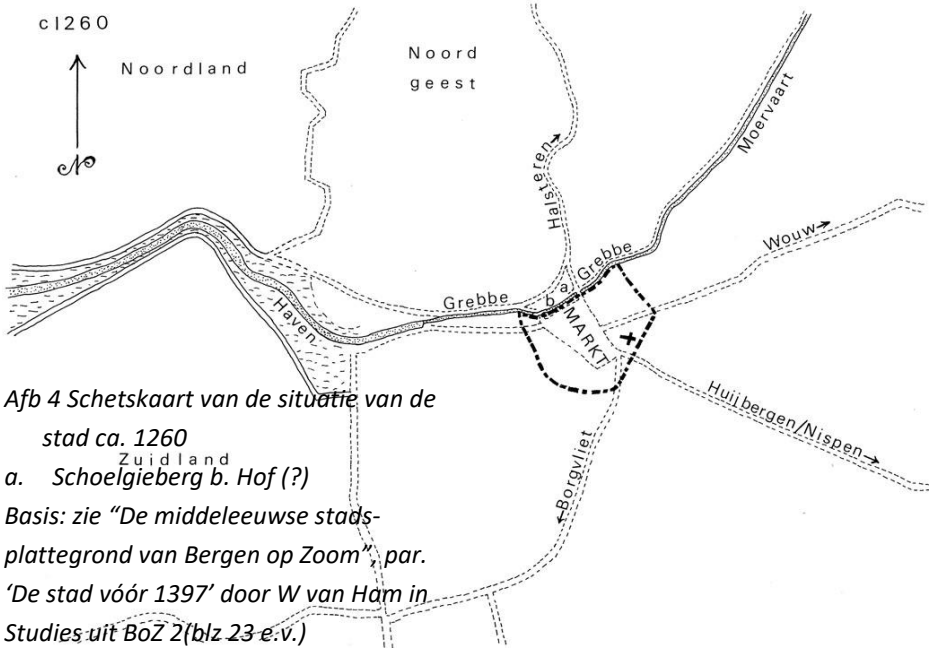

Afb 4 Schetskaart van de situatie van de stad ca. 1260

a. Schoelgieberg b. Hof (?)

Basis: zie "De middeleeuwse stads-plattegrond van Bergen op Zoom", par. 'De stad vóór 1397' door W van Ham in Studies uit BoZ 2(blz 23 e.v.)

De inwoners van Bergen op Zoom heetten in 1260 "oppidani" of"poorters", wat op het bestaan van een versterking kan wijzen.[42]) Zij

41 Rottier, a.w., 103-105

42 P.J. Goetschalck en B.J.van Doninck, *Oorkondenboek der abdij Sint Bernaards aan de Schelde*, Antwerpen 1926, 237 nr.238: *Bijdragen geschiedenis hertogdom Brabant*, XI, 59.

deelden deze eer met die van Breda, waar recente opgravingen aanleiding gegeven hebben te veronderstellen, dat die plaats al vóór 1300 omwald was.[43])

In de nabije Kempen vestigde de hertog van Brabant omstreeks het begin van de dertiende eeuw een aantal oppida zoals Arendonk, Eindhoven, Herentals, Hoogstraten, Oisterwijk, Sint Oedenrode en Turnhout.[44]) Afgezien van Eindhoven en Herentals is geen van die plaatsen nadien uitgegroeid tot een ommuurde stad. Hoogstraten en Turnhout werden wel belangrijke nederzettingen met de titel van vrijheid.[45]) De overige plaatsen bleven van minder belang en zelfs de plaats van de dertiende eeuwse versterkingen is daar moeilijk terug te vinden.[46])

Het blijft onduidelijk of Bergen op Zoom reeds vóór 1330 een versterking kende en of deze op de Scholiersberg of rond de handelsnederzetting gezocht zou moeten worden. De totstandkoming van de uiteindelijke middeleeuwse stadsomwalling vond in het begin van de veertiende eeuw plaats, waarmee Bergen op Zoom op één lijn kwam te staan met de overige Brabantse steden. Dat tijdperk betekende het hoogtepunt voor die steden, die een opvallende politieke rol in het hertogdom en zelfs daarbuiten gingen spelen. (afb.

---

43 F.A. Brekelmans, “De middeleeuwse omwalling van Breda”, in: jaarboek *De Oranjeboom*, XXX, 1-26

44 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 15. P. Bonenfant, “La fondation de villes neuves en Brabant au moyen age”, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 40(1962), 153 e.v.

45 W. Steurs, “Les franchises du duché de Brabant au moyen age”, in: *Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et Ordonnances de Belgique*, 25 (1973).

46 W. Steurs, Les Campagnes du Brabant septentrional au Moyen Age. *La fondation de ville neuve d’Oisterwijk par le Duc Henri Ier*, Brussel 1974, 43-44.

4) Hoogstwaarschijnlijk mogen we de stichting van Wouw en Bergen op Zoom in dezelfde periode zoeken, dus in het begin van de dertiende eeuw. Wouw en het land bij de Zoom komen voor in een oorkonde uit 1232.[47]) Bergen op Zoom is in een akte van 1235 voor het eerst vermeld.[48]) De stedelijke status is waarschijnlijk tussen 1246 en 1272, wellicht zelfs vóór 1260, verworven.[49])

DE RONDE OMMURING

Rond 1330 vond de hertog van Brabant een coalitie van vijanden tegenover zich. Hierbij sloot zich ook de graaf van Holland aan, zodat aanvallen vanuit het noorden of westen op het hertogdom Brabant te verwachten vielen.[50])

Zowel Breda, Steenbergen als Bergen op Zoom zijn toen wellicht voor het eerst van nieuwe wallen en/of muren voorzien.[51])

Het is niet na te gaan, of de stad onmiddellijk werd omwald of dat een aarden omwalling daaraan voorafging. De stadsrekeningen uit de vijftiende eeuw bevatten tal van gegevens, die erop wijzen, dat in die tijd herhaaldelijk verbetering van de ommuring plaats vond.

De ommuring volgde een cirkelvorm, die bij meerdere Brabantse steden voorkwam, bijvoorbeeld te Leuven en Breda.[52]) (Afb. 5)

---

47 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr.20.

48 A.R.A. Brussel, Kerkelijke archieven flr.1417, i66. Akte van 25 oktober 1235.

49 W.C.M. Stuart, “Stadsrecht en stadswording te Bergen op Zoom”, een theoretische benadering, in: *Studies uit Bergen op Zoom 2* (1977), 7-14.

50 Brekelmans a.w., 4-5.

51 Brekelmans t.a.p. en L. Moelands, “De opgraving van de Gasthuispoort te Breda” in: *De Oranjeboom* z.j., 27-37. W.A.van Ham, “Steenbergen, balans van een geschiedschrijving” in dat jaarboek 24(1971), 145.

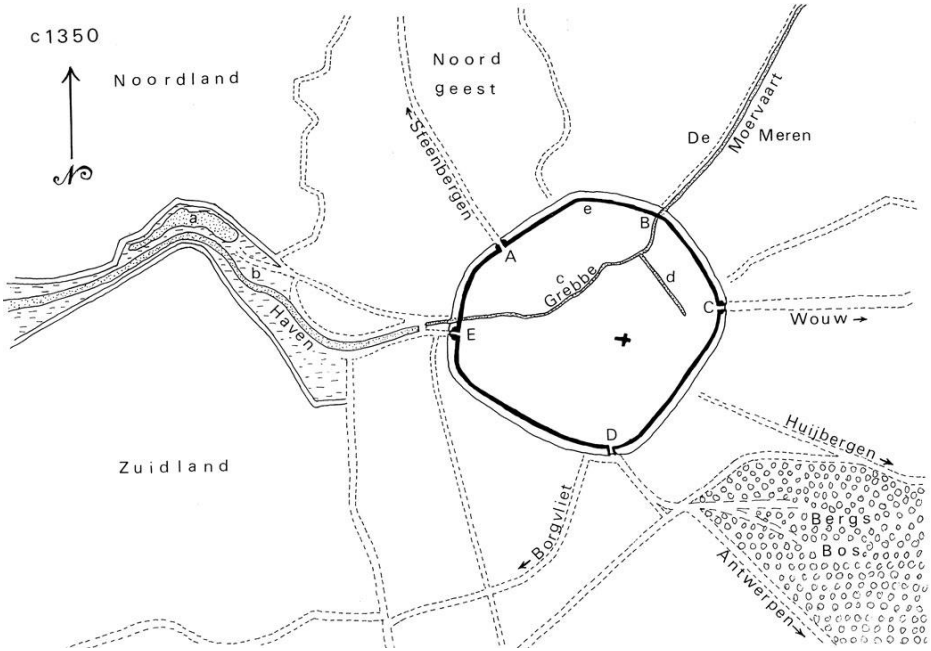

Afb. 5. Schetskaart van de situatie van de stad ca. 1350.

a.	*Weel*	*A.*	*Steenbergsepoort*
b.	*Stadsdeel bij de Weel*	*B.*	*Verloren Cost*
c.	*Hof (?)*	*C.*	*Wouwsepoort*
d.	*Vulbeek*	*E.*	*Bospoort*
e.	*Moutmolen .*	*F.*	*Lievevrouwepoort*

Basis: zie afb 6.

De cirkel doorsneed een terrein van wisselende hoogte: deze liep in ruwe lijnen volgens het tracé van de tegenwoordige straten Westersingel, Noordsingel, Van de Rijtstraat. Sint Josephstraat,

---

52 F.L. Ganshof, *Over stadontwikkeling tussen Loire en de Rijn gedurende de middeleeuwen*, 1944, plaat 20; *Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het Cultuurbezit in Vlaanderen, Architectuur I, Provincie Brabant, Arrondissement Leuven*, Luik 1971, 2 16-217 (krt.232-233), 241-244.

Kloosterstraat en via de Koepelstraat weer naar de Westersingel. Deze straten zijn (op de Westersingel na) na de ontmanteling van de vesting in het laatste kwart van de negentiende eeuw aangelegd.
De hoogte van het terrein waar de muur werd aangelegd was in meters: nabij de Lievevrouwepoort ruim 6; hij de Steenbergsepoort ruim 10; vandaar tot aan de Moutmolen aan het einde van de Minderbroederstraat ongeveer 9; op dat punt begon een daling van ongeveer 7 tot ruim 5 hij de Verloren Costpoort. Dit was een secundaire stadsuitgang, van belang omdat hier de Grebbe in de stadsgracht uitmondde. Zuidwaarts nabij de Wouwsepoort was de hoogte 5,70 meter. Het hier doorkruiste lage terrein was een weidegebied, dat een voortzetting vormde van de Meren ten noordoosten van de stad. Ten zuiden van de Wouwsepoort steeg het terrein weer tot meer dan 8,70 meter op de plaats, waar de muur de Huijbergsestraat afsloot om daarna ca. 13 meter te bereiken bij de Bospoort. Het grachtgedeelte langs de stadsmuur stond hier volgens de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560) droog. Het terrein vertoonde westwaarts een lichte daling tot ca. 10 meter bij de Kapelmolen. Ook dit grachtgedeelte was droog. Hierna boog de stadsmuur noordwaarts om, terwijl het terrein snel daalde tot ca. 8,5 meter bij de hoektoren (Helletoren) en vervolgens tot ongeveer 6 meter bij het uitgangspunt, de Lievevrouwepoort. Dit gedeelte werd gedekt door een natte gracht. Bij de opgegeven hoogten moet men in aanmerking nemen, dat deze aan de moderne hoogtekaarten zijn ontleend; de middeleeuwse situatie kan hiermee vergeleken natuurlijk verschillen vertoond hebben.
Er moesten dus voor de bouw van de muur hoogteverschillen in het terrein worden overwonnen, Op de gouache en tekeningen die Hans Bol omstreeks

1580 te Bergen op Zoom en omgeving maakte zijn — vaak om compositorische redenen — binnenaanzichten van stadsmuren afgebeeld. Het is waarschijnlijk, dat hij die gezichten op muren in een heuvelachtig terrein aan de te Bergen op Zoom bestaande werkelijkheid heeft ontleend.[53]) De omtrek van de cirkelvormige stadsomwalling was ongeveer 2200 meter, zoals uit de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (c.1560) is af te leiden.[54])

De archiefgegevens verschaffen slechts summiere inlichtingen over de middeleeuwse vesting. De vest aan de oostzijde van de stad is in een akte uit 1337 vermeld. Ook over de stadspoorten zijn de oudste gegevens afkomstig uit bronnen, waarin zij als plaatsbepaling worden vermeld: de Wouwsepoort in 1358; de Steenbergsepoort in 1359; de Lievevrouwepoort in 1400; en de Bospoort in 1403.
Uit dezelfde gegevens blijkt, dat het havengebied aan de zuidzijde reeds in 1424 een gracht of wal had. Dan wordt een “veste” genoemd, die de erven van enige huizen aldaar begrensde.[55]) In 1477 heette een

---

53 J.H.van Mosselveld en W.A.van Ham, *Tekeningen van Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom 1973, nr.1. Later is een vroegere gouache van H. Bol door het gemeentemuseum aangekocht, waarover tot dusverre geen publicatie is verschenen, doch die in hoofdlijnen hetzelfde beeld vertoont. Zie nog de nrs. 71 en 72 (door A. Tot Vadder, naar H. Bol).

54 *Nederlandsche steden in de XVIe eeuw: plattegronden door Jacob van Deventer*, 1923,nlr.9.

55 Rijksarchief Antwerpen, Karthuizers Ahr. 14, 301v-302 (hierna Karthuizers).

deel van die vest Jan Geertsenvest, naar de eigenaar van een pand aldaar.[56])

Hoogstwaarschijnlijk heeft deze omwalling een primitief karakter gehad in de vorm van een aarden wal met palissaden en een gracht. De stadsrekening van 1413/1414 bevat een merkwaardig gegeven, dat wellicht op de Zuidzijde Haven betrekking heeft. De processie of Ommegang trok in dat jaar over de vest. Pier van Put heeft toen de staken (de rij van palissaden, die een staketsel vormde) uitgegraven en later er weer ingezet en een gat in de wal gemaakt en dat weer gevuld. Er werd ook een tijdelijke brug gemaakt, waar de processie over trok.[57]) Mogen we hier denken aan een route via de Bruinevisstraat, die in de middeleeuwen Sint Gertrudisstraat heette en waarlangs de processie trok in de richting van de Sint Gertrudiskapel buiten de stad onder Oud-Borgvliet?[58])

Nog merkwaardiger is het feit, dat tot in de tachtiger jaren van de vijftiende eeuw alle gegevens ontbreken over een gracht of wal aan de noordzijde van het haventerrein. Verwachtte men alle gevaar uit het zuiden?

De situatie van het haventerrein te Bergen op Zoom doet denken aan die te Breda, waar de Haagdijk een dergelijke versterking kende, vóór zij in de nieuwe omwalling van de stad werd opgenomen.[59])

---

56 Kartuizers, 301v, 302, 307v. Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archieven Raad- en Rekenkamer (hierna ARR) 597, 2v. Gemeente-archief Bergen op Zoom, Stadsregister, 209v.

57 Stadsregister, 157 (1424) en 173 (1428). R 214, 205v. In 1434 wordt dit deel “Nieuwe veste” genoemd. R 213, 9v.

58 SR 1413/14, 5.

59 Brekelmans, a.w., 17. De Haagdijk werd begrensd door de riviertjes de Gampel en de Donk en afgesloten door de St.Maartenspoort en de Donkpoort.

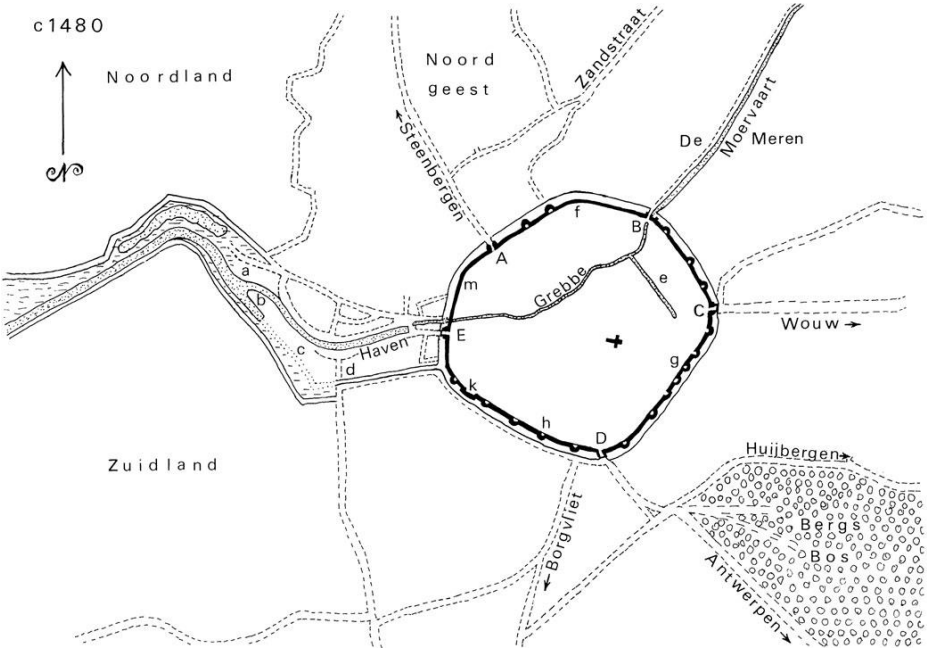

Afb 6. Schetskaart van de situatie van de stad 1480

a. Stadsdeel bij De Weel
b. Ham
c. Vermoedelijke loop van de Zuidvest van het haventerrein
d. Zuidvest van het haventerrein
e. Vulbeek
f. Mout- of Noordmolen
g. Vrijthof
h. Bosmolen
i. Kapelmolen
j. Runmolen

A. Steenbergsepoort
B. Verloren Cost
C. Wouwsepoort
D. Bospoort
E. Lievevrouwepoort

Basis zie afb 6 (sec)

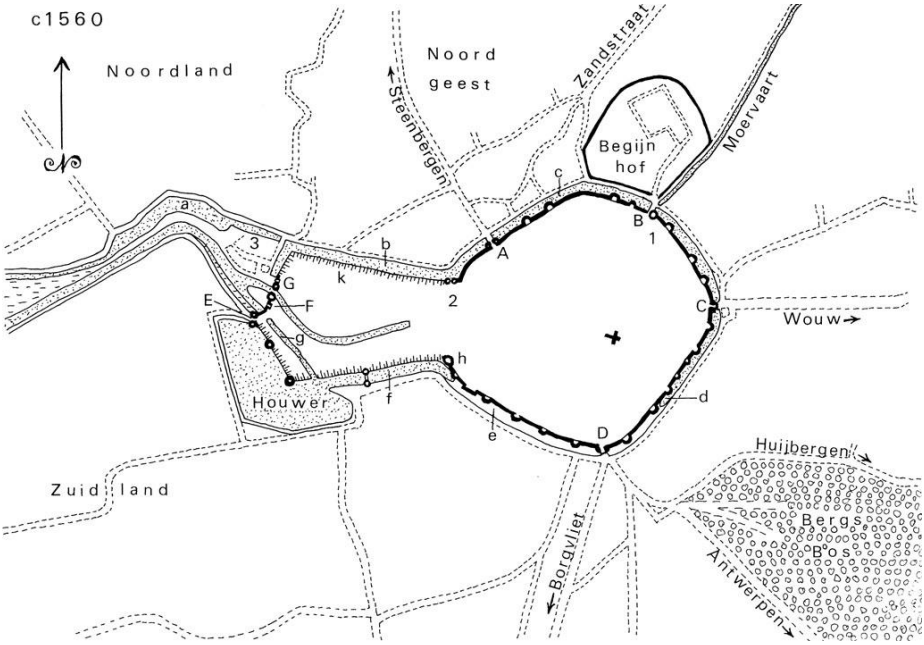

Afb 7. Schetskaart van de situatie van de stad ca. 1560

a. De Weel, opgenomen in de Moervaart
b. Noordvest, opgenomen in de Moervaart
c. Noord- of Diepvest, opgenomen in de Moervaart
d. Reigersvest
e. Capel- of Paardenvest
f. Hellegat
g. Molenwater
h. Helletoren
k. Noordmolen
F. Steenbergsepoort
G. Verloren Cost
H. Wouwsepoort
I. Bospoort
J. Lievevrouwepoort

Basis: kaart Jac van Deventer, ca. 1560.
Voor bijzonderheden zie tekst van het artikel

VERNIEUWING EN VERANDERING

De vernieuwing en verandering van de vestingwerken betekende een hele opgave voor de stad. Andere belangrijke kapitaalsuitgaven vormden het onderhoud en de verbetering van de haven en de Grebbe, terwijl ook de uitbreiding van de Grote Kerk veel geld kostte. Soms hadden deze werken voorrang, tot oorlogsdreiging de stad dwong zijn aandacht op de verdedigingsmiddelen te richten.
Wat we van de vernieuwingen en veranderingen weten, hangt af van de beschikbare archiefgegevens. De stadsrekeningen uit de eerste helft van de vijftiende eeuw vermelden voornamelijk werken aan de poortgebouwen, die we hierna bij de onderdelen van de vesting zullen bespreken. (Afb 6.)
In de tachtiger jaren van de vijftiende eeuw heeft de versterking van het havenkwartier de meeste aandacht gevergd. Toch werden ook andere onderdelen van de vesting onderhanden genomen. In 1482 zijn de muren bij de Verloren Costpoort en bij de Noordmolen (toen gelegen aan het einde van de Minderbroederstraat) opgemetseld.[60]) De muur van de Verloren Cost tot voorbij de Ramen is geheel nieuw gemaakt in 1484. Wellicht is daarbij een deel verlegd, want men noemt in de zestiende eeuw een deel van de wal (of gracht) dat afgesneden werd “Stadsbinnenvest” Een grondstuk in de vorm van een geer, hierdoor ontstaan, is in 1529 verkocht.[61]) In de jaren 1490 — 1492 is de Verloren Costpoort geheel vernieuwd, doch daarop richtte de aandacht zich weer voornamelijk op het havenkwartier. De stadsrekeningen spreken in 1484 van de nieuwe grachten aan de

---

60 SR 1482/1483, 40 en 41.

61 SR 1488/1489, 140v.

zuidzijde van de haven; die van 1488 van die aan de noordzijde.[62]) De situatie is in de jaren 1501 — 1503 aangepast bij de bouw van de nieuwe watermolen, waartoe ook het graven van een spuikom (Houwer) behoorde. De poorten van het havenkwartier kregen in de jaren 1505 —1508 hun definitieve vorm.[63])
Ook moest de oude stadsomwalling worden aangesloten op die van het havenkwartier. Aan de zuidwestkant van die omwalling werd omstreeks 1491 een zwaar vestingwerk gebouwd, genoemd de Helle. Het werk heet in 1491 een toren, in 1501 een bolwerk. In 1507 is het ingrijpend veranderd. We kunnen moeilijk nagaan, wat er toen precies is gewijzigd, want de werken zijn door de stadsrentmeesters opgenomen in één hoofdstuk met de werken aan de noordzijde van de haven en aan het blokhuis, die toen plaats hadden.[64])
Aan de noordwestkant van de stad bij de Runmolen vond de aanpassing in 1497 plaats. Aan de muur gebruikte men 6000 bakstenen.[65]) Dat is weliswaar weinig, maar waarschijnlijk werden ook nog stenen verwerkt die de stad reeds in voorraad had. Elf jaar nadien zijn de muren van de Verloren Costpoort via de Steenbergsepoort westwaarts met bijbehorende vesten onder handen genomen.[66])
Sindsdien zag men de omwalling van de stad en het Havenkwartier als één geheel. Aan de noordzijde van de Lievevrouwepoort vond in 1525 de aanleg van een nieuw plein, de Nieuwe Markt, plaats. We kunnen

---

62 SR 1484/1485, 103v. 1488/14 89, 147.

63 SR 1501/1502, 74-98v.

64 SR 1507/1508, 16-23v.

65 SR 1497/1498, 62v.

66 SR 1508/1509, 79ev.

er van uitgaan dat de stadsmuur toen daar te plaatse is afgebroken.[67])
Aan de zuidzijde van die poort is de muur in 1529 opgeruimd.[68])
De burgers kregen in 1528 de verplichting de “both” te dragen, dat wil zeggen manden met aarde te sjouwen ten behoeve van de verbetering van de omwalling van het havenkwartier.[69]) De Noordvest kreeg in 1530 zijn definitieve tracé door de aanleg van de Moervaart.[70]) (Afb 7)
De Gelderse invasie van 1542 dwong tot spoedmaatregelen. De introductie van bezuinigingsmaatregelen in 1547 (niets nieuws onder de zon!) zal het onderhoud van de vesting niet ten goede zijn gekomen.[71]) Twee jaar nadien blijkt een bekendmaking nodig waarin met straf werd gedreigd tegen het stelen van hout van de stadsmuren en staketsels om die te verkopen als huisbrandstof; veel “gespuijs van gebouften ende quaetplegers” kwam daardoor ‘s nachts de stad binnen. Wie de stadsmuur voortaan nog aantastte moest 60 Karoli guldens boete betalen of verbeurde zijn rechterhand![72]) Toch hielp dit alles niet veel, want in 1551, 1553, 1556 en 1564 moest men dit verbod herhalen.[73])
Wanneer de stad dan in 1563 bij de Sint Jacobspoort een hoek van de muur die bouwvallig is geworden niet meer opbouwt, maar de stenen gebruikt om de kademuur te herstellen, waant men zich in een rustig

---

67 SR 1525, 83.

68 SR 1529/1530, 131

69 V.I. 61, 32v.

70 V.I. 36, 84 bis.

71 V.I. 36, 17 V.I. 161, 148v.

72 V.I. 37, 65.

73 V.I. 161, 225v; VI. 37, 65.

land.[74]) Delen van de stadsmuren waren overigens al aan particulieren verhuurd of anderszins in gebruik gegeven. Toen huurtroepen in 1567 de stad binnen marcheerden eiste men van hogerhand dat er meer aandacht aan de vesting zou worden besteed: de tijd van eigen stadsinitiatieven was voorbij.

ONDERDELEN VAN DE VESTING

Als onderdelen van de vesting behandelen we hier achtereenvolgens de grachten, muren en muurtorens en de poorten. We werken dus van buitenaf naar de binnenzijde toe; de poorten als zijnde de meeste zorgvragende onderdelen komen het laatst aan de orde.

De grachten

De grachten moesten gegraven worden in een terrein, dat niet overal even geschikt was om een blijvend diepe en van water voorziene verdediging voor de stad te vormen. We merkten reeds op, dat het terrein niet vlak lag. Op twee plaatsen doorsneed de gracht heuvels, waarvan de hoogste toppen buiten, maar uitlopers binnen de stad lagen. Ook zal de zandbodem (stuifzandgronden) vaak instortingen en afglijden van de grachtkanten hebben opgeleverd.
Ook na de verbeteringswerken in de periode 1484—1508 had Bergen op Zoom niet aan alle kanten natte grachten. Van Deventer tekende op zijn kaart (ca. 1560) een droog grachtgedeelte aan de zuidzijde van de stad. Wellicht is dit vóór 1484 ook aan de noordzijde het geval geweest.

---

74 V.I. 33, 93.

Bij de Steenbergsepoort zijn nadien aanzienlijke graafwerkzaamheden verricht, waardoor een steile insnijding in het land ontstond. Dit deel heette dan ook de Diepveste. Na 1530 liep door de Noordvest ook de route van de vletschuiten met turf uit de gebieden op de grens van Wouw en Essen, zodat we er zeker van mogen zijn, dat dit grachtgedeelte sindsdien nat en bevaarbaar gehouden werd.
De verschillende delen van de grachten hadden afzonderlijke benamingen.
In 1447 is de Perdeveste bekend; deze lag waarschijnlijk bij het Paardenkerkhof aan de Kapelmolen. De Diepveste lag in 1470 bij de Ramen aan de noordoostzijde van de stad; nadien sloeg deze naam, zoals hierboven vermeld, ook op het grachtgedeelte bij de Steenbergsepoort. De Spaansche veste, in hetzelfde jaar genoemd, kunnen we moeilijker plaatsen. De vest bij het Begijnhof heette in 1514 de Schotse veste; hier hadden veel Schotse kooplieden eigendommen en huizen. Bij de Runmolen aan de noordwestzijde van de stad lag de Rundtveste (1507) en aan de zuidwestzijde bij de Kapelmolen heette de vest ook Capelvest (1529)[75])
Een eenvoudiger benaming komt na 1506 in zwang. Het deel van de Steenbergsepoort tot aan de Sint Nicolaaspoort heet dan Noordvest: het deel van de Bospoort tot de Sint Jacobspoort Zuidvest. Overigens was men hiermee niet al te strikt.
Het is in ieder geval duidelijk, dat men sinds die tijd de vestingwerken van de oude stad én van het Havenkwartier als één geheel zag.[76])

---

75 SR 1473/1474, 39; SR 1514/1515,7; SR 5447/1448, 25; SR 1529/1530,6; SR 1478/1479, 5; VI. 158, 21.

76 SR 1514/1515, 7.

Aan de buitenboord van de gracht was de stad al vroeg van staketsels (rijen van aangepunte palen) voorzien. Hierin waren draaibomen en hekken aangebracht. In geval van onraad kon men een eventuele vijand dus al vóór de wallen opvangen en eventueel verjagen. Na het voltooien van de verbeteringen in de vijftiende eeuw komt er nog een extra versterking in de vorm van een doornenhaag. Men had zelfs een speciale werkman in dienst om de haag te onderhouden.[77])
Bij het privilege van de Zale in 1485 (door de heer van Bergen op Zoom aan de stad verleend in ruil voor de geldelijke steun bij de nieuwbouw van het hof) kreeg de stad het beweidingsrecht van de binnen- en buitenkant van de wallen (deze waren dus niet helemaal van steen); het eigendomsrecht van de poorten en torens (behalve de Lievevrouwepoort) en de visserijrechten in de vestinggrachten.[78]) Tot 1491 heeft de stad daarvan echter geen inkomen getrokken. Dit zal verband hebben gehouden met de aanpassingswerken aan de versterking van het nieuwe havenkwartier, die toen plaatsvonden. De muren en grachten tussen de Steenbergse- en de Verloren Costpoort werden in 1484 het 'Nieuwe Werck' genoemd[79]), terwijl in 1490 het deel voorbij de laatste poort werd uitgediept.[80]) De visserijrechten zijn in 1491 voor het eerst verhuurd voor de tijd van zeven jaar. De grachten werden gecompartimenteerd in de delen tussen de Wouwsepoort en de Bospoort; tussen de Verloren Costpoort en de Steenbergsepoort; tussen de Wouwsepoort en de Verloren Costpoort;

---

77 V.I. 161, 10 S.R. 1501/1502, 65 e.v.

78 J.van Rompaey, "Rechtsbronnen van Bergen op Zoom" in: *Verslagen en mededelingen Oud Vaderlands Recht, XIII*, 269 nr.XIV.

79 SR 1484/1485, 101.

80 SR 1490/1491. 65.

van het bolwerk de Helle tot de Zuidlandseweg; de nieuwe vest aan de noordzijde van de haven en die aan de zuidzijde van de haven.[81]) Enige malen kon de verhuring van de visserijen niet plaats hebben wegens verbeteringen of veranderingen in de vesten. In 1529 werden de vesten schoon en breder gemaakt; van de oude dam bij de Wouwsepoort tot de kleine dam bij het Kolveniershof en van daar tot de Bospoort.[82])
De watervoorziening van de grachten had plaats door middel van de Moervaart of Zoom voor het oostelijk gedeelte en door de haven voor het zuidelijk gedeelte. Hiertoe waren hier en daar sluizen of sluisjes aangebracht. Zodra de vesting is uitgebreid neemt de zorg van de stad voor de watertoevoer uit de heide toe. In 1508 werden de watergangen en de Moervaart vanaf de Zeezuiper (ten zuidwesten van de Wouwse tol schoongemaakt.[83]) Sindsdien komt dit soort werkzaamheden regelmatig terug. Daarmee ging men tot ver in Wouws gebied: de Nispense brug in de gelijknamige weg was het uiterste punt.[84])

De stadsmuren

Over de stadsmuren zijn niet veel precieze gegevens bekend. De restanten van de stadsmuur, die werden aangetroffen bij afbraakwerkzaamheden rondom de Lievevrouwepoort in 1970 geven iets meer zekerheid over het deel van de stadsmuur daar ter plekke.

---

81 SR 1491/1492, 5 e.v.

82 SR 1529/1530, 112-113.

83 SR 1508/1509, 84v-85v.

84 SR 1514/1515, 93.

De muur was 80 cm. dik en 8,40 meter hoog. Aan de binnenzijde stond om de 2,10 meter een steunbeer. De steunberen waren verbonden door bogen. Hierdoor werden nissen, te Bergen op Zoom “garieten” genoemd, gevormd. Deze waren ca. 1,50 meter diep. Hierboven was het loopvlak van de weergang aangebracht, dat zich op ca. 6,30 meter boven de begane grond bevond. Aan de buiten- of veldzijde was de weergang beschermd door een borstwering van 2,10 meter hoog, voorzien van kantelen. Om de verdedigers tegen projectielen en ook tegen wind en weer te beschermen was de weergang overdekt met een zadeldak, voorzien van leien.
De muur was gefundeerd op zware poeren (80 x 225 cm.) waarop grondbogen waren geslagen. Op deze grondbogen rustte de gesloten buitenwang van de muur. Een deel van de weergang is nog te zien in het huidige toegangsportaal van de Lievevrouwepoort. Zelfs is hier nog een stukje van de weergangsvloer bewaard gebleven. Buiten is aan de oostzijde van de noordertoren nog een moet van de weergang zichtbaar. Behalve vanuit de poort waren de weergangen op de muur te bereiken via een tweetal buitentrappen. Die tegen de noordzijde van de noordtoren fungeert thans als toegangstrap. Er is later een bedaking boven aangebracht. Aan de zuidzijde was eveneens een trap, die later door een oprit is vervangen.[85])
Tot zover de technische bijzonderheden over de muur nabij de Lievevrouwepoort. Waarschijnlijk hebben de resterende muren er eveneens zo uitgezien, totdat zij in de vijftiende eeuw zijn verzwaard

---

85 W.A.van Ham, L.J. Weijs en J.L.C. Weyts, “De Lievevrouwepoort te Bergen op Zoom en zijn omgeving” in: *Bulletin K.N.O.B.*, 73, 24.

en verbeterd. De muren van het Havenkwartier zijn dikker en zwaarder geweest.
Er zijn al vroeg aanwijzingen dat een groot deel van de stadsomwalling uit stenen muren bestond. Zo worden in de jaren 1442—1447 genoemd delen van de muur: bij de Noordmolen; van het Vrijthof (aan de Rozemarijnstraat) tot de Wouwse poort; en bij de Verloren Costpoort.[86])
In 1487 begon men de muren te verbeteren. De muur bij de Bospoort is afgebroken en een nieuwe is gemetseld, waaraan ca. 80.000 stenen (waaronder arduinsteen) werd verwerkt. Voor de muur bij de Noordmolen (Minderbroederstraat) verwerkte men 100.000 oude stenen en kocht 82.000 nieuwe bakstenen bij de steenbakker Lambrecht van der Gouw (aan de Hollandse IJssel bij Gouda).[87])
Zes jaar nadien werkte men aan de muren tussen de Wouwsepoort en de Voetboogschutterstoren; ten oosten van de Verloren Costpoort tot voorbij de Ramen; en aan beide zijden van de Steenbergsepoort. Daarbij werden pilaren aan de buitenzijde afgebroken en de muur effen gemaakt. Een deel van de muren was van een schaliedak voorzien.[88])
De garieten konden in vredestijd worden dichtgemaakt en dienden als schuurtjes. varkenshokken of als woningen van de armsten van de stad. Een aantal garieten was gelegen tussen de Croonenborchpoort en de Wouwsepoort.[89])

---

86 SR 1442/1443, 10; SR 1447/1448, 21 e.v.

87 SR 1482/1483, 39V.

88 SR 1488/1489, 140-144.

89 SR 1529/1530, 5v-6.

De verdediging van de stadsmuren was in de middeleeuwen toevertrouwd aan de burgers. Bij oorlogsdreiging moest men vooraf tot een taakverdeling overgaan. In 1488 maakte men een verdeling van de muren en vesten onder de leden van verschillende ambachtsgilden.[90]) Het gedeelte tussen de Steenbergsepoort en de Verloren Costpoort werd toebedeeld aan een groep, waartoe ondermeer de wevers behoorden. Omdat ook de torens in het desbetreffende muurgedeelte onder hun zorg behoorde, sprak men van de Weverstoren. Het volgende muursegment liep van de Verloren Cost tot de Wouwsepoort. Men vertrouwde dit toe aan een groep waaronder de kleermakers behoorden. Vandaar de naam Nayerstoren. Het muurgedeelte tussen de Wouwsepoort en de Bospoort viel onder de wacht van de kooplieden en transportarbeiders; dat tussen de Bospoort en Lievevrouwepoort onder de bontwerkers en droogscheerders. Het laatste deel, tussen de Lievevrouwepoort en de Steenbergsepoort behoorde onder meer onder de wacht van de huidevetters en de schoenmakers. Vandaar de naam Huidevetterstoren. [91])
In totale omtrek was de stadsomwalling ongeveer 3290 meter lang.[92])

---

90 V.I. 158, 123 e.v.

91 SR 1442/1443, 9V.

92 SA 158,211. Volgens de beschrijving in deze ordonnantie op het bewaken van de vesting was de lengte van de walstukken:

— van der Rundtmoelen van den Vrouwenpoorte tot der Steenbersche poorte 30 roeden
—van der Steenberchsche poorten tot Verlooren Costpoorte 134 roeden
— van Verloren Costpoorte tot der Woutscher poorten 87 roeden
— van der Woutscer poorten tot der Boschpoorten 137½ roeden
—van der Boschpoorten tot onser Vrouwen poorte 136 roeden

Reeds in de stadsrekening van 1413 komen de muurtorens ter sprake. De in 1443 genoemde Schutterstoren stond wellicht aan de zuidwestzijde van de stad bij het Handboogschuttershof.[93]) Bij het Vrijthof aan de zuidwestkant is in 1447 een nieuwe toren gebouwd met nog een torentje ernaast.
Aan die torens en de muren werden Zeeuwse rode steen en arduinsteen verwerkt. Een toren achter de Ramen en een andere bij Verloren Cost worden in 1475 genoemd.[94]) We noemen hierna nog de Cronenborchtoren.
De zestiende-eeuwse rekeningen noemen nog de torens bij de "Bosschieters" (Kolveniershof buiten de Bospoort), de torens "Achter de Drossaard" (bij diens huis aan de Moeregrebstraat) en twee torens bij de Kapelmolen.[95]) Nu en dan wordt een of andere toren ook wel "blokhuis" genoemd en soms is het moeilijk na te gaan of een toren deel uitmaakt van een poortcomplex of op zich zelf staat.
De meeste torens konden worden afgesloten en dienden voor de opslag van wapens. Jan de Schaliedekker en zijn gezellen voorzagen in 1517 de Wouwse-, Steenbergse- Verloren Cost- en Sint Jacobspoort en alle torens van de stad van nieuwe schaliedaken. [96]) Het moet een fraai

---

— van der Zuytzyden van der havenen aan de Helle totter nyeuwer poorten
183 roeden
—aen de noortzyde van der havenen totter Stadt oft Rundtveste 145 roeden
Totaal was hele stad met de haven groot 851½ roeden
Dit klopt omgerekend niet met de werkelijkheid.

93 SR 1443/1444, 9; SR 1443/1444, 9V.

94 SR 1447/1448, 24-25v; SR 1475/1476, 140v.

95 SR 1507/1508, 48, 84.

96 SR 1507/1508, III.

gezicht zijn geweest, deze middeleeuwse omwalling met zijn poorten en torens.[97]) (Afb. 1)

[97] *Tekeningen van Bergen op Zoom*, 53, 59, 63-66. Nog komen voor de Hontstoren (SR 1501/1502, 60 en SR 1508/1509, 79); de Potterstoren (SR 1497/1498, 60) en de Broedertoren (SR 1508/1509, 79).

De poorten

De Lievevrouwepoort is het enige vestingwerk uit de middeleeuwen dat te Bergen op Zoom bewaard is gebleven. Het vormt een robuust getuigenis van de weerbaarheid van een middeleeuwse stad.
De poort bestaat in eerste aanleg uit een hoofdpoort en een voorpoort. Over de daarvoor gelegen gracht was een stenen brug geslagen. Op de hoofdpoort sloot aan weerszijden de stadsmuur aan. De hoofdpoort wordt gevormd door een (in de vijftiende eeuw grotendeels vernieuwde) rechthoekige poorttoren, geflankeerd door twee vroeg-veertiende eeuwse, geheel met Gobertanger kalksteen beklede, zware ronde torens. De torens tellen elk drie verdiepingen en een zolder. Op alle verdiepingen waren schietgaten aangebracht, terwijl de bovenste verdieping alternerend werpgaten bezat. Van de poorttoren is de westgevel nog vrijwel authentiek; in de doorgang is de sleuf voor een hamei (valhek) nog te zien [98]) (Afb 2.)
Het voorwerk van de poort is gelijktijdig met de hoofdpoort (dus in de veertiende eeuw) opgetrokken De stadsrekening van 1443 noemt dat werk de “bailghe”, die van 1469 de “voorbaelge” van de poort [99]) Het voorwerk moeten we ons voorstellen als een door muren geflankeerde doorgang naar de brug die aan de veldzijde was afgesloten met een door twee rechthoekige torentjes geflankeerde poort [100]) (Afb 9 en Afb 10)

---

98 W.A.van Ham es. in: *Bulletin K.N.O.B*. 73, 21.

99 SR 1443/1444, 8v en 1469/1470, 4.

100 W.A.van Ham e.a., a.w., 24.

Afb 8. De Gevangen- of Lievevrouwepoort. Mei 1979. Aan deze zijde valt vooral de trapgevel met arkeltorentjes op, die in de 15e eeuw is gebouwd boven de doorgang van de poort. Aan de zuidkant (links op de foto) is in 1908 de toen daat bestaande bebouwing afgebroken en een straat aangelegd.

Na de omwalling van het havengebied (1484 — 1488) heeft de Lievevrouwepoort zijn verdedigende functie verloren: zijn behoud is te danken aan het feit, dat er de gevangenis was ondergebracht. Wellicht is in die tijd aan de stadszijde boven de doorgang een woonhuis met trapgevels aangebouwd. Aan de stadskant heeft deze aanbouw twee arkeltorentjes. De geveltop aan de veldzijde is (wellicht reeds in de zeventiende eeuw) verdwenen. Het voorwerk is in de loop van de achttiende eeuw afgebroken; de met natuursteen beklede brug verdween onder het maaiveld, nadat de borstwering was afgebroken om bouwmaterialen te verschaffen.[101]) (Afb 8)
Nadat de poort eeuwenlang door burgerhuizen ingebouwd had gestaan, is zij in 1906 gedeeltelijk vrijgelegd en in 1970 — 1972 door de aanleg van de Westersingel geheel alleen komen te staan. Nadien zijn in de onmiddellijke nabijheid huizen in “renovatiestijl” gebouwd. Uit de gravure van de Swaeff (1631), uit de tekening van Klotz (veertig jaar later) alsmede uit stadsprospecten van de volgende eeuwen blijkt, dat de poort in hoofdzaak weinig veranderd is. De bestemming bleef uiteraard wisselend.[102])

---

101 W.A.van Ham e.a., a.w., 21-30.

102 J.H.van Mosselveld, *Prenten van Bergen op Zoom*, Breda 1967 nr.7

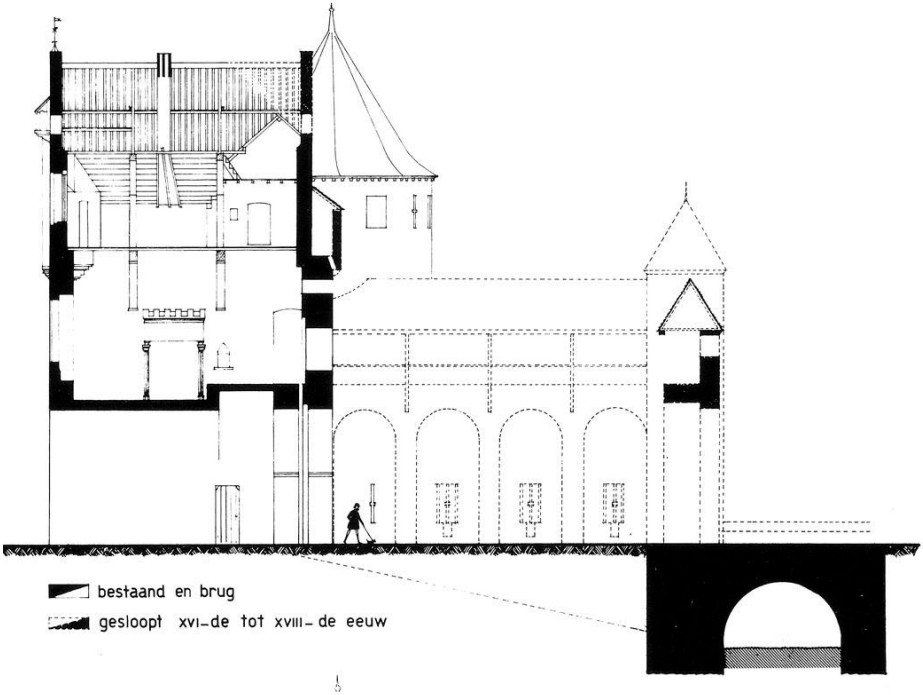

Afb 9. Lievevrouwepoort. Gereconstrueerde lengtedoorsnede over de hoofdpoort, voorpoort en brug, naar de toestand omstreeks 1500. Tek ir. JLC Weijts 1974

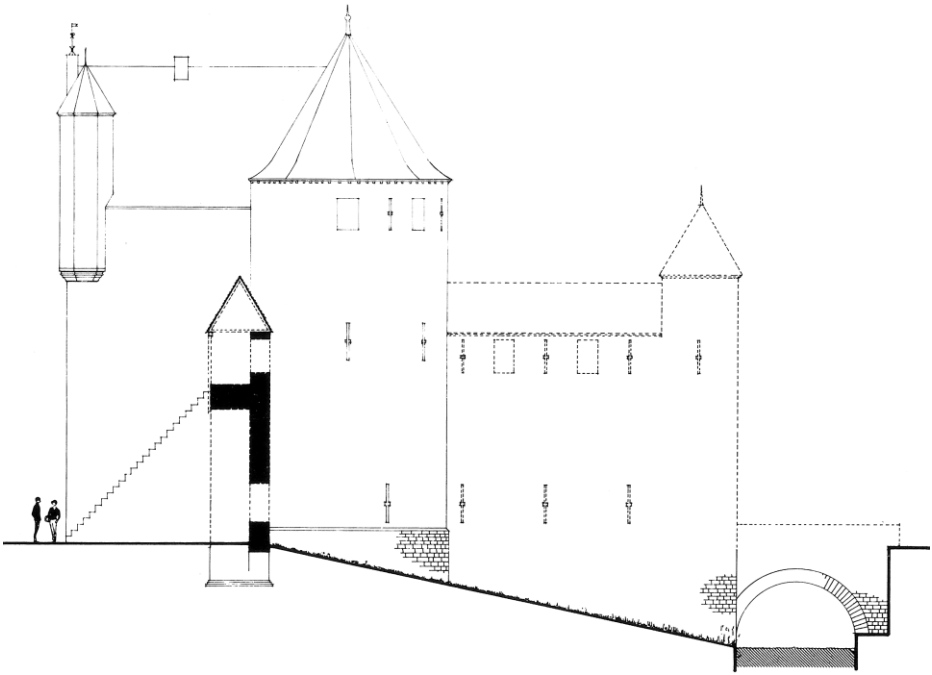

Afb 10. Lievevrouwepoort. Gereconstrueerd noordaanzicht van het poortcomplex met doorsnede over de stadsmuur, naar de toestand omstreeks 1500. Tek. ir JLC Weijts, 1974

De Bospoort lag aan de oostkant van de tegenwoordige Antwerpsestraat ter hoogte van het pand nr. 7.
De poort was genoemd naar het Bos van Bergen, dat zich uitstrekte van ongeveer de Balse Baan tot de Oude Huijbergsebaan (thans grotendeels verdwenen verbindingswegen binnen de nieuwe stadswijken). In eerste aanleg was het een rechthoekig poortgebouw met een voorpoort. Er voor lag een (droge) gracht, waarvan de brug in 1442 wordt genoemd.[103]) Buiten de Bospoort lag in 1482 een "ghelint".[104]) Wellicht is hiermee het voorwerk bedoeld, dat in 1507 "t bolwerck" schijnt te heten.[105]) In dat jaar is er overigens veel werk aan de poort verricht.[106]) Zeven jaar nadien liet de stad nog belangrijker ingrijpen in het uiterlijk van de poort: de voorgevel werd door torens geflankeerd, die zo hoog werden opgetrokken als de kap van de poort.[107]) In dezelfde rekening wordt nog eens de "buytenste Bospoort", dus de voorpoort genoemd.[108]) Het uiterlijk van de poort kennen we van één tekening van het einde van de zestiende eeuw.[109]) De torens lijken slanker dan die van de Lievevrouwepoort. Het voorwerk heeft eveneens twee hangtorentjes.[110]) (Afb 11)

---

103 SR 1442/1443, 9.

104 SR 1482/1483, 42-42v.

105 SR 1557/1558, 8v.

106 SR 1557/58, 8-14v.

107 SR 1517/18, 111v.

108 SR 1517/18, 131v.

109 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, 71.

110 ibidem, 69-70.

Afb 11 De middeleeuwse Bospoort vanuit het oosten. Een detailvergroting uit de tekenign van Aelbrecht tot Vadder, waarschijnlijk naar een oudere tekening door Hans Bol (1598). Ook deze poort had een trapgevel, twee torenspitsen en aan de veldzijde een voorpoort met arkeltorentjes. (zie voor een grotere afbeelding Waterschans 1985-1)

De Wouwsepoort lag in het midden van de tegenwoordige Stationsstraat ter hoogte van het pand nr. 4. Langs deze poort bereikte men de verbindingsweg met Wouw; deze volgde in de middeleeuwen een tracé, dat vanaf de hoek van de Stationsstraat en de Wassenaarstraat in één rechte lijn moet hebben gelopen naar de uitmonding van de Oude Wouwsebaan op de Parallelweg (ten oosten van de spoorlijn). Die Oude Wouwsebaan, waarvan een deel thans Kastanjelaan heet, loopt daar in de richting van de tegenwoordige Wouwsestraatweg.[111]) De poort was in 1412 nog gedekt met "geloys" (stro).[112]) In dat jaar werd door Laureys de Costere een "ghevelt" van de poort gemaakt; de deuren en het sluitwerk werden verbeterd.[113]) Ook de rentmeesters van 1442 melden nogal wat werk aan de poort. Bovenaan de poort (onder het dak) werd een "voie" (loopgang) aangebracht; aan het dak, dat nu met "scaillien" (leien) gedekt was, werd 50 pond lood verwerkt. Men kocht van de gasthuismeesters 1500 rode stenen, die aan de voie werden gebruikt. Uit dezelfde rekening blijkt, dat de poort een voorwerk (voorbaille) had.[114]) Van het uiterlijk van deze poort weten we weinig. De kaarten van Van Deventer en Van Dijck geven een schets van een poortgebouw met flanktorens; de zeventiende eeuwse afbeeldingen geven restanten van het voorwerk met fragmenten van hangtorentjes weer.[115]) (Afb 12)

---

111 *Studies uit Bergen op Zoom II*, 20.

112 SR 1412/1413, 8v.

113 SR 1412/1413,9.

114 SR 1442/1443, 8v.

115 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, 56, 57, 58. Gemeente archief Bergen op Zoom, Kaarten Hingman nr. 1466.

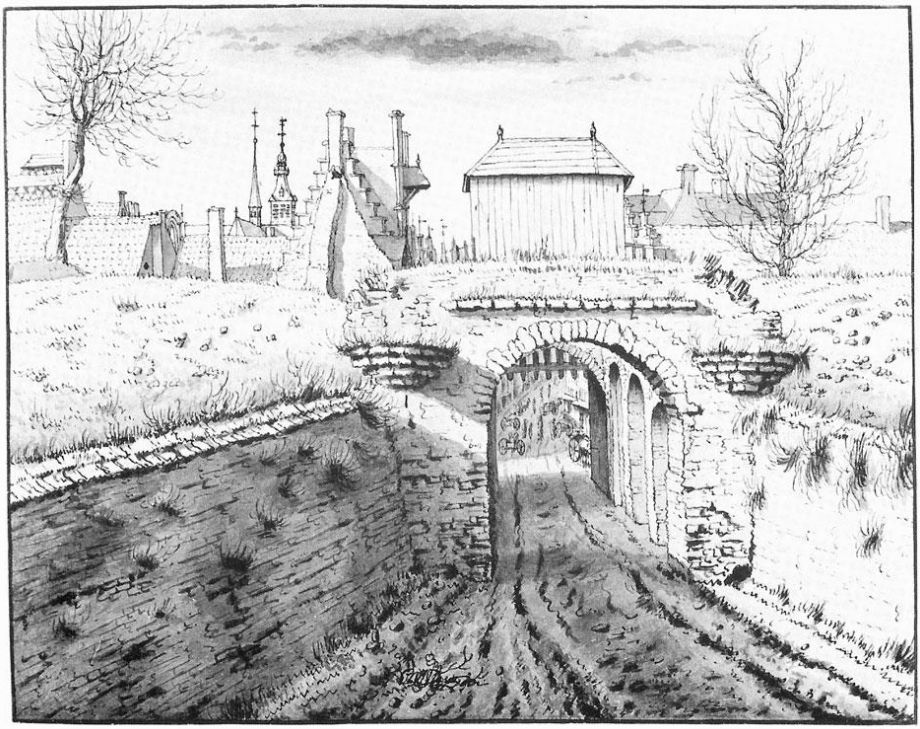

Afb 12 De resten van de middeleeuwse Wouwsepoort in oktober 1672, naar een tekening van Valentijn Klotz. Weergegeven is de toegangsweg naar de nieuwe Wouwsepoort, waarvan de verbindingsmuren links en rechts zichtbaar zijn. Te zien zijn de voorpoort met aan de gevel de uitkragingen van twee verdweenen arkeltoerentjes, alsmede de doorgang naar de hoofdpoort, waarin een valhek. (zie ook"Tekeningen van Bergen op Zoom, afb 58)

De Verloren Costpoort was wellicht de jongste van de poorten van de oude stad. Zij was gelegen naast of boven de plaats waar de Grebbe uitmondde op de stadsgracht en tegenover de plaats waar de Oude Zoom uitmondde op deze gracht.
Eertijds maakten beide waterlopen één geheel uit en dienden zowel voor de toevoer van vers water als voor aanvoerkanaal van de turf, die uit de moeren ten oosten van de stad werd gedolven. De plaats van het gebouw is nog niet precies bepaald, doch moet worden gezocht aan de zuidoostkant van het flatgebouw aan de Noordsingel tegenover het ravelijn "op den Zoom" (aan de zijde van het Bleekveldje).
In de oudste bescheiden heet het punt "Verloren Cost" zonder meer. Dat is niet toevallig: behalve de sluis van de Grebbe en wellicht een secundair poortje was er geen stadsuitgang van betekenis. Toch vormde het punt, zeker vanwege de kostbare en kwetsbare toegang van het water, een voortdurende bron van zorg voor het stadbestuur. Het komt in de oudst bewaarde stadsrekening voor.[116]) In 1442 heet het gebouw "Verloeren Cost Poirte".[117]) Vijf jaar nadien vinden er belangrijke werken plaats. Er worden Goese "coreel" stenen (rode baksteen), arduinsteen (witte natuursteen), "catteelsteen" en "pruysse delen" (planken) aan verwerkt.[118])
De omgeving van de poort aan de stadskant veranderde ingrijpend door de aanleg van de Korenbeursstraat en de Korenmarkt (1479 - 1482).[119])

---

116 SR 1412/1413, 4v.

117 SR 1442/1443, 5.

118 SR 1447/1448, 21 e.v.

119 W.A.van Ham en J.L.C. Weyts, *Het Kleine Hof aan de Goudenbloemstraat te Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom 1978, 1 e.v.

De bouw van een nieuw begijnhof, met een eigen kerk, wordt in die jaren voorgenomen. De administratieve voorbereidingen, begonnen in 1484, vonden in 1490 een eindpunt in de akte, waarbij deken en kapittel verlof verleenden tot de oprichting van een begijnhof, met kerk en begraafplaats naar voorbeeld van dat te Mechelen.[120])
Al was de plaats van vestiging nog niet definitief vastgesteld, toch is het merkwaardig, dat juist in 1490 ingrijpende wijzigingen zijn aangebracht aan de Verloren Costpoort,de valbrug voor die poort en dat er een nieuwe toren bij die poort werd opgetrokken.[121]) Deze toren heette Cronenborch; wel typisch dat deze naamgenoten had in Nijmegen en dichterbij, te Antwerpen. Beide torens waren van een keizerskroon voorzien. Te Bergen op Zoom lijkt daarvan geen sprake geweest te zijn: Luycke den Beeldenverwer "stoffeerde" na afloop van het werk de appelen, weerhaan en vanen op de daken van toren en poort.[122])
De totstandkoming van het Begijnhof verliep stroef. pas in 1495 keurde Paus Alexander VI bij zijn Bulle van 28 augustus de akte van het kapittel van 1490 goed. Eerst in 1498 begon de bouw van het Begijnhof tegenover de Verloren Costpoort.[123])
Juist een jaar tevoren liet de stad weer een belangrijk werk aan de poort verrichten én een nieuwe toren van de grond af ("grontsoppe") bouwen. Er werden flink wat materialen aan gebruikt: minstens 200.000 stenen, waaronder witte (arduin) steen, baksteen, "roetsteen"

---

120 H. Levelt, *Het Begijnhof buiten Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom 1924, 123-127.

121 SR 1490/1491, 54-54v., 60v., 62.

122 ST 1490/1491, 68, 84

123 Levelt, a.w., 18.

en “exsteen”. Mr. Mattheus de Steenhouwer (Keldermans?) leverde 202 voet waterlijsten; meester Jan de Tinnegieter 35 pond lood en drie loden appelen; ook werden 1813 pond ijzer en 5725 lasijzers aan de poort en toren verwerkt. Lambrecht de Kerreman sjouwde 338 karren steen, hout, gruis en aarde, 480 karren metssand (geel zand om metselspecie te maken) en 76 karren kalk naar de Verloren Cost. De afwerking bestond uit het plaatsen van stenen leeuwen boven op de poort en op de toren door Meester Mattheus de Steenhouwer; Hendrik de Pijpere verfde die in gepaste kleuren. In 1508 heette de nieuwe poort naar het Begijnhof ”Begijnenpoorte”; naar de toren ook wel “Croonenborchpoorte”.[124])

Ondanks de vrij talrijke archiefgegevens is van het uiterlijk van de poort weinig bekend. Op de kaart van Van Dijck vertoont zij het zelfde type als de Wouwsepoort. Door de aanleg van het Bagijnebolwerk (einde zestiende eeuw) is de poort als eerste stadspoort verdwenen.

[124] SR 1497/1498, 57, 57V., 59v., 75-78v.; 1508/1509, 73v.

De Steenbergsepoort moet gezocht worden aan het einde van de Steenbergsestraat. Belangrijke details bevat de stadsrekening van 1443. In dat jaar is de Steenbergsepoort namelijk afgebroken en door een nieuw poortgebouw vervangen. Delen van het oude gebouw, onder meer een boog en arduinstenen, werden naar elders in de stad gevoerd. De oude poort was dus reeds geheel of ten dele in steen opgetrokken.[125])
De nieuwe poort kreeg in 1484 aan de bovenzijde een gewelf.[126]) Mr. Anthoenis Keldermans leverde dat jaar 250 voet "odinen" (arduin) aan het "wit gehouwenen werk" (wit steenwerk) van de poort.[127]) Een volgende vernieuwing heeft in 1509 plaatsgehad.[128]) Acht jaar later werden kantelen en een "croone" op de poort aangebracht. [129])
De kaart van Van Deventer toont de poort schetsmatig, geflankeerd door twee hoge torens.[130])

---

125 SR 1443/1444, 9v

126 SR 1484/1485, 111v.

127 SR 1484/1485, 113.

128 SR 1484/1485, 101 e.v.

129 SR 1517/1518, 118.

130 *Nederlandse steden in de XVIe eeuw: plattegronden door Jacob van Deventer*, 1923, nr.9.

HET HAVENKWARTIER

Het Havenkwartier verdient een afzonderlijke behandeling. Het vormde tot ca. 1488 een afzonderlijk geheel, een “voorstad” aan de westzijde van de ommuurde stadskern van Bergen op Zoom. Thans is het Havenkwartier bekend als westelijk stadsdeel. Het middeleeuwse havenkwartier was globaal gelegen tussen de tegenwoordige straten: Westersingel, Van Konijnenburgweg, Oude Vissershaven, Rijtuigweg, Molenbergstraat, Artilleriestraat en weer terug naar de Westersingel. In tegenstelling tot de rest van de stad was het mogelijk dit stadsdeel met natte grachten te omgeven. Het stadsdeel wordt bepaald door de haven, die hier gevormd wordt door een diepe kreekarm, die een dalkom van 3 à 4 m. diepte heeft uitgeschuurd in een terrein, dat thans 5— 9 meter hoog is. Het terrein kent echter grote hoogteverschillen; aan de noordzijde vormt de Dubbelstraat en omgeving een duidelijk te onderscheiden heuveltop, die ca.7,20 meter hoog is. De randen van het gebied zijn aan de noord- en zuidzijde flink opgehoogd door de restanten van de vergraven vestingwallen. Ook de havenkanten ten zijn in het verleden tegen overstromingen opgehoogd; wellicht lagen zij oorspronkelijk niet hoger dan 3 meter. Ten westen van de lijn Havenstraat—Wagenpleintje ligt ook het huidige terrein niet veel hoger. Aan de west- en zuidkant van het middeleeuwse Havenkwartier zijn eerst door de aanleg van vestingwerken en later ten behoeve van de industrialisatie landtongen van 4 — 6 meter hoogte ontstaan. Hierbij is het oude havenkanaal grotendeels gedempt, terwijl van de voormalige Binnenhaven alleen het westelijk deel met de zogenaamde Ham (aanlegplaats voor schepen) nog open ligt.

De middeleeuwer gebruikte dit stadsdeel als vestigingsplaats van brandgevaarlijke bedrijven en van nijverheden, die waren aangewezen op de scheepvaart, zoals meestoven (verffabrieken) en potbakkerijen. Al vrij vroeg in de stadsgeschiedenis zocht men het daarbij tamelijk ver naar het westen: bij de Weele (een voormalige dijkdoorbraak van het aansluitende Noordland) was reeds in 1288 bebouwing.[131]) De naam "ten Weele" heeft zich tot ca. 1519 in de stadsregisters gehandhaafd; daarna komt de naam Helstede meer in gebruik. Die naam was rond 1477 gegeven aan de plaats, waar een scheepswerf was gevestigd.[132]) Na 1497 werd dit de naam voor het stadsdeel buiten de nieuwe wallen aan de Sint Nicolaaspoort of de "Buitenste poort" aan de Noordzijde van de Haven.[133])
Jacob van Deventer geeft op zijn kaart van c. 1560 het Havenkwartier aan als grotendeels omringd door aarden wallen. Een flauw rood streepje markeert de westelijke stadsmuur met daarin de Ham- en Sint Nicolaaspoorten. De Sint Jacobspoort is duidelijker getekend.[134])

De grachten van het Havenkwartier

Door zijn bijzondere ligging hoefde het Havenkwartier niet geheel door grachten omringd te worden. Aan de oostkant grensde het aan de stad; daar kon de bestaande gracht grotendeels verdwijnen en de stadspoort (Lievevrouwepoort) bleef uitsluitend als gevangenis bestaan. Wel handhaafde men het deel van de stadsgracht vanaf de

---

131 Rijksarchief Antwerpen, Kartuizers A nr. 14, 308 en 308v.

132 R217,47v;R214,201.

133 R 215, 82; R 226, 1531.

134 *Nederlandse steden in de XVIe eeuw: plattegronden door Jacob van Deventer* 1923, nr.9.

Grebbe zuidwaarts, Hellegat genaamd. Dit was nodig om de watercirculatie tussen de Grebbe en de gracht in stand te houden. Aan de westzijde was slechts een gracht nodig van de noordwesthoek tot aan de Hout- of Sint Nicolaaspoort. Het havenfront werd gevormd door de drie poorten met tussenliggende muurstukken, alsmede de ingang van de haven, die door een draaiboom, geflankeerd door twee zware ronde torens, was afgesloten. Tussen het havenkanaal en het kanaal naar de Watermolen lag het Hamplein, waar de schepen buiten de muren konden meren. De zuidwestflank van het Havenkwartier werd gedekt door de Houwer of reservoir voor de Watermolen. [135]) Blijven over de Noord- en Zuidvesten. Deze waren in hoofdzaak gegraven in de jaren 1484 — 1488.[136]) Voor het graven was de aankoop nodig van verschillende percelen. De meestoof van Laureys van de Coeveringe stond hij het aanleggen van de Noordwal in de weg. De stad kocht het gebouw en liet elders een nieuwe verffabriek optrekken. [137]) Voor de voltooiing van de omwalling en vooral ten behoeve van de aansluiting bij het reeds bestaande grachtenstelsel moest een grote inspanning worden verricht. Daartoe werden de inwoners van de dorpen in het Land van Bergen op Zoom verplicht aan het graven van de grachten mee te werken. Die van Zuidgeest zonden 24 personen; ook waren er gravers uit Woensdrecht, Hildernisse, Ossendrecht, Borgvliet en Heer Boudenspolder. Verderaf gelegen dorpen als Rucphen en Gastel zonden een geldelijke bijdrage. Dat deden ook de gilden van de poorterij en de kleermakers. De leden van

---

135 C.D. Vanwesenbeeck, “De Watermolen te Bergen op Zoom en zijn omgeving” in: *Studies uit Bergen op Zoom 3*(1979), 25-35.

136 SR 1484/1485, 103v 1488/1489, 147.

137 SR 1490/1491, 18v.

die gilden konden als handelaars en beoefenaars van huisgebonden ambachten bezwaarlijk zelfde spade komen hanteren.[138])
Voor een deel van de Zuidvest werd de naam Hellegat gebezigd; deze was kennelijk ontleend aan de sluis aan de zuidzijde van het stadsdeel ter hoogte van de voormalige suikerfabriek aan het Kabelstraatje.

De muren, wallen en torens van het Havenkwartier

Alleen het westfront bestond uit stenen muren. Dat gaf dan ook de meeste zorg. Naast de torens in dat front staan op de kaart van Van Deventer nog twee torens aan de Houwer en twee weerszijden van het Hellegat. Op de Noordwal stond sinds 1536 de Noordmolen. Bij de aansluiting of "Elleboog" op de stadsommuring bij de Nieuwe Markt stonden eveneens twee torens.[139])
De muur van de vesten wordt in 1487 en 1488, de bolwerken al in 1484, genoemd.
Verwarrend lijkt het naast elkaar gebruiken van benamingen "bolwercken" en "blokhuizen". Wellicht waren de bolwercken in deze tijd ronde torens; de blokhuizen waren vierkante torens. [140]) Soms krijgt men de indruk dat het hele westfront "bolwerck" heette. Vooral in de tachtiger jaren van de vijftiende eeuw komt die benaming vrij veel Voor: na 1508 bijna niet meer. Men onderscheidde in 1484 wel bolwerken aan de zuidzijde van de haven; bij de kalkoven en aan de noordzijde van de haven.[141])

---

138 SR 1488/1489, 93V 157v.

139 V.I. 158, 23.

140 SR 1484/1485, 103v; 1487/1488, 52 e.v.; 1488/1489, 139.

141 SR 1484/1485, 103V. SR 1487/1488, 170.

Timmerwerk aan de bolwerken vond in 1490 plaats; zij zijn acht jaar nadien van daken voorzien. [142])
Twee torens op de Zuidwal werden in 1491 met leem dichtgemaakt.[143])
Het grote werk dat in 1505 begon was gecombineerd met werken aan de haven, de waltorens en de dam (van de Watermolen). Er werden in het genoemde jaar minstens 1.123.500 bakstenen aan verwerkt. Bij die grote aantallen stenen moeten we niet alleen denken aan de schippers, die moeizaam de volgestouwde schepen de haven binnenloodsten, doch ook aan de "steenwijffs": vrouwelijke arbeiders die deze zware vrachten uit het schip moesten laden. Naast baksteen werd ook weer arduinsteen aan dit werk gebezigd. Pieter van de Sande trad als leverancier op. De torens werden gemeten en 22 roeden groot bevonden, elke roede van twintig vierkante voeten, alles volgens de meting van Mr. Jan de Steenhouwer. 75 tonnen tras of metselspecie gingen in dit werk.[144])
Bij de bouw van de poorten in de jaren 1506 — 1508 is de muur hoger opgetrokken en aan de binnenzijde van garieten voorzien.[145]) Mr. Anthonis Keldermans was in 1505 als deskundige bij de torenbouw betrokken geweest; bij de bouw van de nieuwe blokhuizen in 1507 trad Dierick Mont uit Maaseik als adviseur op.[146])

---

142 ST 1490/149,, 52.; SR 1498/1499, 51.

143 SR 1491/1492, 158, 163v.

144 SR 1505/1506,73-100v.

145 SR 1506/1507, 71.; SR 1508/1509, 71-85v.

146 SR 1505/1506, 50, 55V., 56, 62v.; SR 1506/1507, 70.

Waarschijnlijk stonden deze blokhuizen bij de Watermolen; van een bolwerk van de Watermolen is in 1508 sprake. Er werd aan dit laatste werk arduinsteen uit Vilvoorde verwerkt. [147])
De getijdestromen, die de Watermolen op gang brachten, vormden een blijvende bedreiging voor de vestingwerken langs het toegangskanaal en het spuiwater. Een deel van de garieten moest in 1514 worden afgebroken en ook de torens leden schade van het vloedwater.[148]) Drie jaar later was er weer reparatie nodig.[149]) Toen is ook het blokhuis of toren aan de Zuidzijde van de Haven achter Claus Batensoens huis verhoogd.[150]) Andries Vierlingh verhaalt hoe twee torens nabij de Watermolen in 1552 door de Pontiaansvloed geheel zijn verwoest.[151])

De havenpoorten

De nieuwe omwalling van de haven kreeg vanzelfsprekend ook zijn uit- en ingangen Aanvankelijk worden de poorten zonder naam genoemd; we zullen die begingeschiedenis dan ook als één geheel behandelen. De rekening van 1484 noemt het slotwerk aan het winket (klein deurtje) in de poort van het bolwerk aan de haven.[152]) Die rekening noemt de havenpoorten nog niet als voorwerp van bewaking, doch in

---

147 SR 1505/1506, 93.; SR 1508/1509, 84, 95.

148 SR 1514/1515, 68.

149 SR 1517/1518, 120-121, 163-165.

150 SR 1517/1518, 160-161.

151 A. Vierlingh, *Tractaet van Dijckagie*, cd. de Hullu-Verhoeven, ‘s-Gravenhage 1920, 345.

152 SR 1484/1485, 106.

die van 1487 zijn ze als zodanig wel opgenomen.[153]) Waren dit slechts voorlopige poorten? De rekening van 1488 bevat een hoofdstuk timmerwerk aan de poorten, bolwerken en staketsels van de nieuwe haven. Wat er precies aan de poorten gedaan is wordt niet vermeld.[154])

De rekening van 1490 noemt voor het eerst een poort afzonderlijk: die van het Zuidbolwerk.[155]) De rekening van 1491 noemt de twee poorten op de haven, doch ook nog de poorten tussen de staketten.[156])

Pas de periode 1505—1508 geeft zekerheid welke poorten zijn bedoeld. In 1508 is men zover dat men de poorten kan afwerken. In de ene poort wordt het beeld van “Sinter Nicolaus”, in de ander dat van “Sinte Jacob” geplaatst. In hetzelfde jaar is nog een nieuwe poort gemaakt: kennelijk dezelfde die later Hampoort heet.[157])

---

153 SR 1487/1488, 25.

154 SR 1488/1489, 18.

155 SR 1490/1491, 75v.

156 SR 1491/1492, 533.

157 SR 1508/1509, 123v.

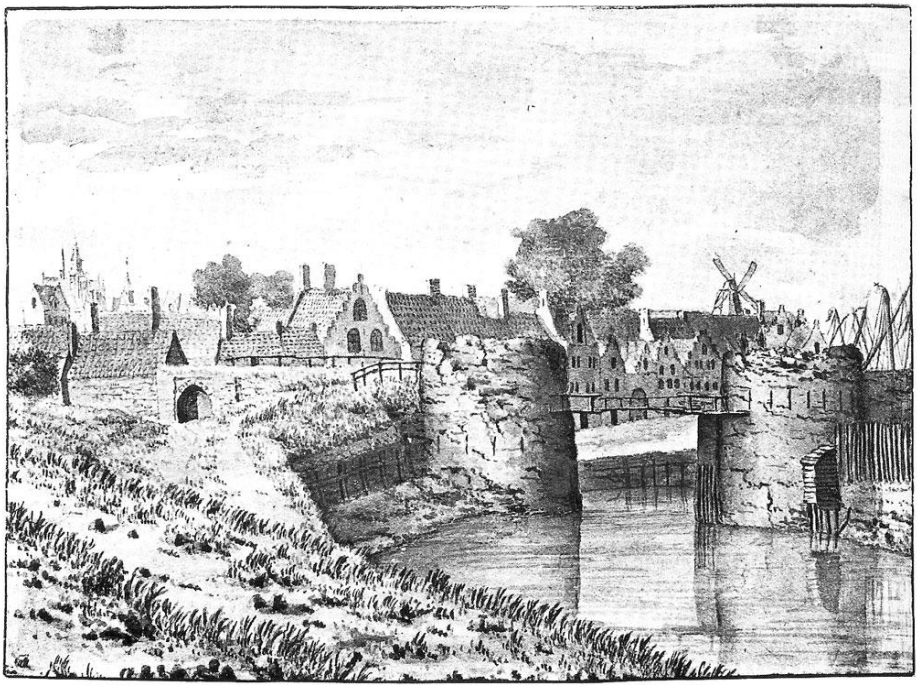

Afb 13 Het noordelijk deel van het havenfront vanuit het westen, door Barnardus Klotz (1671). Rechts de door twee ronde torens geflankeerde Havenboom. Links de restanten van de Houtpoort, waarvan kennelijk slechts het muurwerk met de doorgang overgebleven was.

De Sint Nicolaaspoort stond aan de noordzijde van de haven tussen het toegangshek van het Groot Arsenaal aan de Rijtuigweg en het open havengedeelte bij de Ham. De poort was onmiddellijk naast de twee torens gelegen waartussen zich de afsluitboom van de haven bevond. Deze is in 1488 aangebracht.[158])
Waarschijnlijk was de Sint Nicolaaspoort als gebouw van minder betekenis als de beide andere poorten. De rekening van 1508 noemt deze poort "de Houten Poirte bij de Meedestoven".[159]) Het houtwerk van deze poort is in 1508 afgebroken en geheel of ten dele door steenwerk vervangen.[160])
Negen jaar nadien krijgt de Sint Nicolaaspoort een fundament van balken onder de muren.[161]) Dit kan erop wijzen, dat de oorspronkelijke constructie niet erg stevig was.
De naam Houtpoort kon als het ware weer herleven toen de magistraat in 1558 beval, dat de houtopslag (in verband met brandgevaar?) voortaan buiten de Sint Nicolaaspoort op de Noordkaai moest plaatshebben.[162]) (Afb 13)

In tegenstelling tot de vorige moet de **Sint Jacobspoort** een bouwwerk van belang geweest zijn. Het stond aan het begin van de straat, die thans Oude Vissershaven heet, waar deze de Rijtuigweg kruist. De poort diende voor een doorgang van de stad naar de dijk van het

---

158 SR 1488/1489, 115.
159 SR 1508/1509, III.
160 SR 1508/1509, 72v.
161 SR 1517/1518, 116.
162 V.I. 161, 240.

Zuidland en later ook tot de dijk van de Houwer of Spuiwater van de watermolen.

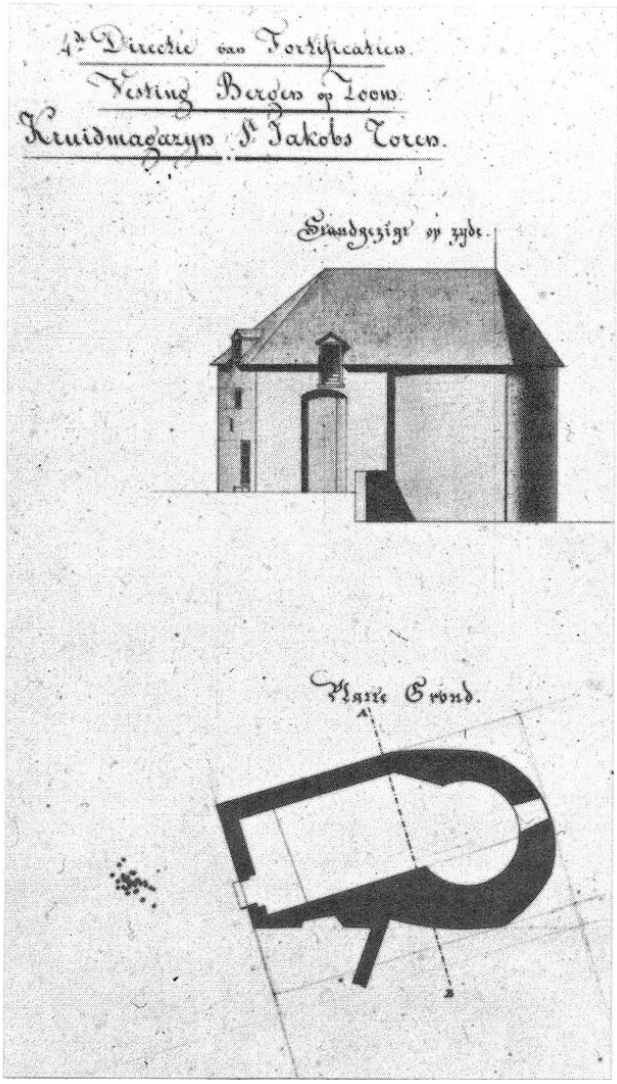

Afb 14 Gezicht op de Sint Jacobstoren vanuit het noorden, met plattegrond. Kopie naar een tekening door AQF Schmoutzinger, 1828. Van de Sint Jacobspoort bleef tot de ontmanteling van de vesting de noordtoren bestaan, die als kruitmagazijn was ingericht.

De stadsrekening van 1490 noemt de **poort van het Zuidbolwerk**) [163])
Het is niet duidelijk waar deze gestaan heeft, want door de aanleg van de Watermolen en de Houwer tien jaar nadien veranderde de situatie grondig.
Met de "Grote Poort op de Haven" die de rekening van 1506 noemt, zal wel de Sint Jacobspoort bedoeld zijn. Er werden minstens 769.000 bakstenen aan dit poortgebouw, de aangrenzende muren met garieten en aan een brug verwerkt. De torens werden met riet gedekt. Aan de buitenkant werd deze poort (ook Waterpoort genoemd, een naam die ook nadien wel werd gebruikt) versierd met noten (neuten of balksteunen) kolommen, lijsten en oggyven (waterlijsten), uiteraard alles steenwerk, geleverd door Ingel van Oppen. Ander steenwerk, waaronder arduin, werd gekocht van Peter van de Sande.[164])
Vooral de brug in de muur bij de Sint Jacobspoort heeft het stadsbestuur veel zorg gebaard. Door de sterke stroming in de watertoevoer naar de watermolen werd deze herhaaldelijk beschadigd. In 1518 moest men een geheel nieuwe brug bouwen.[165])
Vredig lijkt de situatie rond 1526. De poort wordt dan (gedeeltelijk?) dichtgemetseld. Enige zijden-lakenwevers uit Parijs afkomstig mogen er zich dan vestigen, op de curieuze voorwaarde dat zij in de stad moeten gaan wonen als er oorlog uitbreekt met Frankrijk. [166])

---

163 SR 1490/1491, 74v.

164 SR 1506/1507,71.

165 SR 1518/1519, 70; VI. 31, 26.

166 V.I. 36, 7v. ARA Dep. v. Oorlog, kaarten nrs. 225/226.

Het uiterlijk van de poort is (afgezien van de bovenste etages) goed bekend uit afbeeldingen van de zeventiende eeuw. In de achttiende eeuw was een restant nog in gebruik als kruithuis. Dit leverde een tekening op, die het zelfs mogelijk maakt, na te gaan hoe de proporties en de technische details waren.[167]) (Afb 14)

De bouw van de **Hampoort** in 1508 voltooide het havenfront van de stad. Opvallend waren de aanzienlijke hoeveelheden materiaal die verwerkt werden: minstens 784.000 bakstenen, waarvan het grootste deel gekocht werd van ondernemers aan de Hollandse IJssel (613.000 stuks); 11.000 “cleecstenen” gekocht te Antwerpen, 59.000 tichelen (gebakken platte dakbedekking); 35 ton tras (metselspecie); 330 kerksparren, enz.[168]) De Hampoort stond, waar thans het midden is van de kruising van de straat Zuidzijde Haven en de Rijtuigweg. De

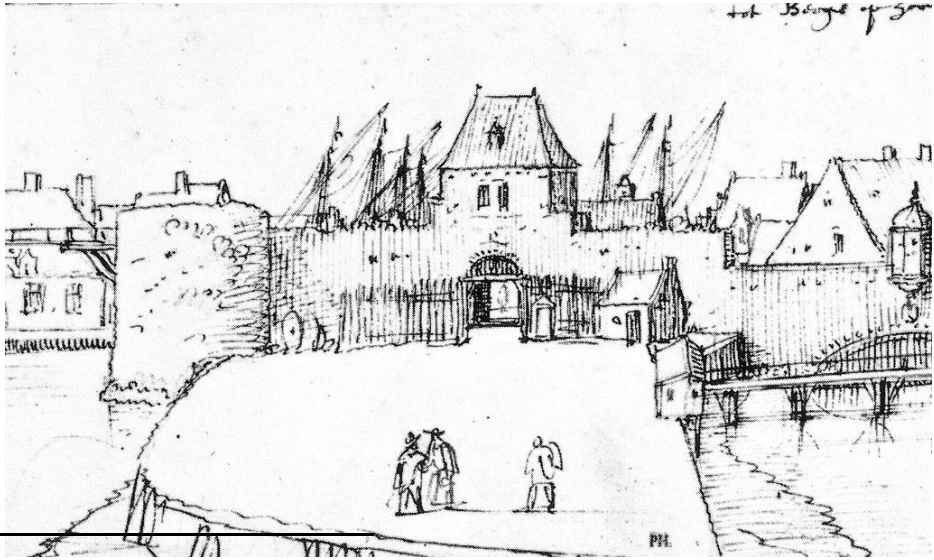

Afb 15 De Hampoort vanuit het Westen, detail van een anonieme tekening van het middeleeuwse havenfront, ca 1645. OP de voorgrond het Hamplein, links één van de torens naast de Havenboom, rechts het Molenwater.

167 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, nrs. 41, 42, 45, 46, 47, 49.

168 SR 1508/1509, 71-85v.

Ham is een pleintje, dat ligt op de splitsing van de Oude Haven en het vroegere kanaal naar de Watermolen (later Vissershaven). Naar dat pleintje heette de poort in 1545 “de poorte van den Ham”. Omdat de poort midden tussen de beide andere poorten van het havenfront stond, noemde men dit gebouw ook wel de “Middelpoorte” en de beide andere de “uuterste poorten”.[169])

Hoe de poort er uit zag is door tekeningen uit de zeventiende eeuw voldoende bekend. Zij komt ook nog voor op de maquette van Bergen op Zoom rond 1750 door de Fransen vervaardigd.[170]) (afb. 15) De inspanning en financiële offers van de stad om deze werken te volbrengen zijn aanzienlijk geweest. Het resultaat mocht er dan ook zijn. Zelfs de zeventiende eeuwse tekeningen, die het westfront in onttakelde toestand weergeven, getuigen van de zwaarte van de werken en van de sierlijke architectuur. We aarzelen het geheel aan Keldermans toe te schrijven, die bij enige details wel aanwijsbaar betrokken was. Vergeten we niet, dat de stad in deze jaren het geweldige project wilde realiseren, dat het “Nieuwe Werck” aan de Grote Kerk heette. Dit is echter nauwelijks voltooid: de economische situatie verslechterde en oorzaken van politieke en religieuze aard deden de deur dicht. (afb. 16)

Wat het Havenkwartier betreft verkreeg de stad een zekere beloning doordat de heer van Bergen op Zoom in 1503 de wal van de nieuwe vesten met de Vankput (spuiwater of Houwer) van de Watermolen en de dijk erom heen lopend, de kalkovens en de huizen aan de zuidzijde van de haven onder het rechtsgebied van de stad bracht. De

---

169 SR 1545/1546, 34v.

170 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, nrs. 45-47.

bestuurders van het Zuidland, die tot dusverre daar de rechtsmacht hadden uitgeoefend, moesten daar van af zien.[171])

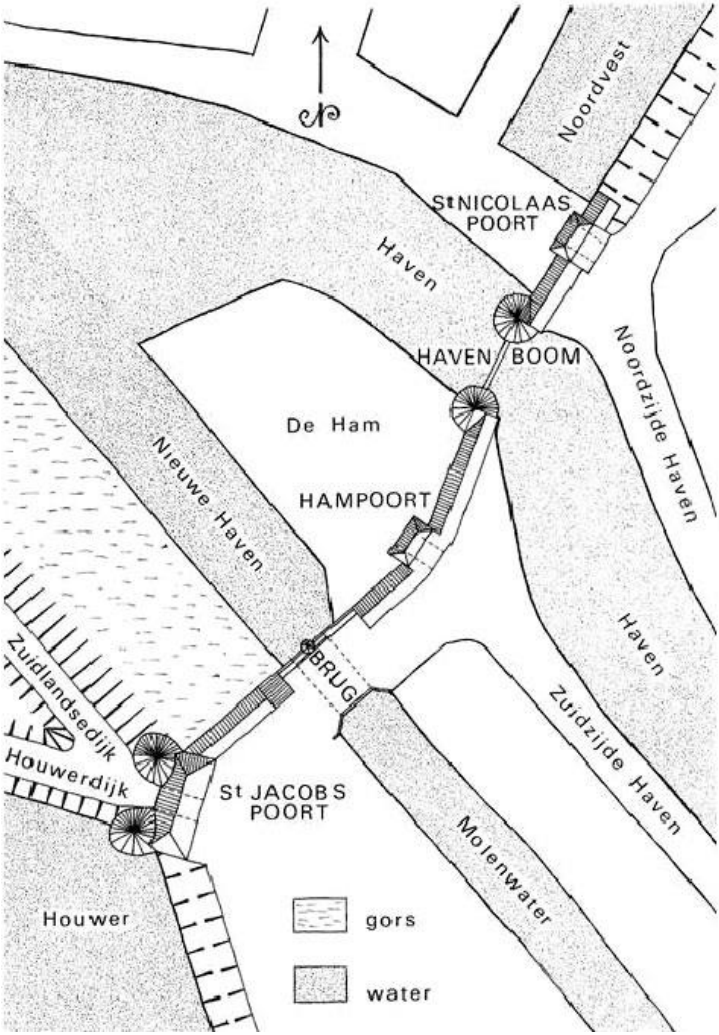

Afb 16 Reconstructie van het Havenfront van de Sint Jacobspoort naar de Sint Nicolaaspoort naar de toestand omstreeks 1550, door Han Bos, 1980. Als basis zijn gebruikt 17e 19e eeuwse tekeningen en plattegronden.

171 V.I. 17,68; 18,41

HOOFDSTUK II
MERCK TOCH HOE STERCK

De verdediging van een plaats door middel van een stenen ommuring met uitspringende torens kwam door de geleidelijke verbetering van vuurwapens in onbruik.
In de loop van de zestiende eeuw ging men over tot het zogenaamde Italiaanse stelsel: hierbij werden de muren lager en dikker; de torens kregen lage, halfronde vormen (zogenaamde rondelen) of zijn door bastions (bolwerken), vijfhoekige uitbouwen vervangen. Op de lange muurstukken buiten tussen de bastions werden batterijen (zogenaamde "katten") aangebracht, om deze muurdelen eveneens met geschut te kunnen dekken.
Bergen op Zoom is nog vrijwel op de ouderwetse manier ommuurd gebleven tot ca. 1590: voorbeelden van het Italiaanse stelsel waren de omwallingen van Antwerpen en Breda.[172])
De opstand tegen Spanje dwong de Nederlanders om voorlopige versterkingen aan te leggen: hierbij kwam de aarden wal in plaats van de stenen muur: vaak liet men de muur staan en versterkte ze aan de binnenzijde met aarde, nadat ze een flink stuk was verlaagd. De torens verloren hun bedakingen en kregen dezelfde hoogte als de gewijzigde wallen. Vóór de poorten werden losse bastions gemaakt, die pas later

---

172 H.Soly, in: *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de zeventiende eeuw*, Brussel 1978, 100, 138-139; C.J.A.C. Peeters, in: *Geschiedenis van Breda II*, Schiedam 1977, 242-243; B. Roosens, De stadsomwalling van Breda: de eerste toepassing van het gebastionneerde vestingstelsel in de Nederlanden (1531—1547), in: *Bijdrage tot de Geschiedenis*, Antwerpen 1980, 63, 87-120

in verbinding werden gebracht met de stadsomwalling. Aangezien deze dus oorspronkelijk hetzelfde uiterlijk hadden als de ravelijnen(verdedigingseilanden in de gracht) werden de termen bolwerk en ravelijn door elkaar gebruikt. Voornamelijk de mathematicus en vestingbouwkundige Simon Stevin ontwikkelde uit deze noodoplossingen het zogenaamde Oud-Nederlandse stelsel.[173])
De wallen en bolwerken werden daarbij geheel uit aarde opgeworpen: behalve een brede natte gracht rondom deze omwalling kwamen er verschillende buitenwerken. In de hoofdgracht lagen de verdedigbare eilandjes, die "ravelijnen" en "halve manen" heetten. Aan de overzijde van die gracht kwam een voorwal of "contrescarp", waarachter de zogenaamde "bedekte weg" aan de stadszijde en een voorgracht aan de veldzijde. Bovendien zijn vaak ver vooruitspringende voorwerken aangebracht, "hoornwerken" (met twee halve bastions) of"kroonwerken" (met twee halve bolwerken en één heel middenbastion). Onder invloed van de ideeënwereld van de wiskundige kreeg het geheel een kunstzinnige vorm, die op de kaart en luchtfoto nog steeds boeit.[174])
De aanpassing van Bergen op Zoomse vestingwerken vond plaats onder druk van de gebeurtenissen, die zich na 1566 voordeden. Gevluchte opstandelingen, waaronder de om hun geloof verdreven hervormden, deden aanvallen op de kust van de Nederlanden. Hun plundertochten strekten zich tot bij Antwerpen en in de streek van Ruigenhil (Willemstad) uit.[175]) Gevaarlijker werd de situatie toen na de

---

173 *Het Staatse leger III*, 276-277.

174 W.H. Schukking, *De oude vestingwerken van Nederland*, Amsterdam 1941, 16-23.

175 J.C.A.de Meij, *De Watergeuzen en de Nederlanden*, Amsterdam 1972, 140.

inname van Den Briel (voorjaar 1572) ook enige Zeeuwse steden in handen van de Geuzen vielen. Hoewel men met tegenacties het oosten van Zeeland nog onder controle hield, werd al in 1572 een aanval op Bergen op Zoom gedaan. In januari 1574 werd een gevecht op de Schelde bij Bergen op Zoom en Reimerswaal geleverd. De koning gaf daarna opdracht Bergen op Zoom, Steenbergen en Tholen te versterken.[176]) Drie jaar nadien vielen deze drie vestingen in handen van de Staatse troepen. In theorie was de toestand van vóór 1566 hersteld, met dien verstande, dat de macht nu bij de Staten-Generaal berustte. Het Spaanse tegenoffensief onder leiding van de veldheer Parma begon in onze streek door verovering van Breda in 1581; Bergen op Zoom ontkwam op het nippertje, toen men in december van dat jaar een verrassingsaanval afweerde. Wel verkreeg Parma in 1582 een steunpunt vlakbij de stad doordat de roomse markies Jan van Wittem het kasteel van Wouw aan hem overdroeg. Steenbergen, tevoren al een keer bezet, kwam in augustus 1583 andermaal in Spaanse handen. Steeds nauwer werd de insluiting: bij het langdurige beleg van Antwerpen van juli 1584 tot augustus 1585 rondde Parma zijn machtsgebied af.

De val van de Scheldestad beperkte het Staatse gezag tot enige forten aan deze rivier. Rond Bergen op Zoom bleef de Staatse invloed beperkt tot Halsteren, Borgvliet en onmiddellijke omgeving. In de Noordwesthoek bouwde men de versterkingen van Willemstad en Klundert met bijbehorende forten.[177])

---

176 SA 38, 21 e.v.

177 W.A.van Ham, “De Noordwesthoek tussen Nassau en Bergen”, in: *De Oranjeboom XXIII*, 1970, 106-129.

Door de belegering van Bergen op Zoom scheen Parma in 1588 zijn onderwerping van Brabant te gaan afronden. Zoals bekend liep dit geheel anders af.
Mét de ondergang van de “onoverwinnelijke vloot” of Armada in datzelfde jaar begon vanaf die tijd de teruggang van de Spaanse overmacht, die resulteerde in de overwinningenreeks van prins Maurits. Deze veroverde in 1590 Breda en Steenbergen, waarmee een Staats bruggehoofd in Brabant gevestigd kon worden.
Verbeteringen van de positie van Bergen op Zoom onder Spaans gezag kwamen nauwelijks tot stand. Ook in de gevaarlijke jaren 1584 — 1585 kon de Staats geworden vesting niet meer verrichten dan aanpassing van poorten en torens. Wel kwamen forten aan de havenmonding tot stand. Pas tegen het beleg van 1588 begonnen grootscheepser plannen vorm te krijgen.
Tussen 1588 en 1622 kwamen ravelijnen, bolwerken en meerdere buitenwerken tot stand zodat sindsdien Bergen op Zoom was aangepast aan de eisen van dat tijdperk. Desondanks was het beleg van 1622 uitermate gevaarlijk: men werd geconfronteerd met het feit, dat de ligging van de stad niet bijzonder sterk was. Nog tijdens het beleg werden de buitenwerken voltooid en nieuwe gemaakt, terwijl nadien de slechting van de meest gevaarlijke hoogten bij de stad begon. De aanleg van de linie naar Steenbergen in 1628 — 1629 veranderde veel aan de situatie van Bergen op Zoom. Het Noorderfrontier, zo vaak bedreigd, kwam binnen de linie te liggen en men kon zich concentreren op de zuidflank van de vesting, waar Kijk in de Pot, de Bospoort en de Wouwsepoort versterking kregen in de vorm van hoge redoutes (in dit geval versterkte torens).

Dit alles vond plaats tegen de achtergrond van de belegeringen en veldtochten in het oosten des lands, waarbij de toestand nog gevaarlijker werd doordat Breda van 1625 tot 1637 in Spaanse handen was. Nadien kon Bergen op Zoom een uitgangspunt worden van uitvallen naar het zuiden, maar verdere veroveringen in het Brabantse bleven uit en de Vrede van Munster betekende een bezegeling van de bestaande toestand.
De vrede te land was langdurig, maar de oorlogen met Munster (1666) en Frankrijk (1672) luidden een tijdperk van onrust in, zodat men nieuwe plannen ging maken om Bergen op Zoom meer defensief te maken. Dit resulteerde in het grootse werk van Coehoorn, waaraan het derde hoofdstuk is gewijd. Uiteraard konden al deze werken slechts geschieden doordat de republiek sinds 1588 aan onafhankelijkheid en kracht won. Prins Maurits bouwde een leger op, dat qua organisatie een tijdlang een voorbeeld voor heel Europa was. De verwerving van koloniën stimuleerde de handelsgeest en ondernemingslust van Holland en Zeeland. Bergen op Zoom vormde mede een waarborg voor voldoende militaire veiligheid tijdens deze expansie. Het feit, dat de stad steeds aan de zijde van de Staten-Generaal bleef, bewijst dat het geld niet voor niets werd geïnvesteerd. De aanleg van de linie naar Steenbergen betekende echter wel het einde van de omvangrijke aanleg van werken rond Bergen op Zoom. Voortaan vertrouwde men op wat men had tot een nieuwe militaire situatie (de Franse bondgenoot van weleer werd een gevaarlijke vijand) dwong om naar vernieuwing uit te zien.

SPAANSE POGINGEN TOT VERNIEUWING

Voor Spanje was Bergen op Zoom slechts één van de vele steden in de Nederlanden. Ver van de grenzen gelegen scheen de plaats niet van bijzondere interesse in het geheel van de landsverdediging. Alleen de nabijheid van Antwerpen, een stad van wereldbetekenis door de internationale handel en scheepvaart en de positie ten opzichte van Zeeland scheen van belang.

Een totale ommekeer betekende de verovering in 1572 van Den Briel door de Geuzen, gevolgd door de verovering van delen van Holland en Zeeland voor de Opstand.

Weliswaar lag Bergen op Zoom een eind van het strijdgewoel, dat voorlopig beperkt bleef tot Walcheren en Schouwen, doch vanuit Holland en de veroverde eilanden vonden geregeld aanvallen plaats in de richting van het Brabantse vasteland. Tot 1572 beperkte men zich tot het herhalen van oude ordonnanties tegen het beschadigen van de stadsmuren en vesten en het verscherpen van de wacht.[178]) Adriaen van der Beke en Niclaes Janssen waren in 1371— 1374 fortificatiemeesters in dienst van de stad. Bij het doornemen van hun rekening over die jaren treft het, dat de betalingen voornamelijk aan soldaten geschieden; de vestingwerken zijn van een tweede orde. Opgeknapt werden: het blokhuis hij de Watermolen; de vest tussen de Steenbergse en de Bospoort; de gracht in de Houwer bij de Sint Jacobspoort; de vest bij de Helle(toren). Staketsels of borstweringen werden geplaatst bij de Watermolen, de Sint Jacobspoort en aan het havenhoofd. Wachthuizen werden geplaatst in de Harinckhoff (Noordzijde Haven), bij de Noordmolen en aan beide zijden van de

---

178 V.I. 33, 813, 812; VI. 162, 265v.

havenmonding. Hierop richtte zich vooral de aandacht: dat de havenmonding niet door rebellen werd bezet. Daarom werd er een borstwering aangebracht bij de wachthuizen.
Een aanval van de Geuzen die in het Noordland en Der Jannenland (thans een deel van de Auvergnepolder) waren doorgedrongen, werd met succes afgeslagen.
Baselis verhaalt, dat enige Zeeuwse Geuzen reeds aan de Zuidmolen over de stadsmuren waren geklommen, maar dat een Italiaanse soldaat van het garnizoen (in Spaanse dienst) hen betrapte. De operatie kostte de Geuzen twee doden en enige gewonden, alsmede het verlies van hun stormladders.[179])
Na deze aanvallen was de centrale regering voldoende gealarmeerd. Bij besluit van 7 maart 1574 wees koning Filips II kapitein Cesar Capuciniani aan om Bergen op Zoom, Steenbergen en Tholen te fortificeren.[180])
Even scheen men te ontbranden in ijver om aan dit bevel te voldoen. De “heren van de wet” (leden van het stadsbestuur) moesten ieder 40 Karolusguldens lenen om het werk te betalen.[181])
Vooral Zierikzee beschouwde men als een centrum van dreiging.[182]) In mei moest men echter Capuciniani al “met soeten middelen” voorhouden dat hij met zijn werk moest voortgaan. De gelden, die men had bijeengeschraapt om de achterstand in de Brabantse bede te betalen, werden voorlopig ter betaling van de vestingwerken

---

179 Baselis a.w., 22-23.

180 V.I. 38, 21.

181 V.I. 38, 23v.

182 V.I. 38, 27.

gebruikt.[183]) Deze werken schijnen voornamelijk bij de Watermolen en het Begijnhof te hebben plaatsgehad. De fut was er snel uit. Op 14 juli besloot de magistraat alle fortificatiewerken te schorsen.[184]) Daarna is er weinig meer ondernomen.

ONDER STAATS BEWIND

Door de Pacificatie van Gent, op 8 november 1576 gesloten tussen de opstandige gewesten en de tot dan toe trouw gebleven provincies, voorzag men in de regeringsloosheid, ontstaan door het overlijden van landvoogd Requesens. Daarmee waren de Spaanse troepen niet verdwenen. Na enige maanden aarzelen nam de nieuwe landvoogd Don Juan van Oostenrijk het zwaard ter hand en bezette op 24juli 1577 de citadel van Namen. Hij bedreigde Antwerpen maar zijn aanslag op 1 augustus daarna faalde. Een Staatse tegenaanval kon niet uitblijven. Een leger onder Champigny trok zuidwaarts om de Westbrabantse steden te bezetten. Te Wouw en Bergen op Zoom lagen nog Duitse huurtroepen in Spaanse dienst. De ritmeester Elias le Lion nam het door 40 man bezette kasteel van Wouw hij verrassing in; de soldaten werden op één man na afgemaakt. De laatste ontsnapte (toevallig?) en vluchtte naar Bergen op Zoom waar zijn relaas de angst van zijn landgenoten voor een komst van de Staatsen aanwakkerde. De bevelhebber Champigny nam zijn toevlucht tot nog een list. Hij liet zijn troepen tussen het Bergse Bos en het Begijnhof onder tromgeroffel heen en weer trekken. Bovendien zag men een aantal koopman-schepen voor militaire vaartuigen aan. Een burger van Bergen op

183 V.I. 38, 28v.

184 V.I. 38, 54.

Zoom, genaamd Jacob (de) Vos, bracht de soldaten nog meer in paniek, door van de macht van de Staatsen hoog op te geven en de Duitsers te wijzen op het droeve lot dat hen wachtte. Daarop besloten zij de Spaanse zijde te verlaten. Zij leverden hun bevelhebber Carl Fugger uit en zo ging Bergen op Zoom over aan de Staten-Generaal. Tot zover komen de verhalen bij Bor en Baselis overeen. Baselis maakt de overwinning nog groter, door te vertellen, dat de Duitsers hun wapens aan Champigny inleverden en zonder enige vergoeding vertrokken.[185])
Bor verhaalt echter, dat zij wel een vergoeding gekregen hebben.[186]) Dit wordt bewezen door geschreven bronnen. De Duitsers hadden nog een schans bij de Bospoort gemaakt, alvorens zij zich overgaven. De capitulatie was dus niet zo spontaan gebeurd, als Baselis beweert. De Staten-Generaal hebben aanzienlijke sommen moeten betalen om de Duitsers te bewegen met hun gezinnen de Nederlanden te verlaten. Ook toen kon men gemakkelijker buitenlanders aantrekken dan ze weer kwijtraken.[187]) De Staatse bezetting (Waalse huurtroepen) vertrok na enige weken en Bergen op Zoom was weer op zichzelf aangewezen. De stemming was vaderlandslievend: op 14 september richtte men een compagnie van “Jonggezellen” op, die met de schuttersgilden de bewaking van de stad ter hand moest nemen. Dat was wel nodig: in januari 1578 viel Don Juan aan, versloeg de Staatse troepen bij Gembloux in Zuid-Brabant en nam daarop Nijvel, Diest, Tienen en Leuven in. De Binnenraad van Bergen op Zoom besloot om

---

185 Baselis a.w., 23-24.

186 P. Bor, Vervolgh der Nederlandsche Oorloghen, Leiden 1621, 274.

187 V.I. 675; Resoluties Staten-Generaal RGP 26, 230, 270, 273, 274, 276, 277, 279, 283, 289, 502.

Don Juan en de Spanjaarden als zij zouden aanvallen dapper te weerstaan.[188]) Men ging zelf te Antwerpen munitie kopen en de wallen en grachten beter onderhouden. De burgerij werd op 23 februari weer verplicht tot graafwerken.[189]) Een ingenieur, Mr. Lion, kwam op aandringen van de "Alteze" (de door de Staten erkende tegen-landvoogd Matthias van Oostenrijk) de stad inspecteren en beramen hoe deze te fortificeren.[190]) Wellicht op zijn aanwijzingen besloot de Brede Raad op 26 februari de poorten met aarde dicht te "bollewercken" behalve de Wouwsepoort, het wincket (klein toegangspoortje) van de Sint Jacobspoort en de draaiboom van de haven. De Sint Jacobspoort zou men tot aan de vensters op de eerste verdieping afbreken en met een borstwering van aarde versterken.[191]) De markies Jan van Wittem beloofde twee oorlogsschepen die het havenhoofd moesten bewaken.[192]) Op 16 april benoemde men vier fortificatiemeesters.[193]) Maar spoedig luwde de waakzaamheid. Op 28 juni herhaalde men het besluit ten aanzien van de Sint Jacobspoort. De Staten-Generaal verzochten op 28 oktober om de voorsteden buiten de poorten van de stad af te breken. Don Juan overleed in die maand en Alexander van Farnese, prins van Parma, volgde hem op. Deze zette de veroveringen voort, wat de noordelijke provincies dreef tot de Unie van Utrecht (23 januari 1579). Bergen op Zoom bevond zich nu in een tussengebied, dat wel aan de Staten-Generaal gehoorzaamde, maar

188 V.I. 38, 186.

189 V.I. 38, 189v; V.I. 162, 207.

190 V.I. 675 ongefol.

191 V.I. 39, 22.

192 V.I. 38, 191.

193 V.I. 38, 198v.

niet aansloot bij de Unie. De Brede Raad nam op 28 februari het besluit om de stadspoorten, behalve de Wouwsepoort en de Sint Jacobspoort, van binnen dicht te maken met aarde en van buiten met een gracht te versterken. Ook herhaalde men het plan van 28 oktober om de voorsteden af te breken. Maar de burgers hadden er weinig zin in, zodat het besluit in juni moest worden herhaald.[194]) De markies ging naar Antwerpen, waar de Staten-Generaal en de Staten van Brabant bijeen waren, om bijstand te vragen in de kosten van de versterkingen.[195])
De nationale dreiging nam toe: op 29 juni namen de soldaten van Parma Maastricht in, overweldigden de burgers en plunderden die stad. Bergen op Zoom moest de banden met de overige provincies en steden sterker aanhalen. Antwerpen achtte men wellicht te bedreigd. Het stadsbestuur van Bergen op Zoom besloot daarom zich tot de Staten van Zeeland te wenden, om door een voordelig verdrag voldoende bescherming te verkrijgen. [196])

EEN HAPEREND BEGIN

In het verdrag van "satisfactie" op 21 juli 1579 gesloten met de Staten van Zeeland, was de bepaling opgenomen dat alle versterkingen buiten kosten van de stad zouden geschieden en dat er geen huizen afgebroken mochten worden.[197])

---

194 V.I. 39, 3v V.I. 35, 3v.

195 V.I. 39, 50v, 69, 83.

196 C.J.F. Slootmans, "De voorbereiding van de satisfactie van Bergen op Zoom", in: *Archief 1933*, passim.

197 ibidem, 73.

Had de landmeter Wouter van Dijcke in juli 1578 een kaart afgeleverd dienend tot de fortificatie, in oktober 1579 zonden de Staten van Zeeland een eigen ingenieur (waarschijnlijk Germain le Febure) om de toestand op te nemen.[198])
Op 27 oktober besloot de magistraat nogmaals om alle poorten af te sluiten (behalve de Steenbergse poort); maatregelen te nemen ten aanzien van het geschut en om de gouverneur van Antwerpen te wijzen op de dreiging van de zijde van de vijand.[199])
In december was Mr. Germain le Febure "gecomen weesende vuyt Zeelandt" zo ver, dat hij enige bolwerken had doen "afsteken" (in het terrein afbakenen). Men begon alvast met het bolwerk aan de Bospoort, in afwachting van door diverse steden en de staten van Zeeland toegezegde gelden.[200])
Enige maanden later nam men weer zijn draai: de Houtpoort, die afgesloten was met aarde, liet men weer openen.[201]) Op 27 mei 1580 nam de magistraat het besluit om ingenieur Le Febure, omdat de geplande versterking geen doorgang vond, bij zijn vertrek uit de stad een som van vier ponden Vlaams te geven "op dat hij hem nyet ende soude hebben te beclagen". Aan de Staten van Zeeland werden de geleende gelden ten behoeve van de fortificatie terugbetaald.[202]) Wel begon de aftakeling van de bebouwing buiten de stadsmuren: in november besloot men het Begijnhof af te breken.[203]) Tot de afbraak

198 V.I. 35, 28.
199 V.I. 35, 30.
200 V.I. 35, 39v.
201 V.I. 35, 43v.
202 V.I. 39, 71, 83.
203 V.I. 39, 90.

van het Sint Elisabethgasthuis en klooster werd pas in januari 1582 besloten.[204]) De franse stadsgouverneur Antoine de la Garde stelde voor, de torens en poorten van de stad tot de kap toe af te breken en alleen de borstweringen te laten staan. De burgers werden weer verplicht graafwerk te verrichten. De Minderbroederskerk zou ten behoeve van de fortificatie worden verkocht. Ook het pesthuis buiten de Wouwsepoort moest verdwijnen. Zodoende was men in februari 1582 weer vastbesloten de versterkingen aan te vatten.[205]) Een vol jaar later, 2 februari 1583, liepen de raadslieden en leden van de Buitenraad de vergaderzaal uit, in plaats van besluiten te nemen, om de afbraak van de kappen en daken van de poorten en torens van de stad uit te voeren. Een ordonnantie van de Staten van Brabant van het vorige jaar maakte kennelijk geen indruk meer.[206])
De muiterij en de beroeringen waren er kennelijk de oorzaak van, dat tot juli 1584 niet veel aan de stadsversterkingen werd gedaan.
De bevelhebber, gouverneur Robert Berwouts, verscheen op 10 juli voor de magistraat en eiste, de Noordlandse dijk door te steken om het fort en de havenmonding te behouden; zulks op last van de Staten van Brabant.[207]) Oudergewoonte probeerde de magistraat afstel te verkrijgen, door de beslissing op de lange baan te schuiven, maar men moest tenslotte wel toegeven. De burgers werden verplicht graafwerkzaamheden te verrichten; toen dit niet realiseerbaar bleek,

---

204 V.I. 39, 143 B

205 V.I. 39, 143 B, 246v, 148.

206 V.I. 35, 51.

207 V.I. 40, 62v.

werd hun een wekelijkse schatting opgelegd om werklieden te betalen.[208])
De krijgsraad besloot te eisen, dat de brug van de Bospoort zou worden afgesloten en de poort dichtgemetseld: enige dagen later, dat de Bospoort geheel zou worden afgebroken. Het advies van Mr. Abraham (Andriessen), ingenieur-generaal ter fortificatie van de Staten-Generaal, zal hiertoe aanleiding hebben gegeven.[209]) Hoewel de drossaard tot superintendent (opzichter) van de vestingwerken was benoemd, bleef de magistraat de zaak vertragen.
Tenslotte drukte de gouverneur de beslissing door: vele burgers verlieten de stad, omdat ze de lasten te drukkend vonden en de toekomst van Brabant in direct gevaar. Het platteland rondom de stad was verwoest en drie mijlen rondom werd niet gezaaid en geoogst.[210]
In oktober besloot de magistraat, dat de drossaard de poorten mocht laten afbreken en de materialen verkopen. De burgerij had reeds zoveel kosten aan het betalen van de soldaten, dat men ze niet met de kosten van de vesting kon belasten.[211]) Men krijgt echter de indruk, dat men bewust het verloop van het werk bleef vertragen. Het offensief van Parma bereikte in 1584 een hoogtepunt: bijna alle steden van Vlaanderen vielen in zijn handen; daarna begon de blokkade van Brussel en Antwerpen. Brussel gaf zich op 10 maart 1585 over.
Geen wonder, dat men in het noorden begon in te zien, dat Bergen op Zoom koste wat kost behouden moest blijven, om een rechtstreekse aanval op het hart van Zeeland te voorkomen. Op 1 april 1585 wezen

---

208 V.I. 40, 63v.

209 V.I. 40, 65v, 66v, 68.

210 V.I. 40, 69.

211 V.I. 40, 73v.

de Staten-Generaal op aandringen van prins Maurits de belastingen op wijn, bier, azijn, zout en zeep (ook generale middelen genoemd) aan de stad toe.[212]) In juni kwam men tot de conclusie dat de opbrengst, door de vermindering van de bevolking en door belastingontduiking "cleyn ende sober" was.[213]) Daarom was het nodig, dat per week 100 Karolusguldens werden opgebracht, half door de stad en half door de inwoners te bekostigen. Wie naar Holland en Zeeland was gevlucht, moest toch meebetalen.[214]) Dit ondanks het besluit van 16 oktober van het vorige jaar om de burgers niet meer te belasten![215])
Dan waren er nog geschillen tussen de magistraat en de drossaard. De laatste wenste de penningen uit de generale middelen geheel te besteden aan de fortificatie; de magistraat wilde er ook het garnizoen mee bekostigen. Tot overmaat van ramp weigerde de pachter van deze inkomsten om de arbeiders aan de vesting daaruit te betalen.[216])
In april 1585 beval de drossaard de bouw van ravelijnen of bolwerken buiten de Wouwse en Steenbergse poorten.[217]) Men kwam dat jaar niet verder dan de afbraak van de torens en de poorten tot de hoogte van de borstwering. Thomas de Metser verkocht de daarvan afkomstige arduinsteen.[218])
Parma zette zijn overwinningen ondertussen voort. Op 19 juli 1585 gaf Mechelen zich over. Antwerpen was van de verbinding met Holland en Zeeland afgesloten door een geweldige schipbrug, die - ondanks

---

212 V.I. 40, 84v, 86v.

213 V.I. 40, 95v.

214 V.I. 40, 86v; V.I. 988b.

215 V.I. 40, 73v.

216 V.I. 40, 64v. 6, 87-88; V.I. 40, 95v.

217 V.I. 40, 85, 87, 89, 98.

218 V.I. 40, 96.

allerlei pogingen daartoe - niet was te vernietigen. Op 14 september landde een Engels ontzettingsleger te Vlissingen, maar het was te laat. Antwerpen moest op 17augustus de overgave tekenen. De opstandige Nederlanden — of wat daarvan restte — hadden onderhandelingen met koningin Elisabeth I van Engeland aangeknoopt, die op 20 augustus werden bekroond met het verdrag van Nonsuch, wat neerkwam op een protectoraat van Engeland over de Nederlanden. De Engelse militairen zullen we ook in de geschiedenis van Bergen op Zoom herhaaldelijk ontmoeten.[219])

In de winter van 1586 - 1587 dreigde er muiterij onder de soldaten, onder meer omdat er een groot voedseltekort was door de aanhoudende strenge vorst en omdat men de soldij niet kon opbrengen. Tenslotte smeekte het stadsbestuur aan koningin Elisabeth om zelf haar soldaten te betalen.[220]) Toen men in 1587 met de fortificatie wenste te beginnen, bleek de drossaard met de gelden te zijn vertrokken![221])

Het aantal voorgenomen werken was overigens niet gering: behalve het werk aan het Zuiderfort en de Nieuwe Haven eiste de stad zelf ook voorzieningen.

Ingenieur mr. Pieter Timmermans leverde de stad in 1587 een kaart waarop de gehele sterkte was getekend.[222]) Wellicht is veel wat er op stond, toekomstmuziek geweest. In april 1587 bleef de gouverneur aanhouden dat men een bolwerk voor de Steenbergse poort zou

---

219 V.I. 40, 133v, 114,115v, 120. G. Parker, *Van Beeldenstorm tot Bestand*, Haarlem 1978, 206-210.

220 V.I. 40, 127v.

221 V.I. 40, 123.

222 V.I. 40, 115.

aanleggen. Hiervoor waren 6000 Karolusguldens nodig.[223]) In juli verzocht de magistraat dat de Staten van Zeeland niet alleen de fortificaties van de Nieuwe Haven, maar ook die aan de Begijnepoort en elders begonnen, zouden bevorderen.[224]) De volgende maand verplichtte men de burgers weer, zelf graafwerkzaamheden te verrichten [225]) De maand daarop constateerden de militairen, dal het werk zeer "slappelijck" voortging, terwijl de geldmiddelen gering waren.[226]) In mei 1588 begon men een ravelijn te maken aan het Hellegat.[227]) De Staten-Generaal werd om geld verzocht om de "begonste wercken" af te maken.[228]).

Op de kaarten, die de belegering van 1588 voorstellen, zien we ravelijnen vóór de Wouwse en Steenbergse poorten, alsmede kleinere werken aan de noordwesthoek van het Havenkwartier, voor de Houtpoort en voor de Sint Jacobspoort.[229])(afb. 18)

De Staten-Generaal constateerden in april 1589, dat zij meer hadden gedaan voor het behoud van Bergen op Zoom dan voor enige andere stad in het land.[230])

---

223 V.I. 40, 133.

224 V.I. 40, 154-157.

225 V.I. 40, 162.

226 V.I. 40, 165.

227 V.I. 41, 20V, 21V, 33.

228 V.I. 41, 42; Resoluties Staten Generaal RGP 51, 161, 165.

229 Prenten van Bergen op Zoom nr.29, gegraveerd door Bart.Dolendo; tekening in Kon. Bibliotheek Brussel, HS 22089, fol.170.

230 Resoluties Staten Generaal, RGP 51, 397.

De les van een belegering, 1588

Het beleg door Parma maakte een definitief einde aan de middeleeuwse vestingperiode. Al dan niet terecht heeft de befaamde veldheer aan de Scheldestad grote roem verschaft. De bijzondere omstandigheden (onder meer de ondergang van de Grote Armada, de "onoverwinnelijke" vloot) verzwakten zeker zijn positie.
De aanval op Bergen op Zoom kan worden gezien als een poging, laat in het seizoen nog een belangrijke overwinning weg te slepen en de laatste stad van Brabant terug te brengen tot zijn "natuurlijke" landsheer.
De vijandelijke troepen legerden zich op 23 en 24 September 1588 ten noorden en zuiden van de stad. Bij de nadering van de vijand had men, door de sluizen aan de Begijnenpoort te sluiten, alle weidegronden in de Hoge en Lage Meren laten onderlopen.
Daardoor was de Spaanse belegeringsmacht over twee kwartieren verdeeld: aan de noordkant lagen troepen op de Rijsselberg en op de Noordgeest; aan de zuidkant lagen Italiaanse troepen op de Sint Geertruydsberg (aan de Zeekant ten noorden van Oud-Borgvliet); Duitse troepen op de Raayberg.
Volgens Dolendo was het Spaans kwartier in het (deels gekapte) Bergse Bos en het Hoogduits kwartier ten zuidoosten van de stad gelegen. Bij de Lazerie (hier hadden huizen voor lijders aan melaatsheid gestaan) aan de zuidzijde van de Wouwseweg wierp men een schans op, waardoor de weg naar Wouw was afgesloten. Ook de bezetting van de Zandstraat (de weg naar Moerstraten) was zeer sterk.

Aan de landzijde was Bergen op Zoom zodoende geblokkeerd. [231]) (Afb 17)

Het was dus een zaak van levensbelang, om de haven open te houden. Hierlangs voeren de bevoorradingsschepen uit Holland en Zeeland af en aan. Reeds vóór het beleg, op 17 september, had men via de dijk van de Mattemburghpolder (onder Nieuw-Vossemeer) gepoogd over de Eendracht te komen. De Thoolse dijk was echter versterkt: als verdedigingswerken waren Botshoofd, Papemuts en Nieuwe Veer aangebracht. De Spanjaard moest zich tevreden stellen met de slottoren van Halsteren, die door de Zeeuwen werd verlaten.[232])

---

231 Baselis a.w. 46-47.

232 Baselis a.w. 43, 46-47, 61, 64.

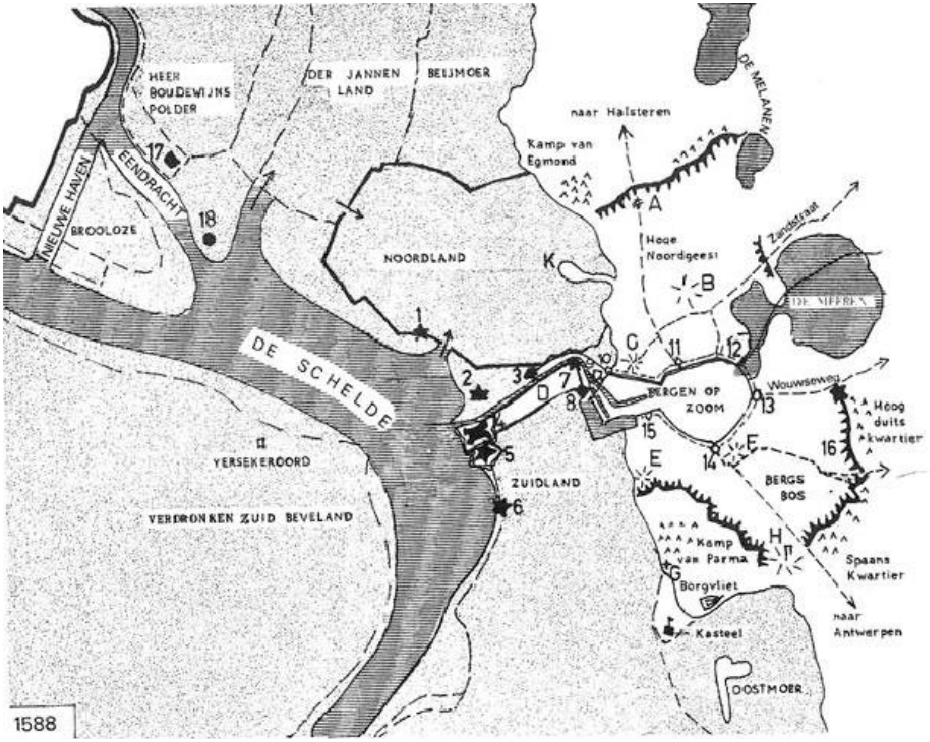

Afb 17 Overzichtskaart van stad en omgeving tijdens het beleg van 1588.

1. *Schans Stavast*
2. *Noordschans*
3. *Schans Papemutse*
4. *Zuidschans (Waterschans)*
5. *Nieuwe Schans*
6. *Borgerschans*
7. *Klein Schansken*
8. *St. Jacobsschans*
9. *- 15 ravelijns*
16. *omsingelingswerken*
17. *Schans Mollegat*
18. *Schans Geuzegat*

A. *Noordgeest*
B. *Rijsselbergen*
C. *Vari Bogaertsberg*
D. *St. Jacobspolder*
E. *Holwegenberg*
F. *Wijngaardsberg*
G. *St. Gertrudisberg*
H. *Raaybergen*
K. *Konijnsberg*

Spaanse troepen onder de graaf van Egmond legerden zich op 7 oktober op de Lage Noordgeest en poogden over de Eesterdijk (tussen de Nieuw-Beijmoer en de latere Theodoruspolder) aan de havenkant te geraken. Een gat in de dijk van Der Jannenland (later deel van de Auvergnepolder, bij de huidige boerderij Jagersrust) werd snel overbrugd. Bij het volgende gat in het Noordland, Barlebas genaamd,

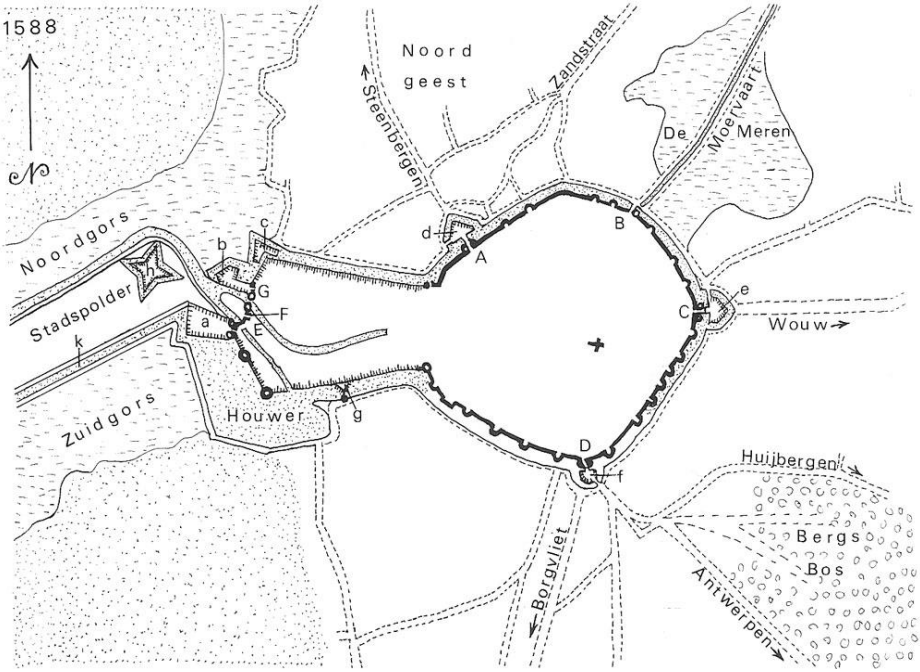

Afb 18 Schetskaart van de situatie van de stad in 1588. Basis: kaart van Jac van Deventer (ca 1560): Kaart in Kon. Bibliotheek (zie voetnoot 229)

- *a. ‘ Loopschans’, later ravelijn Beckaff*
- *b. La Gardens ravelijn of Coolhoff*
- *c. Morgans ravelijn*
- *d. Steenbergs ravelijn*
- *e. Ravelijn Wouwsepoort*
- *f. Ravelijn Bospoort (tevoren schans)*
- *g. Drurybolwerk of Oranjepunt*
- *h. Klein Schansken*
- *k. Nieuwe Haven*

- *A. Steenbergsepoort*
- *B. Verloren Cost of Begijnenpoort*
- *C. Wouwsepoort*
- *D. Bospoort*
- *E. Sint Jacobspoort*
- *F. Ham- of Waterpoort*
- *G. Houtpoort*

heeft men van stadszijde toen de schans Stavast opgeworpen. Van hieruit bestookte men de vijand die van zijn kant de scheepvaart op de Eendracht onder vuur nam. Aan de noordkant van het havenkanaal werd door de verdedigers van de stad het werk 'Papemutse' aangelegd. Op 30 oktober moest de vijand de Noordlandse dijk verlaten; de dag daarvoor was de Mattemburghse dijk, vanwaar men waterverkeer tussen Tholen en Holland belemmerde, ontruimd.[233])
Ook aan de zuidkant poogden Spaanse troepen de haven te benaderen via de restanten van de Zuidlandse dijk. Deze was echter door de stroming van de Schelde sterk ondermijnd. De burgers van de stad, onder pressie van de magistraat en de predikanten, wierpen de Borgerschans op. Die heet bij Dolendo "Wilfort off Parmaes Bril". Aan deze zijde moest men al snel de pogingen tot een belemmering van het waterverkeer opgeven.[234])
De uitvallen van stadszijde waren talrijk: gevechten aan de noordkant bij Van Bogaertsberg (thans terrein Wilhelminakazerne), Rijsselberg (Tuinwijk en omgeving) en Zandstraat aan de Noordkant, Holwegenberg (Kijk in de Pot), Wijngaardberg (omgeving Zuidoostsingel), St. Geertruydsberg en Raayberg verschaften veel krijgsroem, doden en gewonden. Men maakte gebruik van de terreingesteldheid: voor de vijand waren de vele akkerwallen met houtgewas erop gunstig om de stad te naderen.[235])

---

233 V.I. 41, 74; Baselis a.w. 42, 47, 60-62.

234 Baselis a.w. 66-67.

235 Baselis a.w. 5, 57, 79.

Ondanks het feit, dat er van vuurwapens gebruik werd gemaakt (van kanonvuur wordt weinig gemeld: aan de stadszijde schoot men vanaf batterijen of katten bij het Minderbroedersklooster en de Bospoort) en dat er schansen werden aangelegd, zijn er nog veel overeenkomsten met een middeleeuwse belegering.

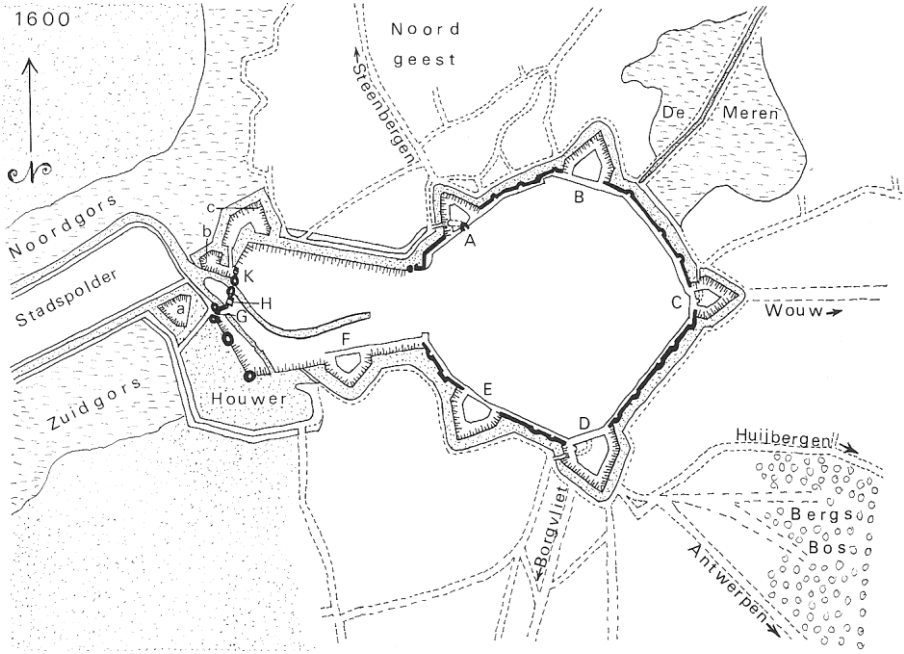

Afb 19 Schetskaart van de situatie van de vesting 1600.
Basis: kaart van Jac. Van Deventer (ca 1560); Gemeente-archief KM 196; kaart in … te Londen (aant. Nr 67)

a. Ravelijn Beckaff
b. Ravelijn voor de Coolhoff
c. Morgans bolwerk (ravelijn) of Boerenverdriet

A. Steenbergs bolwerk (met poorten)
B. Begijnenbolwerk
C. Wouwse bolwerk (met poorten)
D. Bosbolwerk (met poorten)
E. Handboochpunt of Belvédère
F. Orangebolwerk
G. Sint Jacobspoort
H. Ham- of Waterpoort
K. Houtpoort

Eind oktober verlieten de Spanjaarden hun stellingen op de Mattenburgsedijk en op de dijk van het Noordland. Door het slechte weer en ziekten geteisterd zagen zij geen andere uitweg dan het opbreken van het beleg. Dit had op 12 en 13 november 1588 plaats.

MOEIZAAM AAN HET WERK

Uiterst moeizaam ging men na het beleg verder met het versterken van de stad. De provisorisch aangelegde ravelijnen vóór de poorten zijn in 1589 — 1596 omgezet in bolwerken. Twee nieuwe bolwerken aan het havenkwartier van de stad kwamen in 1600 tot stand. Daarna stokten de werkzaamheden tot in 1605 twee aanvallen van de Spanjaarden op de stad iedereen wakker schudden. Het jaar daarop komen de buitenwerken tot stand, die naast enige ravelijnen de redoute Kijk in de Pot en het Groot Hoornwerk buiten de Bospoort omvatten. De redoute Kijk in de Pot stond op de Holwegenberg; het Groot Hoornwerk nam een van de hoogste punten in het grotendeels gerooide Bergse Bos in beslag. In de jaren 1615—1618 wordt gewerkt aan de versterking van het havenfront en de dekking van de Grote Watermolen. Het havenfront wordt dan westwaarts geschoven en krijgt de naam Beckaff.

De leiding was geheel in handen van de Staten-Generaal, de prins van Oranje en hun ingenieurs. Zo worden genoemd Mr. Adriaan (1594), ir.

Kempen (1594), ir. van Rijswijck (155) en David van Orliens (1605—1626).[236]) (afb. 19)
Een besluit van de Staten-Generaal om de stad Bergen op Zoom jaarlijks, ingaande 1 oktober 1595, 3000 guldens toe te kennen ten behoeve van de buitengewone oorlogslasten en de vestingwerken kan men zien als een belangrijke stap.[237])
In april 1596 stelde men de bouw van verdere vestingwerken in handen van de prins. Deze begaf zich naar Bergen op Zoom en inspecteerde de stad en de forten. Op 6 juli 1604 had de stad een extra uitkering van 9000 gulden toegewezen gekregen: echter onder bepaling, dat men geen vestingwerken meer zou aanbesteden zonder bevel van de Staten-Generaal of Raad van State. Zodoende was de stad geheel onder voogdij van de Staten Generaal gekomen.[238])
Hierna zullen de tot 1622 verrichte werken worden uiteengezet in de vorm van enige paragrafen, die achtereenvolgens de aanleg van ravelijnen en bolwerken, de bouw van nieuwe poorten. de veranderingen aan de havenmonding, de bouw van het werk Beckaff en de aanleg van de buitenwerken behandelen.
Met dat al bleef een deel van de vestingwerken nog bestaan uit de in de middeleeuwen gemaakte muren en grachten. Die moesten wel bij de nieuwe situatie worden aangepast. Verschillende van die onderdelen baarden het stadsbestuur veel zorg, omdat zij “laag en onsterck” waren. De situatie hij de Reigersvest (aan de oostzijde) en Handboogvest (aan de zuidwestzijde) gaf te denken. In de periode

---

236 RGP 261 noot 3; Res.Staten Generaal 12 oktober 1594, 510; Res. 14juli 1595; RGP 101, 34; Res. 10 februari 1606.

237 SR 1595/1596, 27.

238 V.I. 43, 125v; RGP 62, 160; Res. 10juli 1596; RGP 101, 130; Res. 6juli 1604.

1590—1600 is daaraan veel werk verricht.[239]) *Katten* of geschutsopstellingen maakte men bij de Reigersvest (Reigerije), de Steenbergsepoort, de Bospoort en het voormalige Minderbroederklooster (Minderbroeders- of Weverskat).[240]) Het is ondoenlijk hier alle werken op te sommen waarbij de grachten zijn verdiept of verbreed. In 1614—1615 kwamen belangrijke werken aan de grachten tot stand onder leiding van David van Orliens en Ralff Dexter. De walstukken tussen de bolwerken, "gordijnen" of courtinen genoemd, zijn toen eveneens in goede staat gebracht. Aan een deel van de vesting maakte men onderwallen (*loopgrachten* of *fausse-braillen* genaamd). De grachten werden ten behoeve van de water-voorziening gecompartimenteerd door het aanbrengen van zogenaamde beren of *dosdanen* (oudanen, een soort stuwmuren) onder meer bij de Zoutevest en bij de Bospoort. Het hele stelsel vereiste voortdurend reparatie en aanpassing.[241])

VAN RAVELIJNEN TOT BOLWERKEN

Hiervoor is gemeld, dat men het reeds in 1585 noodzakelijk achtte, de Steenbergsepoort van een bolwerk te voorzien. Deze wens is in 1587 herhaald. Op de kaarten, die het beleg van 1588 voorstellen, is inderdaad een ravelijn vóór de poort afgebeeld.[242]) Het plan, om het ravelijn te voltooien en aan de stadsmuur te verbinden (aan te trecken) is in 1589 opgevat, doch kennelijk pas in 1590

---

239 V.I. 41-43, passim; vnl. V.I. 41, 165.

240 V.I. 47, 6april 1626, 497e; SR 1638, 116.

241 V.I. 8 februari 1614, 9 februari 1614, 16 mei 1615, 2 oktober 1615; V.I. 986.

242 V.I. 40, 87, 133.

gerealiseerd.[243]) Nadien heet het vestingwerk “Steenbergs Ravelijn”, “*Steenbergse poinct*” of “Steenberchs bolwerk.”[244]) Het plan om bij de Begijnenpoort (Verloren Costpoort) een bolwerk aan te leggen, is in 1587 opgevat. Pas in 1592 is men werkelijk begonnen. Het werk heet dan zowel ravelijn als bolwerk. Het is in 1596 met de stadsmuur verbonden.

De naam *Begijnenpunt* of Begijnenbolwerk komt dan reeds voor. Na de realisering van dit werk is kennelijk de Begijnenpoort met aarde dichtgemaakt en als stadsuitgang vervallen. [245])

Eveneens begon in 1585 het inzicht baan te breken, dat de Wouwsepoort van een ravelijn moest worden voorzien. Het komt al op de kaarten van 1588 voor. Het jaar daarop is men begonnen met het te verzwaren en te verhogen en tenslotte aan de stadsmuur te verbinden. De naam *Wouwse punct*, soms ook bolwerk, komt voor.[246])

De kaarten van 1588 vertonen een vestingwerk vóór de Bospoort. Wellicht is dit in 1577 door de Duitse huurtroepen aangelegd. In 1590 neemt men het besluit daar een ravelijn te maken. Pas in april 1591 is men begonnen. In juli 1592 was het bolwerk haast voltooid. Men noemde het “ravelijn” en “bolwerk” en meestal *Bospoinct*.[247])

Eerst in 1597 neemt men het besluit om een nieuw bolwerk te maken aan de westzijde van de stad tussen het Bospoortbolwerk en de “Poyertoren” (buspoeder- of kruittoren). [248]) De namen “*point van*

---

243 V.I. 41, 123, 136, 165; SR 1590/1591, 21.

244 V.I. 495a; 494d; SR 1600/1601, 129v.

245 V.I. 40, 158; V.I. 41, 203, 207, 228v V.I. 988d, 988f; V.I. 42, 123, 131, 137v; V.I. 43, 48, 54.

246 V.I. 41, 113, 123, 127, 136; V.I. 494b, 494d, 988b.

247 SR 1588/1589 fol 2, 988d, 9juni 1591.

248 V.I. 43, 162v.

Bellevédère" en "Handboogpunt" (naar het Handboogschuttershof aan de Lindebaan) komen tot 1610 naast elkaar voor. Daarna heet het werk uitsluitend Belvedère.[249])
Reeds vóór het beleg van 1588 begon men een ravelijn te maken bij de torens van het Hellegat. Dit werk stond onder leiding van Mr Pieter Timmermans. In plaats van het Hellegat als scheiding tussen het Molenwater (Houwer) en de gracht rond de stad werd nu een dam aangelegd.[250]) In 1593 wordt voor het eerst het *Drurybolwerk* genoemd, dat in een hoek van die dam lag. Sir William Drury was van april tot september 1588 gouverneur van de stad geweest. In de archiefstukken is de naam vaak verbasterd tot Drallens, Drullens of Dullensbolwerk.[251]) Waarschijnlijk is dit bolwerk identiek met het Oranje Poinct of ravelijn, een naam die opkwam toen de naam van Drury na enige jaren in onbruik was geraakt. De omzetting van het ravelijn in een bolwerk vond waarschijnlijk in 1596—1598 plaats. Behalve Oranje Poinct komt de naam "punt van de Schorsmoelen" en "punt van het Hellegat" voor. Oranjebolwerck werd de definitieve. [252]) Het Oranjebolwerk diende mede om de Watermolen te beschermen. Het is niet duidelijk, of de naam "de nieuwe punct" achter de Molemakers, Meulemakersbolwerk op het Oranjebolwerk betrekking had of op een ravelijn in de Houwer gelegen ter plekke van het latere Watermolenbolwerk. In ieder geval is een versterking met palissaden aangebracht om de molen te vrijwaren voor beschietingen.

---

249 1600/1601, 129; 1604/1605, 119 1605/1606, 12V V.I. 44, 13 V.I. 495b, 495c.

250 V.I. 41, 20v.

251 V.I. 986, 988a, 988d.

252 V.I. 41, 20V, 22, 33; SR 1600/1601, 1604/1605; 135; 986.

Nabij de Sint Jacobspoort aan de noordzijde van het Molenwater komt op de kaarten van het beleg van 1588 een trapeziumvormig vestingwerk voor (wellicht mistekend), dat éénmaal de “Loopschans” wordt genoemd.[253])
Dit “Schansken” of “bolwerck” op het einde van de Zuidlandsedijk is in 1594 in een vervallen toestand. Na de val van Hulst vond kennelijk de realisatie van een nieuw bolwerk of ravelijn daar ter plekke plaats (1596). De zuidpunt is in 1606 tot een aarden (vierkant) redoute omgevormd. De meeste teksten spreken over Sint Jacobsbolwerk of ravelijn; een andere naam voor hetzelfde werk was Beckaff.[254])
Aan de noordzijde van de haven buiten de Houtpoort lag omstreeks 1588 een bolwerk of ravelijn (ook fort genoemd). Het heette La Gardens ravelijn of het ravelijn voor de Coolhoff, maar ook wel punt of bolwerk. De naam was kennelijk die van Antoine de la Garde, gouverneur van Bergen op Zoom van 1581 tot 1583. In mei 1606 is hier een nieuw ravelijn aangelegd met een waterkerende dam, die het water in de haven van dat in de stadsgrachten moest scheiden. Het moest met zinkwerk tegen de vloedstromen worden beschermd.[255])
De noordwesthoek van de stad kreeg (waarschijnlijk tijdens het beleg van 1588) bescherming door een ravelijn, dat naar gouverneur Thomas Morgan (1588— 1592) *Morgans bolwerk* heette. In 1597 riep de stad de hulp Van Prins Maurits in om geldmiddelen te verkrijgen tot voltooiing van het werk. Sinds 1600 noemt men het werk ook de punt

---

253 Kon.Bibliotheek Brussel, Handschriften nr.75 H 14.

254 V.I. 43, 48, 145v, 494e, 986; 14 september 1605;18 september 1605; SR 1605/1606, 207.

255 V.I. 43, 9v. V.I. 44, 138v. V.I. 45, 18 mei 1618; 20 november 1618; 25januari 1619; V.I. 986. SR 1600/1601, 146; 1604/1605, 30; 1605/1606, 30.

van *Boerenverdriet*. Deze amusante naam is geleidelijk aan in plaats gekomen van die van de Gouverneur.[256])

[256] V.I.41, 161; V.I., 162VSR1600/1601, 128v, 142, 146; 1604/1605,41;1605/1606,30;V.I.496a,496b, 496d.

De nieuwe poorten

Volgens de fortificatierekening van 1590 begon in dat jaar de afbraak van de voorpoort van de *Steenbergsepoort* en de daaraanliggende brug, alsmede de bouw van een nieuwe Steenbergse poort. Hoe zuinig men was, blijkt wel uit het feit, dat men de deuren uit de oude Steenbergse poort vergrootte en daarna in de nieuwe Steenbergse

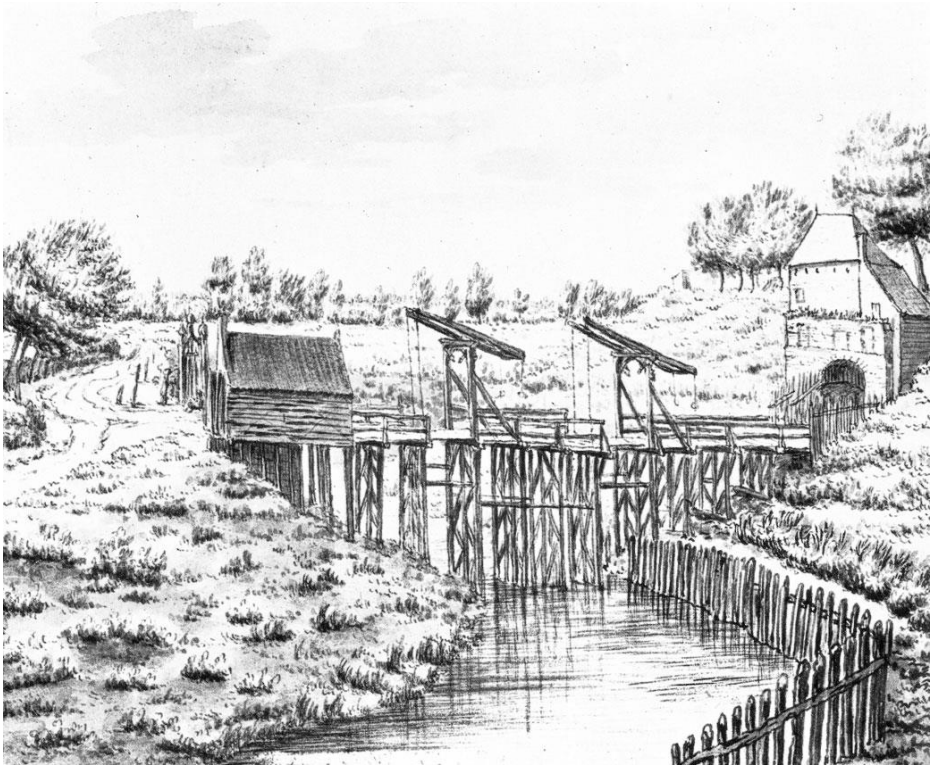

Afb 20. De nieuwe Steenbergsepoort vanuit het westen. Tekening van Valentijn Klotz 1671.
De scheve stand van het gebouw is wellicht aan verzakking te wijten en door de tekenaar juist weergegeven. Onder de diep ingegraven gracht (terecht 'Diepveste'genoemd) voert een dubbele ophaalbrug met wachthuisje naar de poort.

poort hing. Overigens werd de arduin van de oude voorpoort naar de Stads Steenhof aan de haven vervoerd om voor andere gebouwen te gebruiken. De nieuwe poort werd van baksteen opgemetseld. Overigens werd in de nieuwe poort ook arduin verwerkt; een steenhouwer, geheten Francoijs van Bruysel, had er 89 dagen werk aan.[257])
Overigens was men daarmee nog niet gereed: in 1595 vond er weer werk plaats aan een portaal in de poort. Een nieuw voorwerk van palissaden werd aangebracht om de brug te beschermen. Deze is in 1596 door een nieuwe vervangen. Toen is ook de nieuwe voorpoort afgewerkt.[258])

Wat twee jaar nadien nog restte van de oude poort (de nieuwe lag noordwestelijk daarvan) werd door palissaden aan de nieuwe poort verbonden.[259]) Bij de aanval door de Spanjaarden in 1605 is de poort zwaar beschadigd en moest hersteld worden.[260]) Een uitvoerig bestek licht ons in over de steunmuren die in 1628 werden aangebracht aan de Steenbergse poort en de Bospoort.[261])
Een tekening door Valentijn Klotz uit 1671 toont het vrij plompe bouwsel dat zodoende ontstond. De voorpoort van palissaden was intussen alweer verdwenen en door een vrij simpel hek vervangen.

---

257 V.I. 675; SR 1590/1591, 132, 139v; V.I. 41, 165.

258 SR 1596/1597 ongefolieerd.

259 V.I.43,211.

260 SR 1605/1606, 207.

261 V.I. 501a.

Opvallend was de ligging van de poort in een face van het Steenbergse bolwerk langs de brede natte Diep- of Noordvest.[262]) (afb. 20)

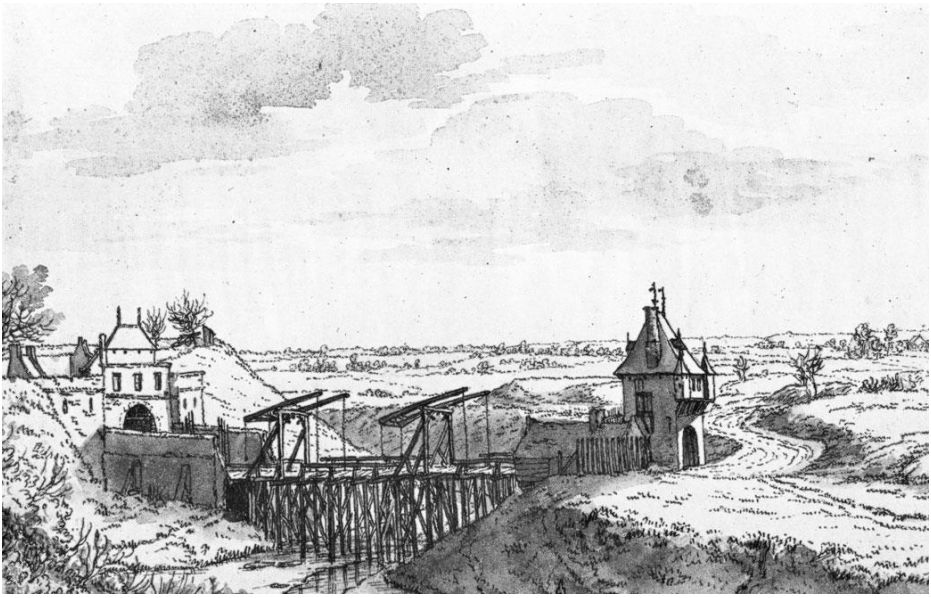

Afb 21. De nieuwe Bospoort vanuit het noordwesten. Tek. Valentijn Klotz, 1671. Behalve het poortgebouw links zijn de dubbele ophaalbrug met rechts de stenen redoute weergegeven. De redoute valt op door de fraaie afwerking met schilddak en twee hangtorentjes.

Aan de bouw van een nieuwe Wouwsepoort is kennelijk in 1589 begonnen. Voor de bouw werd een aantal stenen uit de oude stadsmuur gebroken en afgebikt; ook zijn 9700 bakstenen gekocht. Tevens liet men restanten van de oude lazerie-huisjes (buiten de Wouwsepoort, ter huisvesting van besmette personen) afbreken om de stenen voor de nieuwe poort te gebruiken. De werkzaamheden werden echter door de vijand verstoord.[263])

---

262 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, nrs.50-51.

263 V.I. 41, 134v; V.I. 675, bijl.rek. 1588/1589; V.I. 230, 9v.

Het volgende jaar werd een verbindingsweg aangelegd tussen de oude en nieuwe Wouwse poorten. Arduinsteen van de oude poort werd naar de Steenhoff vervoerd. Een deel van de oude poort bleef bestaan; in 1604 is het gebouw met balken versterkt. Tussen de oude en de nieuwe poort was in 1598 een staketsel aangebracht. Het aanbrengen van redoutes (stenen torens) in 1630 voor de Wouwse en Bospoorten bepaalde het uitzicht voor de komende jaren.[264]) Bernardus Klotz legde de situatie van de redoute in 1671 in enige tekeningen vast; Valentijn Klotz tekende de restanten van de oude poort en voorpoort.[265])

---

264 SR 1590/1591, 123.

265 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, nrs.53-58

De **oude *Bospoort*** is kennelijk in 1588 afgebroken. Een nieuwe poort is in 1591 gebouwd. Het gebouw moest muren van zeven voeten dik krijgen en even hoog zijn als de nieuwe Steenbergse poort. Dat men vrij dure steen zoals arduin kon gebruiken was te danken aan de

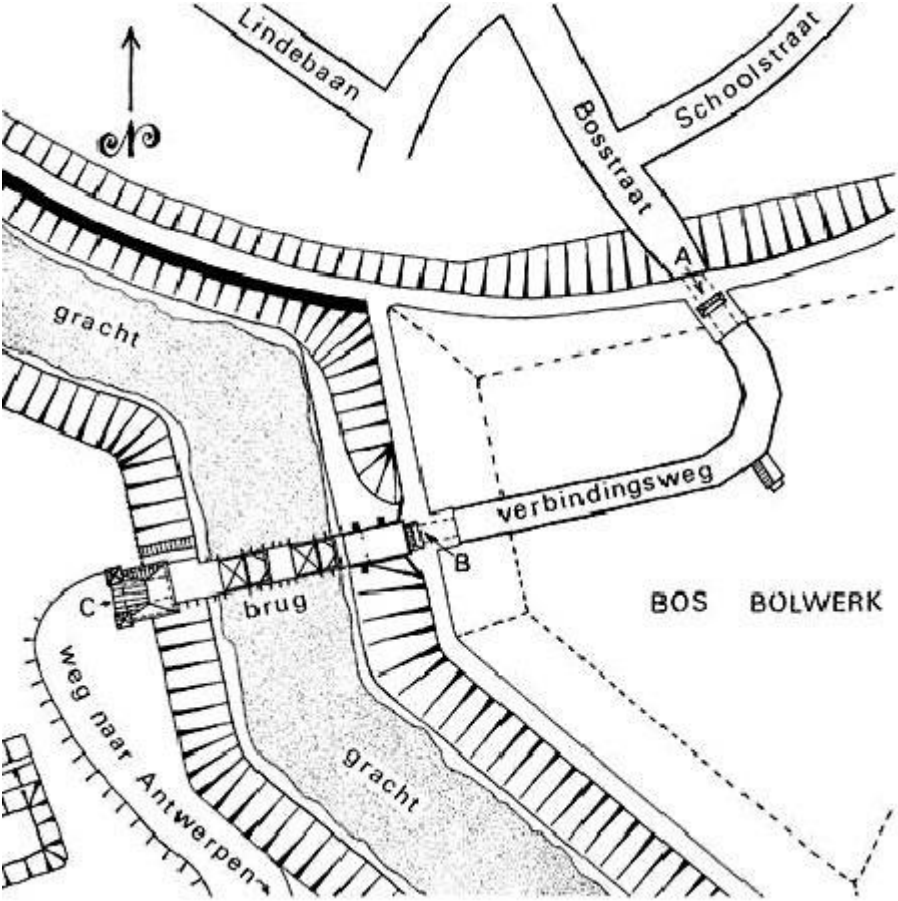

Afb 22. Reconstructie van het Bosbolwerk met de beide poorten, naar de toestand omstreeks 1671, door Han Bos 1981.
Gebruik is gemaakt van de tekening door Valentijn Klotz 1671. (verg afb 21)
A = doorgang tpv de Oude Bospoort; B = Nieuwe Bospoort;
C = redoute vóór de Bospoort.

afbraak van de muren van het oude Begijnhof: dat leverde ook 42.200 bakstenen.[266])
Deze poort is pas later afgewerkt (in 1596 het portaal). In 1598 besloot men de oude en nieuwe poort met muren aan elkaar te verbinden. Met behulp van stenen, afkomstig uit het "Nieuwe werck" (uitbreiding van de Grote Kerk aan de oostzijde) is de poort in 1615 en 1616 van gewelven voorzien en verbreed.[267]) De reeds vermelde bouw van een stenen redoute veranderde het aspect van poort en omgeving. Valentijn en Bernardus Klotz tekenden de situatie van de oude en nieuwe poorten alsook de redoutes.[268]) (afb.21 en 22)
Een stenen poort in het nieuwe werk van *Beckaff* is in april 1618 aanbesteed en de werken zijn die maand begonnen. Pas in december was het gebouw voltooid. Men kon zich de luxe veroorloven het te versieren met drie grote gehouwen stenen, geleverd door Michiel de Steenhouwer uit Middelburg, waarop de wapens van de Staten-Generaal, de prins van Oranje en de stad Bergen op Zoom (met twee wildemannen) stonden afgebeeld. Robert van Coninxloo maakte een tekening, alvorens de stenen werden in kleuren geverfd en verguld. Het bouwjaar, eveneens in uitgehouwen letters, werd ook verguld. De pracht kon niet verhullen, dat deze kleine stadsuitbreiding nooit is volgebouwd: enige stallen voor de ruiterij vonden er later een plaats.[269]) (Afb 23)

---

266 SR 1588/1589, 2 V.I. 988d. 9 juni 1591.

267 V.I.45,7april 1615, 13juni 1616; V.I. 499^{e}.

268 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, nrs.63-70.

269 V.I. 497d; V.I. 45, 17 april 1618, 3 augustus 1618,18 augustus 1618.

De buitenwerken

De ontwikkeling in de vestingbouw stond ondertussen niet stil: de verbetering in het geschut maakte het noodzakelijk, een vijand zo ver mogelijk van de eigenlijke stadsomwalling (hoofdwal) verwijderd te houden. Ravelijnen alleen werden niet meer voldoende geacht. De buitenboord van de grachten (contrescarpen) werden voorzien van een zogenaamde bedekte weg, waarlangs men zich tijdens een beleg, gedekt door een voorwal en voorgracht, kon verplaatsen, zonder door vijandelijk vuur geraakt te worden. De omgeving van Bergen op Zoom kon (behalve ter plaatse van de Hoge en Lage Meren) niet onder water gezet worden: dit terrein moest daarom afgegraven worden of binnen de versterkingen worden getrokken.
Het ontstaan van de buitenwerken te Bergen op Zoom was een direct gevolg van de oorlogsgebeurtenissen in 1605. In juni bestond er al een acute dreiging van een aanval van Spaanse troepen op de stad. Deze vond daarna in augustus plaats en werd precies een maand later herhaald. Nieuwe aanvalsplannen werden in oktober 1605 en februari 1606 gemeld, doch vonden kennelijk geen doorgang.[270]) Bij de laatste berichten gaf de Raad van State aan de Staten-Generaal het advies spoedig te beslissen over de aanleg van de buitenwerken van Bergen op Zoom. Reeds op 10 februari adviseerde prins Maurits om drie grote en enige kleinere ravelijnen aan te leggen. De kosten werden op f 10.000,- geraamd. Gecommitteerden uit de Staten-Generaal besteedden op 22 februari diverse verbeteringen aan de bestaande werken.

[270] RGP 101, 293, 295, 300, 302, 307, 309, 310, 533, 550; V.I. 44, 15.

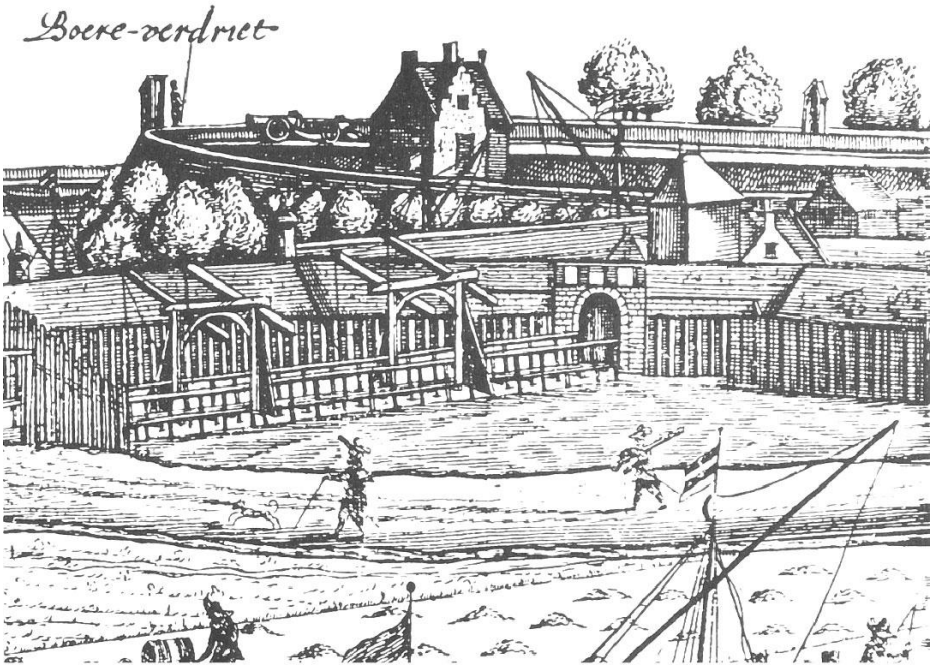

Afb 23. Een deel van het nieuwe Havenfront, genaamd Beckaff, vanuit het ZW . Detail van een grvaure door Samuel de Swaeff, 1634. Een dubbele ophaalbrug met toegangshek voert naar de Waterpoort. Op de achtergrond het bolwerk Boere-verdriet. Op de voorgrond het havenkanaal.

Er zouden drie grote ravelijnen komen a) tussen de Bospoort en de Wouwsepoort, b) tussen het Begijnenbolwerk en Steenbergsepoort, c) tussen Steenbergsepoort en Boerenverdriet. De kleinere ravelijnen zouden worden aangelegd tussen Boerenverdriet en de Coolhof en vóór het Oranjebolwerk. Vóór Beckaff zou een redoute worden gemaakt. Deze besluiten waren een gevolg van het advies dat ingenieur David van Orliens enige dagen tevoren had uitgebracht. Tevens werd besloten de “Berch” te slechten. Waarschijnlijk is hiermee

de hoogte in het Bergse Bos bedoeld, die zeer gevaarlijk pal ten zuidoosten van de stad lag.
De aanbesteding van de ravelijnen door de gecommitteerden van de Raad van State Dorth en Aleman vond op 27 februari plaats. Het ravelijn voor het Oranjebolwerk was in feite een halve maan, want door de ligging voor dat vestingwerk moest het wel die vorm krijgen. De volgende maand begon men met de aanleg van de contrescarpen (voorwallen) tussen de ravelijns aan de noord- en zuidzijde van de stad.[271])
Omdat prins Maurits zich verzette tegen het slechten van de berg in het bos, nam men het besluit om er een vestingwerk te maken. Men begon in maart met het maken van een aarden redoute en van een "retrenchement"; in mei werd de aanleg van een contrescarp aanbesteed.[272])
Hoe nodig dit alles was bleek wel uit de (wederom nachtelijke) aanval op de halve maan van het Oranjebolwerk in juni 1606.[273])
Het verder afwerken van het "retrenchement" had de volle prioriteit. In augustus besloot men er twee stenen redoutes in te bouwen. Een kleine berg vlak bij het werk werd geslecht. Het nieuwe vestingwerk had de vorm van een hoornwerk, dat op de kaart van Blaeu "Nieuw Beckaff" heet.[274])
Een andere berg vlak bij de stad was de Holwegenberg. Op deze voor de stad gevaarlijke hoogte besloot men eveneens een redoute te

---

271 RGP 101, 534, 723-724.

272 V.I. 986, 78, bestek van 5maart 1606; 91, bestek van 22 mei 1606; 106, 26juli 1606.

273 V.I. 44, 49v.

274 V.I. 986, 107v.

bouwen. In juli was deze in verdedigbare staat. Vanwege zijn ligging vlakbij een laagte (put) noemde men het werk ook wel “Kijk in de Pot”.[275])

Na deze werkzaamheden valt een pauze van tien jaar, waarin blijkbaar weinig spectaculaire nieuwe werken zijn ondernomen. Inmiddels was het twaalfjarig bestand (1609—1621) gesloten en wie kon weten of er geen definitieve vredestoestand zou gaan volgen? Tegen 1615 schijnt men te hebben aangenomen dat zulks wel niet het geval zou zijn, want toen begonnen nieuwe werkzaamheden. Deze waren wel noodzakelijk: de verdedigingswerken vóór het havenfront, in de loop van de gevechtshandelingen inderhaast aangebracht, vormden een onoverzichtelijk geheel dat bovendien door de getijstromingen voortdurend afbrokkelde.

Het werk van Beckaff

Ingenieur David van Orliens kreeg in 1614 opdracht, ter vervanging van door ir. Ralff Dexter opgestelde ontwerpen, nieuwe plannen te maken om de vesting aan de waterkant te herzien. Van Orliens, die tevens majoor van Sluis in Zeeuws Vlaanderen was, liet om te beginnen in 1615 een nieuwe houwerdijk aanleggen, zodat er plaats kwam voor een versterking van de zuidwestflank van de vesting. De Watermolen (en de daarmee nodige circulatie van het Molenwater) moest worden aangepast bij de aanleg van een nieuw bolwerk. Hiermee werd de molen voor enige tijd onbruikbaar. De markiezin, eigenares van de molen, leed hierdoor schade.[276])

---

275 V.I. 986; RGP 101, 534, 662; V.I. 44, 49v, 53.

276 ARR942dom.rek.1615, 60v, 1616, 9v; V.I. 45, 12november 1616; 7 februari 1617; 21 februari 1617; 15 april 1617.

Het nieuwe bolwerk kreeg later de naam *Watermolenbolwerk*.[277]) Wellicht heeft dit werk pas in 1618 de later bekende vorm gekregen. In elk geval kreeg David, die als beloning van de stad een zilveren schaal ter waarde van 15 pond Vlaams had gekregen, kort nadien een nieuwe opdracht.[278])

Kennelijk heeft de nieuwe situatie om onbekende redenen niet voldaan. Ook is het duidelijk, dat de vrij verbrokkelde en onoverzichtelijke verdedigingswerken voor het havenfront technische verbeteringen noodzakelijk maakten. In februari en april 1617 was Van Orliens bezig, twee nieuwe bolwerken of "poincten" in het terrein voor de haven af te zetten. Het nieuwe vestingwerk, dat toen is aangelegd, vormt in feite een hoornwerk, dat ten westen van het Oude Havenfront is aangebracht. Door de fortificatiewerken kon in 1617 de Watermolen niet malen.[279]) Het nieuwe werk heette naar het oude ravelijn voor Sint Jacobspoort *Beckaff*.

Aan de noordzijde van de haven werd een nieuwe aansluiting op dit vestingwerk gemaakt. De oude ravelijnen genaamd Coolhof en Morganspunt verdwenen en in de plaats daarvan is in 1618 het bolwerk *Boerenverdriet* met een courtine naar de havenmonding aangelegd. [280]) De dam tussen de stadsgracht en de haven had veel te lijden van de stroming en is later door een beer vervangen. (afb. 24)

---

277 V.I. 45; SR 1632, 116 Watermolenpunct; SR 1646, 91. Wellicht identiek met "Baggermans punct", SR 1642, 112 V.I. 47, 16januari 1634.

278 V.I. 45, 6juni 1615.

279 ARR 942, domeinrekeningen; 1616, 9v; 1617, 9v 1618,9

280 V.I. 45, ongefol. d.d. 23maart 1618; 20november 1618; 18 mei 1619; 18 juli 1619.

Ook thans waren weer aanpassingen van de grachten en waterlopen, vooral in verband met de Watermolen, nodig.[281]) In 1619—1621 waren eveneens kostbare voorzieningen voor hetzelfde doel noodzakelijk. De deskundige in deze aangelegenheden was David van Orliens die enige malen behoorlijke beloningen van de stad kreeg.[282])
De oude poorten: Houtpoort, Hampoort en Sint Jacobspoort verloren hun functies en in deze periode en daarna zijn ze geleidelijk afgebroken. Tekeningen uit de zeventiende eeuw geven van hun toestand een beeld.[283])

---

281 ARR942,Dom.Rek. 1620, 7v;V.I. 45,21 februari 1617, 18december 1617,9 mei ,1618, 15 april 1617, 20 november 1618, 27april 1619, 18juli 1619, 7 oktober 1619.

282 V.I. 45, 24maart ,618, 2maart 1619, 29 juni 1620, 14november 1619, 17november 1619.

283 *Tekeningen van Bergen op Zoom*, nrs. 41, 45, 46, 47, 48, 49.

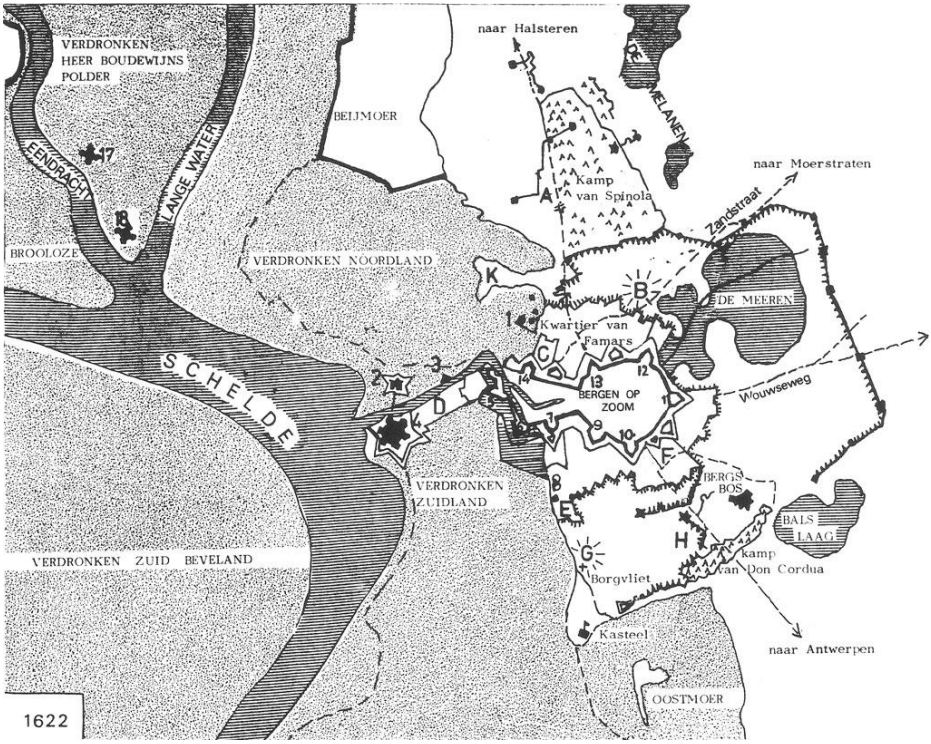

Afb 24. Overzichtskaart van stad en omgeving tijdens het beleg in 1622.

1. *Crabbeschans*
2. *Noordschans*
3. *Ravelijn*
4. *Waterschans*
5. *Beckaff*
6. *– 14 Bolwerken*
8. *Redoute Kijk in de Pot*
17. *Schans Mollegat*
18. *Nassau-schans*

A. *Noordgeest*
B. *Rijsselbergen*
C. *Hoornwerk van Famars*
D. *Stadspolder*
E. *Werk op de Holwegenberg*
F. *Hoornwerk Nieuw Beckaff*
G. *St. Gertrudisberg*
H. *Raayberg*
K. *Konijnsberg*

SPINOLA, 1622

De vijandelijke troepen legerden zich 18-20 juli 1622 aan de noord- en zuidzijde van de stad. Tevoren had men Steenbergen ingenomen. Te Bergen op Zoom liet het Staatse leger wederom de weidegronden in de Hooge en Lage Meren onderlopen. Ook nu waren er twee legerkampen van de Spaanse belegeringsmacht. De markies Spinola lag op het plateau van de Hoge Noordgeest; in de flank werd dit enerzijds gedekt door de onder water staande polders en anderzijds door de moerassen van de Grote en Kleine Melanen.
Het kamp van Don Cordua aan de zuidzijde van de stad lag in een boog tussen de huidige Stalenbrug en de Rooseveltlaan. Dit werd gedeeltelijk gedekt door de lage landen van het Zuidland (dit stond onder water) en het Balse Laag. Door de aanleg van een omsingelingswal met daarin opgenomen versterkingen of redoutes sloot de vijand de stad van het landverkeer af. Eén redoute was gebouwd bij de Lazerije aan de Wouwse weg.[284]) (afb. 26)
Tot zover waren de overeenkomsten met de belegering van 1588 opvallend. Bij bestudering van de krijgshandelingen springt echter een aantal verschillen in het oog. Er werd meer gebruik gemaakt van de artillerie als aanvals- en verdedigingsmiddel. De vijandelijke kanonnen stonden bij de tegenwoordige wegen Staakberg, Groenewoudseweg en Meilust; aan de zuidzijde bij de Augustalaan, de Stalenbrug, de Valeriusstraat en de Rooseveltlaan. Hiermee werden zowel de schepen

---

284 *Het Staatsche leger II*, 94-102; L.de Rijcke, N. Vayus, I.de Rieu; *Bergen op den Zoom beleghert op den 18 juli 1622*, Middelburg 1623, 51; W.A.van Ham: “Bergen op Zoom belegerd-West Brabant in nood”, in:*De Ghulden Roos* 32 (1972), 100-120.

die de stad bevoorraadden als de stad zelf beschoten. Vooral aan de Grote Kerk werd nogal wat schade toegebracht.[285])
Onder leiding van David van Orliens werkte men aan de stadszijde zowel aan de versterking van de bestaande als aan nieuwe werken. Toen zijn de zogenaamde hoornwerken aangebracht. Dit waren langgerekte vestingwerken, voorzien van twee halve bastions.
De bezetting van de stad beperkte zich niet tot uitvallen: men bezette kampen buiten de stadswallen tegenover die van de vijand. Aan de noordzijde legerde zich Philips de Levin, heer van Famars, kolonel over een regiment Walen; aan de zuidzijde Sir Robert Henderson, kolonel over een regiment Schotten. Tijdens de strijd verbond Famars de hoornwerken aan de Noordkant met een linie; Henderson liet aan de zuidkant het vervallen werk op Kijk in de Pot herstellen en door een linie verbinden met de buitenwerken bij de Bospoort. Zodoende ontstond het "lanck retrenchement" dat later het exercitieterrein Kijk in de Pot zou worden.[286]) Naast het zwaard werd ook de spade duchtig gehanteerd.
Opvallend is het feit, dat men weinig hoort van pogingen om door het onder water staande polderland de havenmond of Tholen te benaderen. Aan de oostkant van de Eendracht hadden de Zeeuwen een fortenlinie aangelegd, die tot het dorp Nieuw Vossemeer reikte. Aan de stadszijde maakte men tussen de stad en de Noordschans een ravelijn; dichter bij de stad (ter hoogte van de latere Smitsvest) een kleine schans, genaamd de Crabbeschans.[287])

---

285 SA 46 ongefolieerd; Res. 5augustus 1622; De Rijcke C.S. 50, 100, 104, 109, 157, 165, 195, 199, 209, 220, 265; Van Ham a.w., 104-105.

286 SA 46; Res. 22november 1622; De Rijcke C.5. 51.

287 DeRijcke c.s. 100, 119, 195.

Hevige strijd werd gestreden op twee punten: aan de noordzijde voornamelijk tussen de latere wegen Boerenverdriet, de Karmel, Halsterseweg en Randweg West. Hier trachtten de Spanjaarden de haven te bereiken. Aan de zuidzijde speelde de strijd zich voornamelijk af in de omgeving van de huidige wegen Keldermanslaan, Plein XIII, Galgenbaan, Zwarteweg, Brouwerijbaan en het Kennedy viaduct. Daar trachtten de Spanjaarden het Grote Hoornwerk in te nemen. Ook hier poogde men van weerskanten elkaar te bestrijden door het aanleggen of verwoesten van vestingwerken.[288]
Ook nu was de terreingesteldheid voordelig voor de vijand. Men had van stadswege verzuimd de akkerwallen met houtgewas geheel te slechten. Erger was de aanwezigheid van de heuvels rond de stad. Door de verbeteringen van het geschut konden de kanonnen nu veel verder reiken. De Raayberg, Rijsselberg en de Bal waren gunstige punten om er geschut op te zetten. De vijand moest tenslotte door de nadering van Prins Maurits en de graaf van Mansfeld met sterke Staatse legers de aftocht blazen. Op 30 oktober kon de stad weer vrij ademen: de herneming van Steenbergen was slechts een formaliteit.[289])

DE EINDFASE VAN DE TACHTIGJARIGE OORLOG

Toen Spinola was weggetrokken, besloot men meteen de ongunstige terreingesteldheid te verbeteren. De kosten van het slechten van de bergen schatte men op f 10.000,—. Het “afkarren” van de Rijsselberg en de Raayberg vond in 1624 plaats. De heuvels in het Bergse Bos zijn

---

288 De Rijcke c.s. 98, 114, 129, 144, 173, 275; Van Ham a.w. 105-106.

289 SA 46; Res. 30 oktober 1622; De Rijcke cs. 186-289; Van Ham a.w. 110-113.

in 1625 en 1626 geslecht. Nog in 1630 werd een terrein afgegraven tussen de linie en het lage land: kennelijk aan de noordzijde van de stad naast de afgegraven Rijsselberg.[290]) Toch achtte men zich nog niet veilig genoeg; denken we eraan, dat in 1625 Breda door Spinola werd veroverd, waardoor de situatie in veel opzichten aan de toestand 1585— 1590 herinnerde!

Nadat men Steenbergen in 1627— 1628 had omwald is in 1628— 1629 de linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen aangelegd (zie hoofdstuk 4).

De magistraat van Bergen op Zoom had begin 1629 een heel verlanglijstje. Er was geld nodig om de Landpoorten te herstellen en de Sint Jacobspoort weer te openen. Ook verzocht men om redoutes te bouwen voor de Wouwsepoort en de Bospoort alsmede op Bleyenberg (ten noordoosten van de stad aan de Zoom), Deze redoutes waren zware stenen torens die als het ware een vooruitgeschoven verdedigingswerk vormden en tevens als uitkijkpost konden dienen.[291]) Een deel van deze wensen is vervuld. De redoutes voor genoemde poorten zijn in1630 gebouwd. In 1631 liet men de priemen en bollen op de redoutes door Daniel Prins, schilder, vergulden. De middeleeuwse pronkzucht was er nog niet uit! [292]) De Sint Jacobspoort werd echter bestemd om er buskruit in op te slaan en was geen stadsuitgang meer.

Het jaar 1631 werd er een van veel gebeurtenissen. Nadat een veldtocht van prins Frederik Hendrik in Vlaanderen in juni op niets was uitgelopen, gingen de Spanjaarden ten aanval. Vanuit hun vesting

---

290 SA 46; Res. 22 november 1622 e.v.; SA ongefolieerd; Resolutie 1 mei 1626.

291 V.I. 47; Res. Binnenraad van 9januari 1629.

292 SR 1630, 138v, 139, 140; SR 1631 ongefolieerd.

Zandvliet (in 1628 versterkt) begonnen zij een gecombineerde aanval te land en te water met het doel op Overflakkee, in het hart van het Deltagebied, een bruggehoofd te vormen. Men kwam niet verder dan de verovering van Roosendaal, Oudenbosch en Dinteloord. De vloot werd door de Zeeuwen onder Hollaer op het Slaak bij Sint Philipsland vernietigd, 12 september. Het Staatse leger vestigde zich tijdens die crisis in een verdedigbaar kamp te Noordgeest.[293]) De hoornwerken voor de Wouwse- en Bospoort werden opgeknapt. Toch constateerden de gecommitteerden van de Raad van State het volgend jaar, dat de vestingwerken van Bergen op Zoom zeer vervallen waren.[294])
Drie jaar nadien was er nog van alles te wensen. De hoofdwal tussen Baggermanspunt (Watermolenbolwerk) en de Sint Jacobstoren was door de vloed afgespoeld en moest van stenen muren voorzien worden.[295])

Breda viel in 1637 na een beleg onder leiding van de Prins in Staatse handen. Toch werd het jaar er na onrustig. Een legerafdeling werd uitgezonden om de Vlaamse Scheldeoever tegenover Antwerpen te bezetten ten einde een verovering van die stad voor te bereiden. Maar de Spanjaarden waren hen dit keer te sterk: de slag bij Kallo werd een gelegenheid voor de andere zijde om feest te vieren. Zelfs Rubens als kunstenaar was daarbij betrokken. Te Bergen op Zoom zette men uit

---

293 *Het Staatsche leger IV*, 52-54. Kaart van het legerkamp; GA BoZ. Kaarten Hingman nr. 1547.

294 *Het Staatsche leger IV*, 345.

295 SR 1632—1646, passim; *Het Staatsche leger IV*, 8i, 96, 105, 115, 116, 124, 134, 135, 136, 140, 152-153; V.I. 47; Resolutie van 16 januari 1634.

voorzorg palissaden van de Bospoort naar de Schaliemolen.[296]) De katten en batterijen (geschutsopstellingen) werden in dit en het volgend jaar opgeknapt. Was het een teken van de naderende vrede, toen men in 1644 bomen (linden en olmen) op de wallen ging planten? Men beschouwde de vesting toen wel als voltooid.[297]) Vergelijken we de kaart van Johann Merck uit 1647 met die van Franciscus van Schoten uit 1629, dan zijn er toch meer detailveranderingen, dan tot dusverre uit de archiefteksten is opgemaakt.
De flanken van het ravelijn tussen Boerenverdriet en de Steenbergse-poort zijn verdwenen, waardoor dit een zuivere driehoek vormt.
Het werk Beckaff is geheel van de stad losgemaakt, doordat een gracht is gegraven van de Zoutevest naar de haven hij de Ham. Slechts door een stenen beer zijn deze wateren gescheiden. De andere beren zijn wel uit de archiefteksten bekend: een houten beer aan de zuidkant van de haven (later Leugenaarsdijk); de stenen beer aan de noordkant van de haven; de beer of dam bij het Oranjebolwerk. De archiefstukken vermelden ook een beer hij de Steenbergsepoort, die op geen enkele kaart voorkomt en een beer hij de Bospoort, die slechts op de tekeningen van Klotz te vinden is.[298]) (Afb 21)

---

296 *Het Staatsche leger IV*, 96, 105-106; SR 1638, 122.

297 SR 1644, 74.

298 Kaart van F. Schoten (kopie ?) in rijksarchief ‘s-Hertogenbosch; als gravure meermalen uitgegeven,oorspronkelijk door G. Blaeu; Kaart van Johan (Hans) Merck, in zijn *Festungatlas*; Catalogus Beyers Utrecht 1981, nr. 1436. Bevindt zich particulier bezit.

VAN OORLOGEN EN VREDES

Tot in de zestiger jaren van de zeventiende eeuw vonden de oorlogen van de in 1648 als zelfstandige staat erkende republiek ter zee plaats. Op vestingbouwkundig gebied werden weinig activiteiten ontplooid. Wel verhoogde de Raad van State het bedrag aan subsidie aan de stad in de krijgslasten in 1661 tot f. 3500,— per jaar.[299])
In februari 1666 veroverden troepen van de bisschop van Munster (vanuit het Antwerpense) Oudenbosch en vervolgens het kasteel van Wouw. Uiteraard een levensgrote bedreiging voor de vesting Bergen op Zoom. Men won de adviezen van ingenieur Bollaerd in, zodat de werken in dit en de volgende jaren wel met zijn raadgevingen in overeenstemming zullen zijn. Zijn belangstelling en die van zijn collega de Weijer ging voornamelijk naar de watervoorziening van de grachten en de linie uit. Dat jaar bracht storm zware schade aan de Waterschans toe, zodat de uitgaven erg opliepen.[300]) Het werd in 1670 duidelijk, dat een oorlog met Frankrijk voor de deur stond. Bij inspectie bleken de batterijen op de wallen voorzieningen nodig te hebben. Ook de borstweringen op de wallen (noodzakelijke bescherming van de verdedigers), de palissaden en de doornenhagen rond de vesting moesten in orde worden gebracht. De werken aan de borstweringen zijn in augustus aanbesteed, de palissaden in januari 1671.[301])
Gevaarlijker werd de toestand in 1672, toen de Fransen met hun bondgenoten doordrongen tot het hart van de republiek maar

---

299 V.I. 937a; Contract 1 december 1661.

300 *Het Staatsche Leger V*, 175.

301 V.I. 988b, rapport van 16 februari 1670; V.I. 988e, bestekken van 27augustus 1670 en 27januari 1671.

moesten blijven staan voor de Hollandse waterlinie. Wat Noord-Brabant betreft beperkten hun activiteiten zich tot plundertochten in de Meierij. De stenen borstweringen, die tot dusverre de geweerschutters op de wallen van Bergen op Zoom beschermden, zijn dat jaar vervangen. Als opstellingsplaats voor deze schutters maakte men nu zogenaamde *banketten* (verhogingen) voorzien van aarden borstweringen. Daarbij moest men er overigens op letten dat de (middeleeuwse!) muren niet zouden instorten.[302]) Ook de Zoutevest werd dieper gemaakt. De vijand bleef in het land: in 1673 moest de burgerij aan de wallen werken. De gedeputeerden van de Raad van State verzochten het Schotse Hoornwerk, of wat daarvan over was, door burgers en buitenlui te laten slechten.[303]) Een rol bij de werkzaamheden speelde ingenieur Boulangier. Volgens de rekeningen van de verpondingen (een landsbelasting) is door de Staten-Generaal daaruit in 1674 f.18.583,-. uitgegeven aan de vestingwerken. De stad kon niet meer betalen. Daarna schijnt men zich te hebben bepaald tot de inundatie: in 1675 waren de uitgaven door het land gedaald tot f 5173,-.[304])

Na 1678 was het tien jaar vrede: dat is in de stadsrekeningen wel te merken! De uitgaven aan de vestingwerken liepen tot vrijwel niets terug. Een nieuw contract werd met de rand van State gesloten in 1683: de subsidie werd op f 4200,-. gesteld. Dit bedrag diende echter uitsluitend om de turf en de kaarsen voor de wachters op de wallen en forten te betalen: aan de fortificatie werd niets meer besteed dan de

---

302 V.I. 988e, bestek van 13 april 1672.

303 SR 1673, 108-127; SR 1674, 85, 89.

304 RA Noord-Brabant Gen.Rek. inv.nr. 3445 uitg. 1,8.583,— aan lonen en materialen. Vriendelijke mededeling drs. A. Kappelhof te ’s-Hertogenbosch.

betaling van een opzichter. Toen dat salaris in 1695 onder het hoofdstuk van de andere lonen en wedden kwam te ressorteren was het hoofdstuk forticatie overbodig geworden.[305])
Een poging door de stad gedaan om werken aan de vestingwerken verricht ten laste van het land te brengen werd prompt afgewezen. Het resultaat was dat de stad voortaan maar van onderhoud af zag. In het nieuwe contract van 1683 worden de vestingwerken niet eens genoemd.[306]) De negenjarige oorlog, tussen 1688 en 1697 gevoerd, bracht Bergen op Zoom een sterke bezetting met troepen. Het is niet duidelijk of dit enige veranderingen aan de vesting ten gevolge had. Franse kapers maakten de kusten onveilig; in 1694 was de Meierij van ‘s-Hertogenbosch het toneel van plunderingen door Franse benden.[307])

---

305 V.I. 674a, 5 mei 1683; 1696.

306 V.I. Res. 9mei 1683, 13 juli 1683.

307 *Het Staatsche leger VI*, 113-123; 132-135; VII, 14-21, 92.

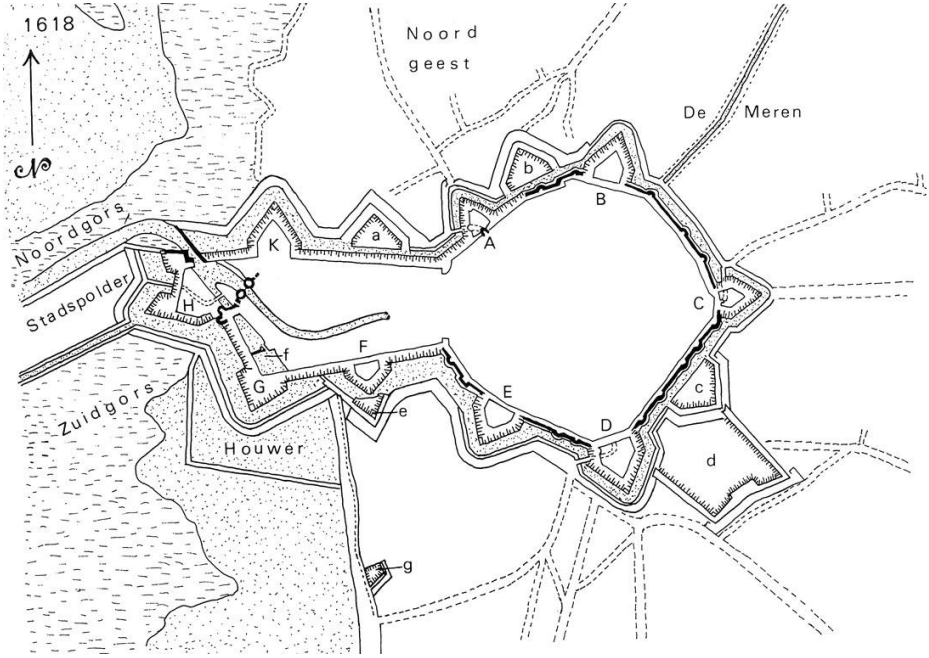

Afb 25. Schetskaart van de vesting 1618. Basis: Gemeentearchief KM 196

a, b, c Nieuwe ravelijnen

d. Schotshoornwerk of Nieuw Beckaff

e. Halvemaan (lunet) voor Oranjebolwerk

f. Molenwater

g. Redoute Kijk in de Pot

A. Steenbergs Bolwerk (met poorten)

B. Begijnenbolwerk

C. Wouwsebolwerk (met poorten)

D. Bosbolwerk (met poorten)

E. Belvédèrebolwerk

F. Orangebolwerk

G. Watermolenbolwerk

H. Beckaff (met poort)

I. Bolwerk Boerenverdriet

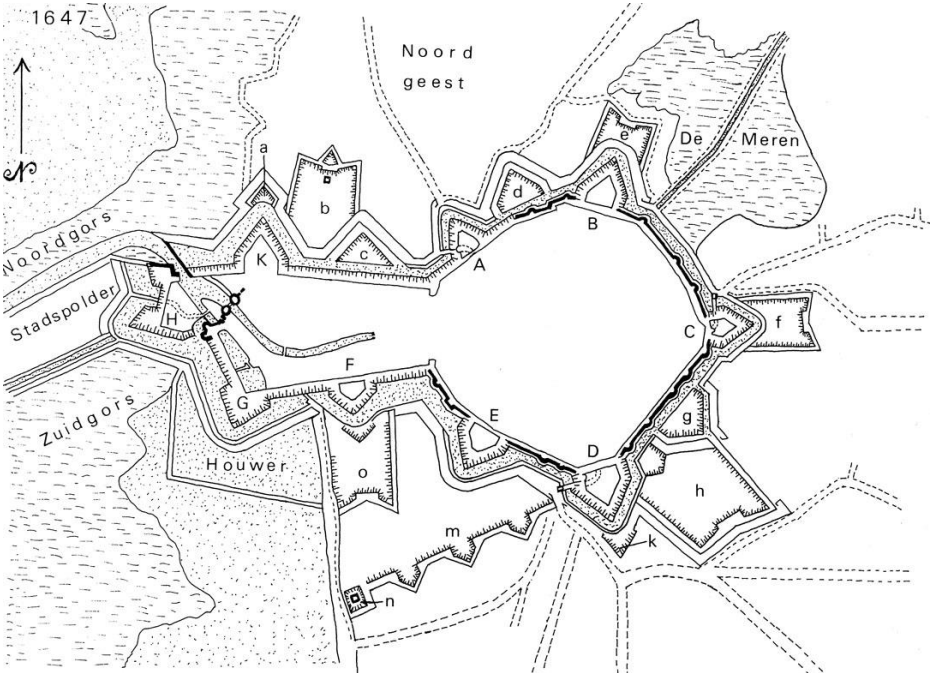

Afb 26. Schetskaart van de vesting 1647. Basis: Gemeentearchief kaart KM 196 en kaart Hans Merck (zie voetnoot 298)

- *a. Halvemaan (lunet) voor Boerenverdriet*
- *b. Famars Hoornwerk*
- *c, d, g Ravelijnen*
- *h. Schots hoornwerk (Hendersons hoornwerk)*
- *e, f, o Hoornwerken*
- *m. Linie naar Kijk in de Pot*
- *n. Kijk in de Pot (redoute)*
- *k. Halvemaan voor Bospunt*
- *J. Steenbergs Bolwerk (met poorten)*
- *K. Begijnenbolwerk*
- *L. Wouwsebolwerk (met poorten)*
- *M. Bosbolwerk (met poorten)*
- *N. Belvédèrebolwerk*
- *O. Orangebolwerk*
- *P. Watermolenbolwerk*
- *Q. Beckaff (met poort)*
- *R. Bolwerk Boerenverdriet*

HOOFDSTUK III
DE SLEUTEL VAN ZEELAND

De laatste periode in de vestinggeschiedenis van Bergen op Zoom vertoont geen essentiële verandering ten opzichte van de voorgaande. De vesting en linie bleven bestaan; vooral de noordzijde van de stad was daarmee gewaarborgd tegen rechtstreekse aanvallen. In het kwalitatieve vlak waren de veranderingen echter ingrijpend. Allereerst werd de stad voor een groot deel volgens plannen van Menno van Coehoorn opnieuw omwald: hierbij verdwenen de laatste restanten van de middeleeuwse ommuring uit het gezicht. Daarna is de linie verbeterd. Dit alles belette niet, dat de stad in 1747 na hevige gevechten en een aanhoudend bombardement in Franse handen viel. In de late achttiende eeuw zijn nog enige verbeteringen aangebracht. De poging tot verrassing van Bergen op Zoom in 1814 vormde in feite het einde van haar roemruchte krijgsgeschiedenis. Tijdens de Belgische opstand is de stad eigenlijk nooit bedreigd, al bracht men de vesting in staat van verdediging. Daarna loopt het vestingtijdperk uit op een geleidelijke aftakeling en tenslotte de opheffing en ontmanteling.

EVOLUTIE IN DE VESTINGBOUWKUNDE

De Oud-Nederlandse versterkingswijze had in het midden van de zeventiende eeuw zijn tijd gehad. De vestingbouwkundige Hendrick Ruse bracht reeds in 1654 de bezwaren die eraan kleefden aan het licht, maar had hier weinig succes. Hij moest zijn carrière maken in Denemarken, terwijl men in de Nederlanden alles bij het oude liet en zich meer intensief bezig hield met de oorlogsvloot en de koopvaardij.

Meer kansen kreeg Sebastien le Prestre (de Vauban) in Frankrijk. Deze had het voordeel te leven in een agressief land onder een autoritair vorst. Langs de noord- en oostgrens van Frankrijk werkte Vauban aan meer dan 50 vestingen, die een samenhangende verdedigingslijn vormden. In de Nederlanden kon men pas aan nieuwe werken gaan denken nadat in 1672 onder de “stadhouder-koning” prins Willem III het leger een éénhoofdige leiding had gekregen. Menno van Coehoorn zette zijn opvattingen over de vestingbouw uiteen in de boeken “Versterckinghe des Vijf-Hoeks” (1682) en “Nieuwe Vestingbouw” (1685). In het laatste werk kwam hij tot de ontwikkeling van het zogenaamde Nieuwe Nederlandse Vestingstelsel, volgens drie systemen of ”manieren’’. Hiermee konden de gebreken van het oude stelsel worden ondervangen. Een van de belangrijkste gebreken daarvan was de loodrechte stand van de flanken van de bolwerken ten opzichte van de hoofdwal, zodat men de nevenliggende bastions niet voldoende met vuur kon bestrijken. De uitgebreide buitenwerken (met hoorn- en kroonwerken) eisten te zeer de aandacht op, leidden tot versnippering van de verdediging en vroegen teveel mankracht. Coehoorns stelsel kende grote bastions en ravelijnen. De vorm van de flanken van de bastions bevorderde de bouw in drie of vier etages. Dit betekende dat men meer kanonnen kon opstellen en zodoende intensiever flankeervuur kon geven. Vooral de buitenwerken kregen een meer geconcentreerde vorm. De onderwal (faussebraye) rond de hoofdwal verviel. Ravelijnen en contregardes kwamen in plaats van de hoorn - en kroonwerken. De bedekte weg kreeg het karakter van een buitenwal (enveloppe) die de buitenwerken omvatte. In de inspringende hoeken van die weg kwamen wapenplaatsen met reduits.

Deze waren aan de voorzijde (in front) door borstweringen en zijwaarts (in de flanken) door traversen tegen geschutsvuur gedekt. Vanuit een met zwaar metselwerk versterkte galerij kon men de (meestal droge) hoofdgracht onder vuur houden. De voorliggende werken onttrokken veelal het metselwerk aan het oog van de vijand. De drie "manieren" konden worden toegepast in terreinen met verschillende waterspiegels.
Het terrein rond Bergen op Zoom bood gelegenheid uit deze drie "manieren" een combinatie te maken. Aan de westzijde van de stad ligt het terrein laag; aan de oostzijde is het vrij hoog gelegen, terwijl het aan de andere zijde eveneens heuvelachtig is, doch naar het westen afdaalt. Aan de noordoostzijde sluit de stad aan bij de linie, die door lage terreinen gedekt is.
Een van de eerste grote projecten waarmee Coehoorn als vestingbouwer belast was, omvatte de modernisering van de vesting Namen (België).[308])Deze stad vormde een onderdeel van de Barrièresteden, die de republiek in de Zuidelijke Nederlanden sinds 1678 bezat, maar die in 1692 door de Fransen was bezet. Vauban had die stad voor zijn koning versterkt. Bij de herovering in 1695 had Menno van Coehoorn zijn kwaliteiten als veldheer én als ingenieur ten volle kunnen ontplooien. Drie jaar later ging Bergen op Zoom zijn aandacht bezig houden.

---

[308] J.K.H.de Roo van Alderwerelt, *De vestingoorlog en de vestingbouw in hunne ontwikkeling beschouwd*, 's-Gravenhage 1862, 218 e.v; C.J. Snijders en P.C.J. Noorduin, *Duurzame en tijdelijke versterkingskunst*, Breda 1909; Ch. Duffy, *Fire and stone; The science of Fortress Warfare 1660—1860*, Londen 1976, 47 e.v.

DE NIEUWE VESTINGWERKEN AANGELEGD

De negenjarige oorlog (1688— 1697) had al op een pijnlijke manier duidelijk gemaakt, dat de grensvestingen niet helemaal in orde waren: 50.000 pond was uitgetrokken voor de vestingen in Vlaanderen en voor Bergen op Zoom. Er was maar 10.000 pond voorhanden.[309]) In de zomer van 1691 heette het, dat men aan de vestingwerken van Bergen op Zoom zou arbeiden; er was echter geldtekort.[310]) Uit 1693 is een fortificatie project bekend, dat ingrijpender was, dan later door Coehoorn zou worden voorgesteld. [311])Gedeputeerden meldden het volgend jaar, dat het nodig was, te Bergen op Zoom het zeewater in de grachten te leiden.[312]) Drie jaar nadien heetten Bergen op Zoom en Coevorden "beide zeer importante plaatsen en beide zeer vervallen".[313]) De stadhouder-koning meende, dat het tijd was door te zetten: Coehoorn en Vleugels inspecteerden daarop de "frontieren" (grensvestingen).[314]) 15 maart 1698 begon Coehoorn zijn inspectie van Bergen op Zoom en hij bevond de stadswallen, de buitenwerken en contrescarpen (voorwallen) in "desolate" (vervallen) staat. Nadien bezocht hij nog het omliggende terrein, de drie forten, de inundatielinie en Steenbergen. Op 17 maart vertrok hij naar Hulst. Ten aanzien van Bergen op Zoom beval hij aan, de bolwerken tenminste zodanig te verbeteren, dat zij een beter strijkvuur zouden kunnen geven. Nieuwe buitenwerken moesten worden aangelegd. Het

---

309 *Het Staatsche Leger VII*, 393.

310 ibidem, 394.

311 A.R.A., 's-Gravenhage O.P.V. B nr. 41.

312 *Het Staatsche leger VII*, 395.

313 Ibidem, t.a.p.

314 ibidem, 396.

water van de Zeezuiper zou naar de stad moeten worden geleid. De zandige grond rondom de stad liet niet toe, werken van aarde te maken zonder die te bemuren. Drie forten alsmede de stad Steenbergen moesten eveneens worden verbeterd. De totale kosten raamde Coehoorn op f.2.600.000,—. De Waterschans behoefde slechts te worden versterkt tegen overstromingen, wat ongeveer f. 25.000,— zou gaan kosten.[315]) Coehoorns plannen zijn slechts in kopie bekend: hierna zullen deze worden vergeleken met wat tenslotte tot stand kwam. Behalve Bergen op Zoom moesten ook Coevorden, Doesburg en Zutphen worden versterkt, alsmede de positie van Groningen en Zwolle verbeterd. De totale kosten schatte men op 7 à 8 tonnen gouds. Daarnaast zette men de werken te Breda, Grave en Maastricht voort. De republiek moest wel aanzienlijke offers brengen ten behoeve van de veiligheid.[316])

Coehoorn legde zijn ontwerpen in mei 1698 aan de stadhouder-koning te Windsor over. Deze besliste in juni dat ten eerste en vooral de verbetering van Bergen op Zoom ter hand moest worden genomen. 30 juni besloten de Staten-Generaal een aanvullend krediet van 4 miljoen gulden voor de werken te Bergen op Zoom en elders uit te trekken.[317]) Reeds op 27 juni waren gecommitteerden van de Raad van State te Bergen op Zoom aangekomen, om de eerste werken aan te besteden. Het stadsbestuur, kennelijk op de hoogte van de ingrijpende veranderingen die te wachten stonden, stelde zijn eigendomsrechten

---

315 *Memorie behelzende eenige der belangrijkste krjgsgebeurtenissen gedurende het leven van Menno Baron van Coehoorn*, ‘s-Gravenhage 1825, 122 e.v.

316 *Het Staatsche leger VII*, 396.

317 G.Th. Baron van Coehoorn, *Het leven van Menno Baron van Coehoorn*, uitgegeven door J.W.van Sypesteyn, Leeuwarden 1860, 115 e.v.

van de oude wallen ter kennis aan de Staten-Generaal en verzocht schadevergoeding voor eventueel te verwijderen bomen. Deze waren in 1644 geplant. Op 22 juli 1698 is het eigendomsrecht erkend. De bomen zouden worden afgestaan; wat buiten de oude ringmuur stond, zou het land echter behouden.[318])

De magistraat was voor die tijd goed ingelicht: begin juli wist men dat Coehoorn tegen het einde van de maand zou komen. De burgemeester buiten de bank deelde mede, dat generaal Coehoorn "goede genegentheyt ende sorge" voor de stad had. Men besloot hem, bij aankomst namens de stad te complimenteren.[319])

De staf van de vestingbouw vormden de directeur Johan Vleugels en de ingenieurs Balthasar Hazard, Guillaume le Vasseur des Rocques, Lucas du Mée, Abraham Gerardin, Marten Longuehaye en Francois Everard. De ontvanger der fortificatiën was Johan Fullenius.[320])

Weldra deden zich de ongemakken voelen die aan de werken verbonden waren. Zo stonden einde juli de grachten leeg, zodat de brouwers niet over voldoende water beschikten.[321]) Het aantal brouwerijen was overigens niet toereikend om het talrijk garnizoen en de toegestroomde arbeiders van voldoende drank te voorzien. Jeremias de Baudoux kreeg vergunning een kleine brouwerij op te richten.[322]) Erger was de graanschaarste, die in de Nederlanden heerste, doch de nu overbevolkte stad des te erger trof. Evenals de stadsbesturen van Breda en 's-Hertogenbosch stuurde de magistraat

---

318 SA 58, ongefolieerd; Res. van juni, 22 juli en 15 december 1698.

319 SA 58; Resolutie van 5 juli 1698.

320 *Het leven van Menno Baron van Coehoorn*, 1,6.

321 SA 58, res. 26juli 1698.

322 SA 58, res. 23 oktober, 30 oktober, 28 november 1698.

van Bergen op Zoom een gemachtigde naar Holland om graan te kopen.[323]) In december was er een volksoploop tegen een bakker, die er van beschuldigd werd zijn brood onder het gewicht te verkopen.[324]) Reeds in augustus 1698 waren strafmaatregelen nodig tegen degenen, die kruiwagens, schoppen, houwelen en onderdelen daarvan ontvreemdden.[325])
Aansluitend aan het werk van de grachten was het nodig de Grebbe te zuiveren. Dit vereiste weer bepalingen tegen die burgers, die hun vuil water op deze waterloop loosden. Daaraan moest nu een einde komen.[326]) Merkwaardig genoeg had dit het volgende jaar als resultaat, dat er teveel zeewater via de nieuwe grachten en de Grebbe binnen de stad kwam dat vuil en ziltig was. De arbeiders aan het Spui moesten opletten, dat het water niet te hoog ging oplopen.[327])
Midden in de stad bevond zich sinds het einde van de zestiende eeuw de ruïne van het zogenaamde "Nieuwe werck", een grootscheepse uitbreiding van het kerkgebouw, die reeds lang was opgegeven en waarvan een groot deel zonder dak en ramen aan weer en wind bloot stond. Gezien het tekort aan stenen besloot men de afbraak aan de Staat te verkopen. Hierdoor kwam een terrein vrij, de later zo genoemde "Parade". Met het afbreken van dit kerkgedeelte was men twee jaar doende.[328])

---

323 SA 58, res. 27, 28 en 19 november 1698.

324 SA 58, res. 23 december 1698.

325 SA 58, res. 2 augustus 1698.

326 SA 8, res. 26 september 1698.

327 SA 8, res. 20augustus 1699.

328 SA 58, rel. 6, 7 en 8 april 1699, 6 april en 20mei 1700; VI. 59, 90.

De graanschaarste hield in de loop van 1699 aan. De stad kocht grote hoeveelheden rogge bij de koopman Pieter Claessen Emmer uit Wormerveer.[329])
Het grootste werk vormde het deel van de wal tussen de Wouwse- en de Bospoort. Ten behoeve van dit werk moest een deel van de Rozemarijnstraat verdwijnen. Dit vond in 1700 plaats.[330])
Het jaar tevoren was men kennelijk bezig aan het nieuwe bastion tussen de Wouwse- en de Begijnenpunt (later Edelmogende genoemd). Uiteraard verdwenen de oude stadspoorten. In 1700 is sprake van de afgebroken Bospoort.[331])
Overigens werd de politieke situatie steeds meer gespannen. In november 1700 bezette een Frans leger de Zuidelijke Nederlanden. Een oorlog kon niet uitblijven. De Raad van State verzocht in januari 1701 om twee miljoen uit te trekken ter voortzetting van de fortificatiën van de grensvestingen.[332]) Coehoorn ontving opdracht de werkzaamheden te bespoedigen. Op 27 februari 1701 was hij te Bergen op Zoom. Op dat moment was kennelijk alleen het versterkte kamp Kijk in de Pot met de lunetten Rasand, Camus en Kijk in de Pot en de redoute of Lunet op 't Schor (of Slikredoute) afgewerkt.[333]) In november van dat jaar besloot men zes lunetten aan te leggen en die te bemuren. Op de bermen van alle nieuwe werken zou een doornenhaag worden geplaatst.[334]) Andere werken zijn uitgesteld.

---

329 SA 58, res. 20 oktober 1699.

330 SA 58, res. december 1699, 26maart I700; Stadsrekening 1700, 94.

331 SA Stadsrekening 1700, 77v.

332 *Het Staatsche leger VII*, 397.

333 *Het leven van Menno Baron van Coehoorn*, 124-125.

334 ibidem, 140.

Men kan dus niet beweren, dat de werken in het najaar van 1701 gereed waren.[335]) Wel is een begin gemaakt met de bastions Belvedère, Coehoorn, Pucelle, William en Noyelles, alsmede de ravelijns Antwerpen, Dedem, Wassenaar en Wouw en de lunetten Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel, Groningen en Op de Zoom.[336])

---

335 Volgens C.A.van Sypesteyn in *Verslagen bijeenkomst van 22 december 1887 van de Vereeniging tot beoefening der krijgswetenschap*, 's-Gravenhage 1888, 113 waren de werken in de nazomer van 1701 voltooid. Volgens Schwarz in de *Militaire Spectator 59*(1890), 148, waren zij in 1702 voltooid. Wellicht berusten deze veronderstellingen (ten onrechte) op de in december 1700 geuite veronderstelling, dat de werken in 1702 voltooid zouden zijn. *Het Staatsche leger VII, 297*. Dit blijkt niet het geval te zijn geweest.

336 Genie-archief Bergen op Zoom (hierna afgekort GAB) Garnizoensboek 1, fol. 1. De dateringen zijn vermoedelijk ontleend aan de toen nog aanwezige naamstenen. Wat de naamgeving van de nieuwe vestingwerken betreft het navolgende. De naam *Pucelle* wijst op de ongeschonden staat van de vesting Bergen op Zoom, nooit door de Spanjaarden heroverd (pucelle = frans voor maagd); *William* (ook wel Koning William, bastion du Roy) genoemd naar stadhouder-koning Willem III; *Noyelles* Jacques Louis graaf van Noyelles en Fallais, luitenant-generaal, 1704 generaal der infanterie, 1698—1708 gouverneur van Bergen op Zoom; *Dedem* Coenraad Willem Baron van Dedem tot de Gelder, 1704 luitenant-generaal der infanterie, 1710—1714 gouverneur van Bergen op Zoom; *Wassenaar* Willem Baron van Wassenaar Duivenvoorde, 1709 generaal-majoor der infanterie, 1714—1719 gouverneur van Bergen op Zoom. Wat betreft de perioden waarin bepaalde personen gouverneur waren, is slechts een summier onderzoek in de helaas onvolledige serie stadsrekeningen gedaan. Nader onderzoek kan correcties opleveren. Verder zijn geraadpleegd H. Ringoir, *Nederlandse generaals tot 1940*, 'SGravenhage 1981; idem, *Hoofdofficieren der infanterie van 1568 tot 1813*, 's-Gravenhage 1981.

De oude Wouwsepoort verdween. De nieuwe kwam een eind noordelijker als de oude stadsuitgang, naast het erf van het oude Weeshuis in de Korenbeursstraat. Het hier aangelegde plein kreeg later de naam Korenbeursplein.
In 1702 vond de aanleg van een nieuwe kasseiweg buiten die poort plaats. Deze volgde voor een deel het tracé van de tegenwoordige Bredasestraat, ongeveer vanaf de kruising van die straat met de Williamstraat en de Oude Stationsweg naar de spoorwegovergang. Verderop is het tracé nadien nog gewijzigd. De Korenbeursstraat, die binnen de vesting op deze weg aansloot, kreeg eveneens een verharding.[337])
In 1702 begon men met de aanleg van het ravelijn Op de Zoom, de contregarde Coehoorn, de lunetten Friesland, Bagijnepunt, Steenbergen, Ter Tolen en Boerenverdriet. Al deze werken, behalve de lunet Friesland, waren gelegen binnen de zogenaamde linie. Uit plattegronden van 1704 en 1706 blijkt, dat toen een en ander nog niet af was. T. d'Aubigné vermeldt op zijn kaart, dat in 1704 de nieuwe Wouwse- en Bospoorten nog niet gebouwd waren. De kaart geeft een complete vesting tussen het lunet de Zoom en het ravelijn Orange. Volgens anonieme kaarten uit 1706 was dat wel optimistisch gezien: de aardewerken tussen het Bagijnebolwerk en de Wouwsepoort heten half afgemaakt: van bastion Noyelles wordt alleen het buitenbeloop als voltooid aangegeven. Aan de Wouwsepoort was nog niet begonnen; de Bospoort nog maar half voltooid. Ook was aan de lunetten in de gracht en het mijnenstelsel tussen de Wouwsepoort en Bospoort nog niet begonnen. Aan het aardewerk tussen Belvedère en

---

337 SA 58, 94(31 juli 1701), 94V (4augustus 1701), 98v (24 augustus 1701), 103 (17 september 1701).

Watermolenbolwerk werd alle dagen nog gewerkt (17 juni); het was voor tweederde deel voltooid. Dit gold ook voor de vijf sortiën en de contrescarpmuren. Volgens die kaarten is de oostflank van het Watermolenbolwerk voorzien van een lage onderflank; de haakse flanken van het hoornwerk Beckaff zijn vervangen door schuin op de courtine staande walstukken; het zuidelijk bolwerk van Beckaff heeft aan de zuidkant eveneens een lage onderflank gekregen.[338])
De door Coehoorn verder ontworpen werken aan de noordzijde van de stad zijn voor lange tijd uitgesteld, zodat de meester (hij overleed in 1704) deze niet voltooid heeft gezien. Aan de zuidwestkant van de stad zijn in 1703 nog het bastion Oranje en het ravelijn Stoelemat tot stand gekomen. De Zoute vest, de natte gracht aan die zijde, is in 1705 uitgediept.[339]) De overwinning van de republiek en zijn bondgenoten maakten het voltooien van de vesting minder dringend In 1713 eindigde de in 1702 begonnen oorlog met de Vrede van Utrecht.

DE VOLTOOIING

Het vredesverdrag van 1713 scheen de Republiek de nodige veiligheid te garanderen. De Zuidelijke Nederlanden (België) kwamen in handen van Oostenrijk, een bevriende mogendheid. Het vernieuwde Barrière-traktaat gaf opnieuw het recht vestingen in de Zuidelijke Nederlanden te bezetten, zodat daar een eventuele Franse inval kon worden

---

338 GAB Garnizoensboek 1, fol.1, Wat de naamgeving van deze vestingwerken aangaat het navolgende: Ter Tolen is de toenmalige spelling voor de naam van de stad Tholen. Rijksuniversiteitsbibliotheek Leiden. Verz. Bodell Nijenhuis, Port 8 nrs.189-190; VII, 1-13. Zie ook ARA O.P.V. B 42.

339 C.D. Vanwesenbeeck “De Watermolen te Bergen op Zoom en zijn omgeving”, in: *Studies uit Bergen op Zoom 3* (1979), 43.

opgevangen. Grensvestingen als Bergen op Zoom kregen minder aandacht. Wel is in de jaren 1727—1729 de linie naar Steenbergen verbeterd. Het noordelijk front van de vesting Bergen op Zoom kon blijven zoals het was. Voordelige internationale verdragen schenen de veiligheid van de republiek te garanderen, zodat tot 1740 geen veranderingen werden voorgenomen, In dat jaar brak echter de Oostenrijkse Successieoorlog uit. De generaal-majoor Hertell en de directeur van de fortificatiën Van Dun ontwierpen een verbetering voor de Zuidwestzijde van de vesting, terwijl ook de ontwerpen voor het Noorderfront van Coehoorn weer boven tafel kwamen.[340]) In de jaren 1741—1742 kwamen deze werken achtereenvolgens tot stand. (afb. 27 en 28) De werken aan de zuidwestzijde zijn het eerst uitgevoerd (1741). Een contregarde en een ravelijn zijn vóór het Watermolenbolwerk aangelegd. Vanaf de Waterschans is een bedekte weg gemaakt, die de Nieuwe Haven en de contregarde beschermde en langs de hoge rand of Zoom zuidwaarts omboog naar de Redoute op het Slik. Bijkomend werk was onder meer de bouw van een nieuwe sluis tussen de Nieuwe Haven en de Zoute Vest. Ten noorden van die sluis zette de bedekte weg zich voort tot aan de noordelijke dijk van het Stadspoldertje. Op enige punten werden zogenaamde wapenplaatsen aangelegd. Van het Noorderfront werd in 1742 het bastion Edelmogende voltooid, Ook legde men de bastions Hoogmogende en Ginkel aan.
Het jaar daarop bouwde men de formidabele bastions Hertell en Gadellière. Ternauwernood kon de raad- en rekenkamer van de markies voorkomen, dat de Noordmolen van de stad, die op de oude

340 ARA, O.P.V., B 49 en B 144.

omwalling stond, mede werd gesloopt.[341]) Een deel van de huizen in de Sint Antoniestraat alsmede enige huizen in de Weverskat moesten ten behoeve van de vestingaanleg verdwijnen.
Als bijkomende werken mogen worden beschouwd de afbouw van het Noorderglacis, met de aanleg van de tenaille van Dun en het lunet Paravicini. Van deze werkzaamheden, die in 1744 zijn afgerond zijn (voor het eerst!) nauwkeurige kaarten bewaard gebleven.[342])
Vergoedingen moesten worden betaald aan Francois Bolcooel, huurder van het Stadspoldertje wegens het afgraven van de gronden. De directeur van de fortificaties, Adriaen van Dun, kreeg een okshoofd (één vierde van een vat) wijn voor de adviezen, door hem terzake aan het stadsbestuur verstrekt. [343])
Vooral aan de noordkant van de stad waren de vestingwerken erg veranderd. Het bolwerk Boerenverdriet, het Steenbergse en het Begijnenbolwerk met de tussenliggende ravelijnen behoorden tot het verleden.

---

341 SA 79, 24 januari en 12 september 1743; Stadsrekening 1741, 14; Stadsrekening 1742, 14v; ARR 912,795. Wat de naamgeving van deze vestingwerken aangaat het navolgende: *Edelmogende* is de aanspreektitel van de leden van de Raad van State; *Hoogmogende* is de aanspreektitel van de leden van de Staten-Generaal; *Ginkel* Reinhard Baron van Ginkel de Reede, 1742 generaal der cavalerie, 1747 overleden; i 733—1745 gouverneur van Bergen op Zoom; *Hertell* Willem Coenraad Hertell, 1736 luitenant-koloneldirecteur van het korps ingenieurs; Gadellière, 1733—1749 groot-majoor te Bergen op Zoom; *van Dun*, Adriaen van Dun, 1737 directeur 2e klasse van het korps ingenieurs; *Paravicini* Johan David Paravicini di Capelli, 1737 eerste luitenant-ingenieur van het korps der genie. Zie ook Ringoir a.w. en *Afstammingen en voorzettingen der genie en trein*, ‘s-Gravenhage 1980.

342 A.R.A., O.P.V. B48 en 50.

343 SA 24januari 1743; Stadsrekening 1741, 14 en 20.

Alles was net op tijd gereed, want in 1744 vielen de Fransen de Zuidelijke Nederlanden binnen en de Barrière bleek weinig waard. Nog erger werd de situatie in 1747, toen Frankrijk de republiek rechtstreeks aanviel.
Het "meesterstuk" van Coehoorn werd op de proef gesteld. We zullen het hierna wat gedetailleerder beschrijven.

HET "MEESTERWERK" VAN COEHOORN

Wat uiteindelijk tot stand was gekomen, week nogal af van de oorspronkelijke opzet van de vestingbouwkundige. Een bewaard gebleven kopie van zijn oorspronkelijke plan geeft aan dat dit tamelijk bescheiden was. De Wouwse- Bos- en Begijnenbolwerken zouden moderne vormen krijgen, de Steenbergse- en Belvedèrebolwerken slechts wat de oosthelft betreft. Aan de noord- en westkant zou veel bij het oude zijn gebleven: alleen het ravelijn tussen de Steenbergse- en Begijnenbolwerken zou de vorm van een gedetacheerd bastion aannemen, terwijl hier een glacis met enige lunetten zou worden aangelegd. De oude stadsmuur zou aan de noordzijde zelfs gedeeltelijk gehandhaafd blijven!
In plaats van de aanleg van het uiteindelijk gerealiseerde bastion Gadelière was voorzien in de bouw van een gedetacheerd bastion of ravelijn. In plaats van de ravelijnen Op de Zoom en Wouw waren lunetten gedacht, terwijl de ravelijns Wassenaar en Dedem een meer "klassieke" vorm kregen. In deze opzet ontbrak het ravelijn Stoelemat.[344])

[344] A.R.A., O.P.V., B 143.

Bij de beschrijving van Coehoorns meesterwerk volgen we hierna in hoofdzaak die welke door Schwartz is gemaakt en door Snijders en Noorduijn in hun standaardwerk is opgenomen. Deze beschrijving gaat uit van de situatie zoals deze kort vóór het beleg van 1747 was. De hoofdwal, die 7,5 tot 8 meter dik was, had een lengte van ongeveer 6 kilometer. In tegenstelling tot de vroegere omwalling bestond deze uit vrij korte verbindingsstukken (courtines) tussen de bastions, die veel groter waren dan de oude bolwerken. De courtines vormden geen rechte stukken, doch waren sterk gebogen of gebroken. Vooral die aan de noordzijde hadden vrijwel een trapeziumvorm. Zij waren van een dubbele borstwering en een hoge en een lage wal voorzien. Onder de hoge wal bevonden zich poternen, gemetselde doorgangen, waardoor men in de droge gracht kon komen.

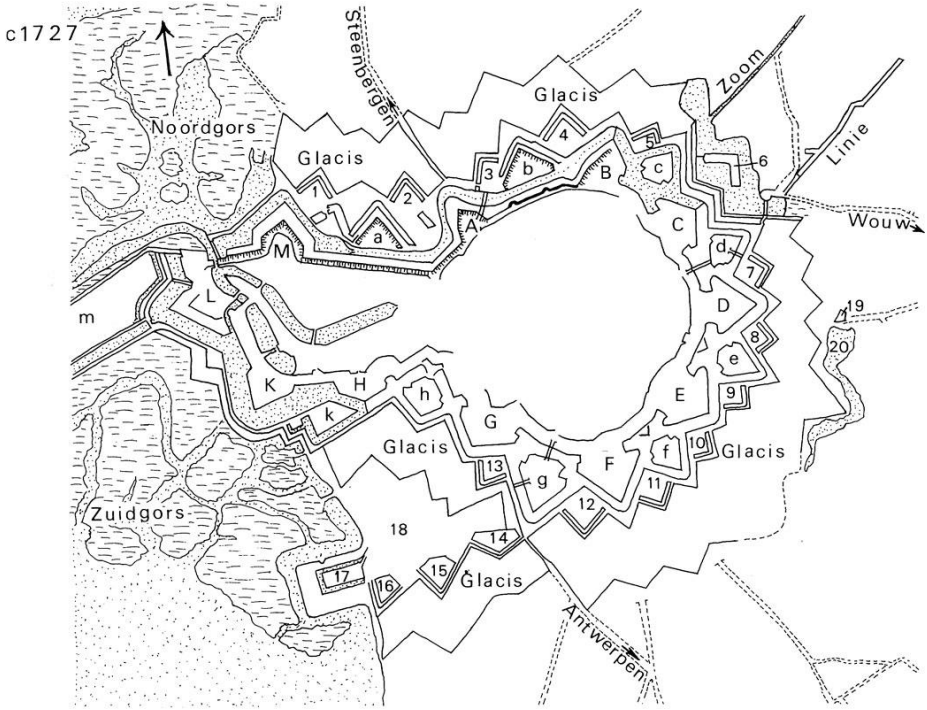

Afb 27. Schetskaart van de vesting 1727.
Basis: kaart van FJT van Wijck 1832) in kantoor Eerstaanwzend ingenieur der Genie te Breda; Alg Rijksarchief OPV B nrs B44, 46 en 50.

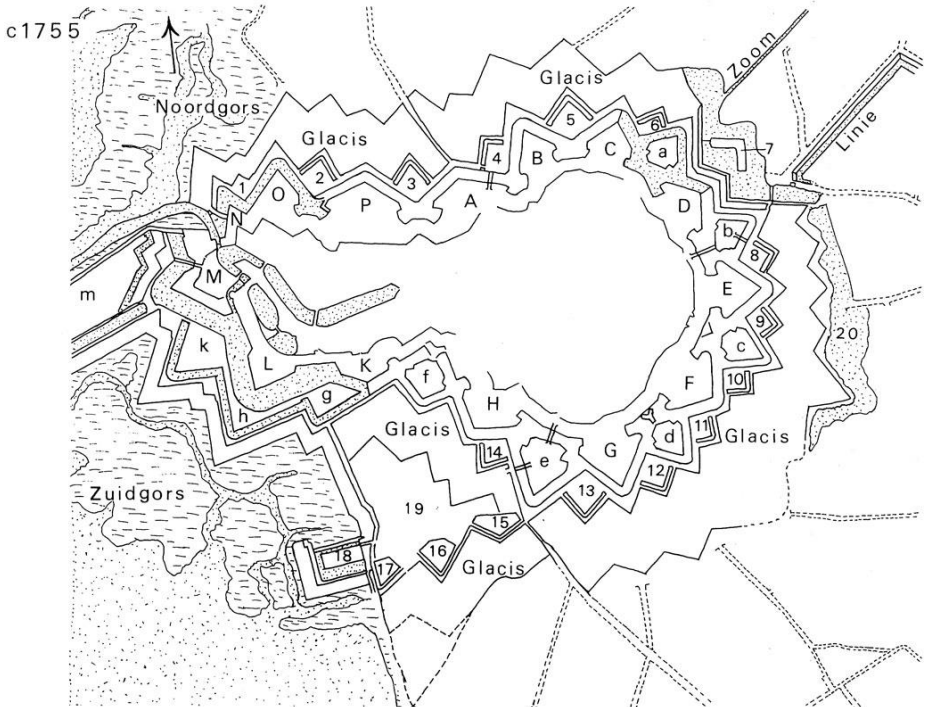

Afb 28. Schetskaart van de vesting 1755.

Basis: kaart van FJT van Wijck (1832) in kantoor Eerstaanwezend ingenieur der Genie te Breda; Alg Rijksarchief OPV B nrs B44, 46 en 50; Gemeente-archief Begen op Zoom KM 198 en 206

Legenda bij Afb 27. Schetskaart van de vesting 1727.

A. Steenbergs bolwerk
B. Begijnebolwerk
C. Bastion Noyelles
D. Bastion William (du Roy)
E. Bastion Pucelle
F. Bastion Coehoorn
G. Bastion Belvédère
H. Bastion Orange
K. Watermolenbolwerk
L. Beckaff
M. Bolwerk Boerenverdriet

a. Ravelijn aangelegd 1606
b. Idem
c. Ravelijn Op den Zoom
d. Ravelijn Wouw
e. Ravelijn Wassenaar
f. Ravelijn Dedem
g. Ravelijn Antwerpen (bastion detaché)
h. Ravelijn Stoelemat
k. Ravelijn Orange (+lunet Orange)
m. Stadspolder

1. Lunet Boerenverdriet
2. Lunet Ter Tolen
3. Lunet Steenbergen
4. Lunet Bagijnepunt
5. Lunet Den Zoom
6. Lunet voor de Grote Sluis (contregarde Coehoorn)
7. Lunet Groningen en Ommelanden
8. Lunet Overijssel
9. Lunet Friesland
10. Lunet Utrecht
11. Lunet Zeeland
12. Lunet Holland
13. Lunet Gelderland
14. Lunet Camus
15. Lunet Rasant
16. Lunet Kijk in de Pot
17. Redoute Op het Slik
18. Geretrancheerd kamp
19. Redoute Orange
20. Inundatie van de Scheurbroeken

Leaenda bii afb 28. Schetskaart van de vestina 1755

A. Bastion Ginkel
B. Bastion Hoogmogende
C. Bastion Edelmogende
D. Bastion Noyelles
E. Bastion William
F. Bastion Pucelle
G. Bastion Coehoorn
H. Bastion Belvédère
K. Bastion Orange
L. Watermolenbolwerk
M. Beckaff
N. Tenaille van Dun
O. Bastion Gadellière
P. Bastion Hertell

a. Ravelijn Op den Zoom
b. Ravelijn Wouw
c. Ravelijn Wassenaar
d. Ravelijn Dedem
e. Ravelijn Antwerpen
f. Ravelijn Stoelemat
g. Ravelijn Orange
h. Nieuwe contregarde
k. Nieuw ravelijn
n. Stadspoldertje

1. Lunet Paravicini
2. Lunet Boerenverdriet
3. Lunet Ter Tolen
4. Lunet Steenbergen
5. Lunet Bagijnepunt
6. Lunet Den Zoom
7. Lunet voor de Grote Sluis (contregarde Coehoorn)
8. Lunet Groningen en Ommelanden
9. Lunet Overijssel
10. Lunet Utrecht
11. Lunet Friesland
12. Lunet Zeeland
13. Lunet Holland
14. Lunet Gelderland
15. Lunet Camus
16. Lunet Rasant
17. Lunet Kijk in de Pot
18. Redoute Op het Slik
19. Geretrancheerd kamp
20. Inundatie van de Scheurbroeken

Daarnaast waren er de stadspoorten, die een geheel ander karakter hadden dan de oude poortgebouwen en uit enige profielmuren met deuren bestonden. De courtine Belvedère-Oranje was zeer diep ingesneden en sterk gebroken om de kwetsbare hoek van de vesting aan de zuidwestkant te versterken. Het sterk uitgebouwde bastion Ginkel nam de kwetsbare noordwesthoek van de stad geheel in bescherming.[345])

De *bastions* hadden een dubbele borstwering. Zij waren voor het merendeel erg groot:

de *facen* (naar buiten gerichte delen, die in een punt of *saillant* samenkomen) waren bijzonder lang. Zo waren bijvoorbeeld de facen van het bastion Coehoorn ruim 145 c.q. 130 meter lang. Dat was het bastion met de langste facen; dat met kortste was het bastion Belvedère, waar deze 80 c.q. 120 meter lang waren.

De *lage flanken* van de bastions waren gedekt door zogenaamde oreillons, ronde uitbouwen aan de schouderhoeken, waardoor het geschut, dat kon worden opgesteld op de flanken van het bastion, kon worden beschermd.

De *hoge flanken* waren bij de bastions William, Pucelle, Coehoorn en de oostelijke flank van bastion Belvedère doorgetrokken tot de bastionsfacen. Deze facen hadden een enkelvoudige borstwering.

Het Watermolenbastion was vrijwel hetzelfde gebleven als het in de zeventiende eeuw was, behoudens een verdubbeling aan de oostkant. Aan de westzijde van het bastion Oranje vormde de flank nog een rechte hoek met de hoofdwal. Bij de overige bastions waren de flanken binnenwaarts gebogen.

---

[345] Schwarz a.w. 31 cv., 148 e.v., Snijders en Noorduijn, 56 e.v.

De *hoofdgracht* had een totale lengte van ca. 5,6 km. Daarvan waren 3,6 km droge gracht. De droge grachten waren iets boven de grondwaterstand uitgegraven. Hierdoor belette men dat een aanvaller ingravingen kon doen om zich daar te verschansen. In het midden van deze grachten waren waterleidingen (*cunetten*) gegraven. De natte grachten waren totaal ongeveer 2 km. lang. Er waren drie grachtsgedeelten nat, te weten: de Smitsvest, de Zoutevest en het Pielekenswater. De Smitsvest strekte zich uit vanaf de westflank van het bastion Hertell tot aan de Zoute beer bij de Tenaille Van Dun. Door een sluis in de Zoute beer stond zij met de haven in verbinding. De Zoutevest strekte zich uit van de Oranjebeer tot de Havendam nabij het noordelijke bolwerk van het hoornwerk Beckaff. Door de sluis, genaamd het Zwanegat, stond deze gracht in verbinding met de Haven. Het Pielekenswater lag tussen de beer van het bastion Edelmogende en de beer van het bastion Noyelles. Door de grote sluis stond dit water in verbinding met de inundatie van de Zoom. De Grebbe, die vanaf de Meerse tuin tot het Spuihuis loopt, stond via een sluis in de courtine Noyelles-Edelmogende in verbinding met het Pielekenswater.
De buitenwerken omvatten de *ravelijnen*, de *bedekte weg*, de *lunetten* en de *glacis*. Een *ravelijn* was een werk, doorgaans gelegen vóór een vestingfront, dus tussen de bastions. Aanvankelijk diende het om de brug en de ingang tot een vesting te dekken. Later werden voor alle fronten ravelijnen aangelegd, om de courtines en de schouderhoeken van de bastions te dekken. In de hoofdgracht van de Coehoornvesting lagen er acht. Zes daarvan hadden een sterke overeenkomst met gedetacheerde bastions. Zij bestonden namelijk uit lunetten met gebogen flanken, waardoor een soort *oreillons* ontstond. De flanken

waren voor een deel teruggetrokken. De ravelijnen waren rondom ommuurd. In de vleugels van de ravelijnen waren lage, gekazematteerde batterijen aangebracht, die de aanvalswerken in de bastionsgrachten onder vuur konden nemen. Het enige thans nog overgebleven ravelijn is Op den Zoom, dat rondom door water omringd is (het PieIekenswater). Het ravelijn Stoelemat had een sterker afgeplatte grondvorm dan de overige en was bijna ruitvormig. Het ravelijn Oranje was na de herziening in 1741 door een contregarde (in tenaillevorm, dat wil zeggen een gebroken walstuk) verbonden met het Nieuw Ravelijn tegenover de courtine Watermolenbolwerk-Beckaff.

Buiten de hoofdgracht lag de zogenaamde *bedekte weg*, deze was ca. 6,23 km. lang; met die van het geretrancheerde kamp samen ca. 7,19 km. Deze door het *glacis* gedekte (of bedekte) walkant moest breed genoeg zijn om er troepen langs te verplaatsen en ook om als gevechtsopstelling te dienen. In een vroege fase van een belegering diende men van hieruit de verdediging te voeren. Voor de opstelling van het geschut was de bedekte weg bij de in- en uitspringende hoeken verbreed tot zogenaamde wapenplaatsen (place d'armes). De vesting Bergen op Zoom kende slechts drie van zulke eenvoudige wapenplaatsen, gelegen ter weerszijden van het Nieuwe Ravelijn en tegenover de brug van de Waterpoort in het Stadspoldertje. Ook in de bedekte weg tegenover de Waterschans was een wapenplaats.

De overige wapenplaatsen waren ingericht tot zogenaamde *lunetten*. In tegenstelling tot de meer gangbare naamgeving waren dit te Bergen op Zoom (en ook elders)[346]) de namen van werken, die doorgaans

[346] L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden*, Maastricht Assen 1979, 200.

flêches heetten. Zij waren echter voorzien van stenen *reduits* wat feitelijk op zich zelf staande vestingwerken waren, van waaruit men de verdediging tot het laatst kon voortzetten. Zij lagen tussen de ravelijnen Wouw en Stoelemat en hadden de namen van de zeven provincies. De overige lunetten waren gelegen tussen het ravelijn Op den Zoom en de monding van de binnenhaven. Deze waren van eenvoudiger vorm: hier ontbraken de reduits. De *facen* van alle lunetten waren gebroken. Aan de noordzijde van de vesting waren geen ravelijnen: de lunetten vervulden als het ware dezelfde rol als de ravelijnen aan de andere vestingfronten. De lunetten hadden stenen muren en droge grachten. Zij beheersten de glacis; het was onmogelijk een bres in de hoofdwal te schieten zonder tevoren de buitenwerken in te nemen.

De *glacis* waren de hellende buitentaluds van de bedekte wegen. Zij dienden om te voorkomen, dat de vijand kon oprukken zonder gezien en beschoten te worden. In vredestijd waren zij doorgaans begroeid; werd de vesting in staat van verdediging gebracht, dan werd deze begroeiing snel gekapt. Het Noorder glacis te Bergen op bom strekte zich uit van de onbedijkte schorren van het Noordland tot aan de inundatie van De Zoom. Ten zuiden van die inundatie tot aan de schorren van het Zuidland bij Kijk in de Pot strekte zich het Zuider glacis uit. De totale omtrek van de glacis was ca. 6 km.; samen met die van het geretrancheerde kamp ca. 6,9 km. De maximale breedte (afstand bedekte weg— buitenteen) was ca. 280 m.; de kleinste breedte ca. 28 m.

De Zuider glacis omvatten ook het zogenaamde *geretrancheerde*kamp dat werd gedekt door de drie lunetten Camus, Rasant en Kijk In de Pot en aan de westkant bovendien door de zogenaamde Slikredout of het

Slikfort. Dit laatste werk was door een bedekte weg met de Waterschans verbonden.
De vesting Bergen op Zoom kende aan twee zijden lage onder water staande of te zetten terreinen. Aan de westkant strekten zich ten noorden en ten zuiden van de haven de onbedijkte slikken van het Noordland en het Zuidland uit. In de achttiende eeuw slibden deze echter steeds hoger op, zodat een verdere versterking van de Waterschans, het Zuidwestelijk front of Waterfront en het geretrancheerde kamp noodzakelijk was. Vooral de aanleg van de Slikredout kan erop wijzen, dat men zeer voorzichtig was in verband met een dreiging vanuit het zuidwesten. Aan de noordzijde tussen de Waterkant en de Zandstraat grensde de vesting aan hoge gronden. Deze waren echter gedekt door de Linie en de inundatie van De Zoom. Deze omvatte doorgaans een waterplas, die thans nog gedeeltelijk voortbestaat in de vijver in het Stadspark. In dit water bevond zich ter dekking van de Grote Sluis of Coehoornsluis een *contregarde* (ook wel lunette genaamd) die Coehoorn (soms ook Breda) heette. Het drasse terrein van de Hoge en Lage Meren strekte zich uit tot aan de Wouwseweg. Dit terrein zette zich zuidwaarts voort tot aan de Balsebaan en heette Scheurbroeken. Overigens was het terrein aan de zuid- en zuidoostzijde, dat aan de vesting grensde, tamelijk hoog. We zagen hiervoor, dat de meeste verdedigingswerken aan deze zijde het sterkst waren. Het glacis was hier op zijn breedst.
Bergen op Zoom was voorzien van een zogenaamd permanent *tegenmijnenstelsel*. Dat wil zeggen, dat zich onder een deel van de vesting (met inbegrip van het glacis) een samenhangend geheel van ondergrondse gemetselde gangen bevond. Dit stelde de verdedigers van Bergen op Zoom in staat a) om met behulp van mijnen

(springladingen) de aanvalswerken van een belegeraar te vernielen; b) om de eigen werken te laten exploderen als de vijand daarvan bezit genomen had; c) om door de vijand gegraven mijngangen op te vangen en te smoren.
Naast Bergen op Zoom kende ook Maastricht een dergelijk mijnenstelsel.[347]) Via stenen buizen konden met behulp van vuurpijlen lichte mijnen (zogenaamde fougassen) naar de oppervlakte worden geleid.[348]) De takken van het mijnenstelsel te Bergen op Zoom gingen uit van een doorlopende contrescarpsgalerij, die vanaf de inspringende hoek tegenover het ravelijn Stoelemat tot de lunette tegenover het ravelijn Wouw liep. Deze galerij kon voor geweerverdediging worden gebruikt en tijdelijk ook als bomvrij verblijf van een groot deel van het garnizoen worden benut. Men kon deze galerij bereiken via trappen die vanaf de grachtsbodem in de lunetten uitkwamen of via deuropeningen, die tot de droge gracht toegang gaven.
Schwartz geeft een schetskaart van het mijnenstelsel. Ook de lunetten Camus, Rasand en Kijk in de Pot hadden galerijen. Het voorkomen van de resten van dit gangenstelsel, die bij graafwerk ten behoeve van bouwwerken, leidingen en dergelijke nog vaak worden aangetroffen, gaf voedsel aan de taaie legende, dat onder de gehele stad vanuit de Grote Markt geheime gangen zouden lopen.[349])
Ook de toegangswegen tot de stad waren op vernuftige wijze aangepast aan de nieuwe situatie. Nog meer dan in de zeventiende eeuw was een rechtstreekse nadering van de poorten vrijwel

---

347 ibidem, 284 e.v.

348 P.Maschek, *Geschiedenis van het korps mineurs en sappeurs*, Zaltbommel 1853, 92 e.v.

349 Schwarz plaat VI, tegenover 152.

onmogelijk geworden. Een zigzagroute over de buitenwerken werd door het wegenstelsel afgedwongen. Vanaf de Wouwpoort, die zich bevond aan de oostkant van het Korenbeursplein, bereikte men de binnenruimte van het ravelijn Wouw, dat men weer kon verlaten via een gemetselde doorgang. Daarop bereikte men de bedekte weg, die via de zogenaamde Liniebrug over de inundatie van de Zoom toegang gaf tot de linie. Via een barrière kon men langs de toen vrij bochtige Wouwseweg de huidige Wouwsestraatweg bij de Ketel bereiken. Ook kon men vanaf de liniewal de Moerstraatsebaan (het gedeelte dat thans Buitenvest heet) inslaan. De Bospoort, gelegen aan de Koepelstraat bij de kruising met de Coehoornstraat, gaf via een brug toegang tot het ravelijn Antwerpen, dat eveneens met een gemetselde doorgang en een brug verbonden was met de bedekte weg.
Tussen de lunetten Holland en Camus liep een zijtak (thans Prins Bernhardlaan) naar de splitsing Stuyvenberg (kruising met Borgvlietsedreef) waar een aftakking in de richting van de Balsebaan was. De toegangswegen naar het noorden en westen waren iets eenvoudiger. Via de Steenbergsepoort, (ter hoogte van de tegenwoordige kerk van de Martelaren van Gorkum in de rechterflank van het bastion Ginkel gelegen) bereikte men via een brug de lunet Steenbergen van waaruit men de bedekte weg kon volgen tot aan de Halsterseweg, die daar voor een deel over het glacis liep. Via de oude Waterpoort of Hampoort kon men over de Ham langs een brug de binnenruimte van het werk Beckaff bereiken. Dit had een uitgang, die poort van Beckaff of (Nieuwe) Waterpoort heette en via een brug met de wapenplaats aan de overzijde in verbinding stond. Vandaar kon men via de bedekte weg de noordelijke dijk van het Stadspoldertje

bereiken, en zodoende aan het havenhoofd (Kop van het Hoofd) naar believen scheep gaan.
De metselwerken (voornamelijk in de bekende ijsselsteentjes) dwongen eveneens bewondering af. We noemden hiervoor reeds enige bemuurde vestingwerken. De escarpen (binnengrachtsboorden) en contrescarpen (buitengrachtsboorden) waren bemuurd, met uitzondering van het Waterfront vanaf de rechterface van het bastion Oranje tot en met het hoornwerk Beckaff. Reeds is melding gemaakt, dat dit front behoudens aanpassingen zijn zeventiende eeuwse vorm bleef houden. Al het aan frontvuur blootgestelde metselwerk werd eerst zichtbaar vanaf de kruin van de glacis. Bij het hoge front lag het bijvoorbeeld 3 meter onder de kruin, waardoor bresschieten op grotere afstand onmogelijk was.
Het heeft Bergen op Zoom als Coehoornvesting niet ontbroken aan loftuitingen. Van Sijpesteijn stelt, dat "nergens het genie van Coehoorn meer uitblonk, dan door het tot stand brengen van dit zijn meesterstuk."
Schwartz noemt Bergen op Zoom "als te bevatten niet alleen ene toepassing van de beginselen, maar ook van bijna al de ondervinding, door Coehoorn in zijn leven opgedaan".[350]) Snijder en Noorduijn stellen dat Coehoorn Bergen op Zoom in een der sterkste vestingen van ons land heeft herschapen.[351]) De vermeldingen uit de tijd zelf zijn sterk gekleurd: de Nederlanders noemden Bergen op Zoom zo sterk, om hun ontsteltenis te kennen te geven na de val van 1747: de Fransen heetten haar onoverwinnelijk, omdat zij er tenslotte toch in

350 ibidem, 148.

351 Snijders en Noorduijn a.w., 68.

slaagden, de vesting te nemen, dit verhoogde de glans van hun zegepraal.
Coehoorns meesterwerk is tweemaal op de proef gesteld. In 1747 bleek dat een technisch volmaakte vesting niet te houden is wanneer het moreel (de gevechtsbereidheid) van de bezetting zwak is. In 1814 kon men de vesting gemakkelijk bij verrassing binnendringen: de buitenwerken werden wegens de geringe getalsterkte van de bezetting niet verdedigd. Het gebrek aan coördinatie bij de aanvallers en de moed van de verdedigers betekenden echter een nederlaag voor de eerstgenoemden.

HET DRAMA VAN SEPTEMBER 1747

Het beleg en de inname van Bergen op Zoom door de Fransen in 1747 heeft zowel in het jaar zelf als lang daarna de aandacht getrokken en de geschiedschrijvers geboeid. De vraag, hoe het mogelijk was, dat een zo sterke vesting toch in vreemde handen viel en wie de schuld daarvoor droeg, hield de gemoederen nog lang bezig. Aangezien in deze studie vooral de vestingwerken centraal staan, beperken we ons tot een samenvatting van de beknopte verhandeling door Snijders en Noorduijn en de uitvoerige beschrijving door Schwartz.[352])

[352] Schwarz a.w., 31 e.v.; Snijders en Noorduijn a.w., 68 e.v.

Het strijdtoneel rond Bergen op Zoom omvatte veel meer terrein dan bij de voorafgaande belegeringen. Niet alleen de vesting en de linie naar Steenbergen waren erbij betrokken, doch ook de grote omgeving in een boog van Ossendrecht naar Antwerpen. In de jaren 1744—1746 hadden de Fransen (ruim gezien) geheel België bewesten de Maas veroverd. De Staatse Barrièresteden waren in hun handen gevallen.

Legenda bij afb 29. Overzichtskaart van stad en omgeving tijdens het beleg van 1747.

Afkortingen:

BOZ	*Bergen op Zoom*
DH	*De Heen*
NV	*Nieuw Vossemeer*
OG	*Oud Gastel*
Di	*Dinteloord*
Es	*Essen*
Fij	*Fijnaart*
Ha	*Halsteren*
He	*Heerle*
Kr	*Kruisland*
Mo	*Moerstraten*
Ni	*Nispen*
Ou	*Oudenbosch*
Ro	*Roosendaal*
Ru	*Rucphen*
St	*Steenbergen*
Th	*Tholen*
Tw	*fort Tweedijk*
Wo	*Wouw*
Ze	*Zegge*
M	*fort Moermont*
P	*fort Pinssen*
R	*fort De Roovere*

Hoewel de Republiek

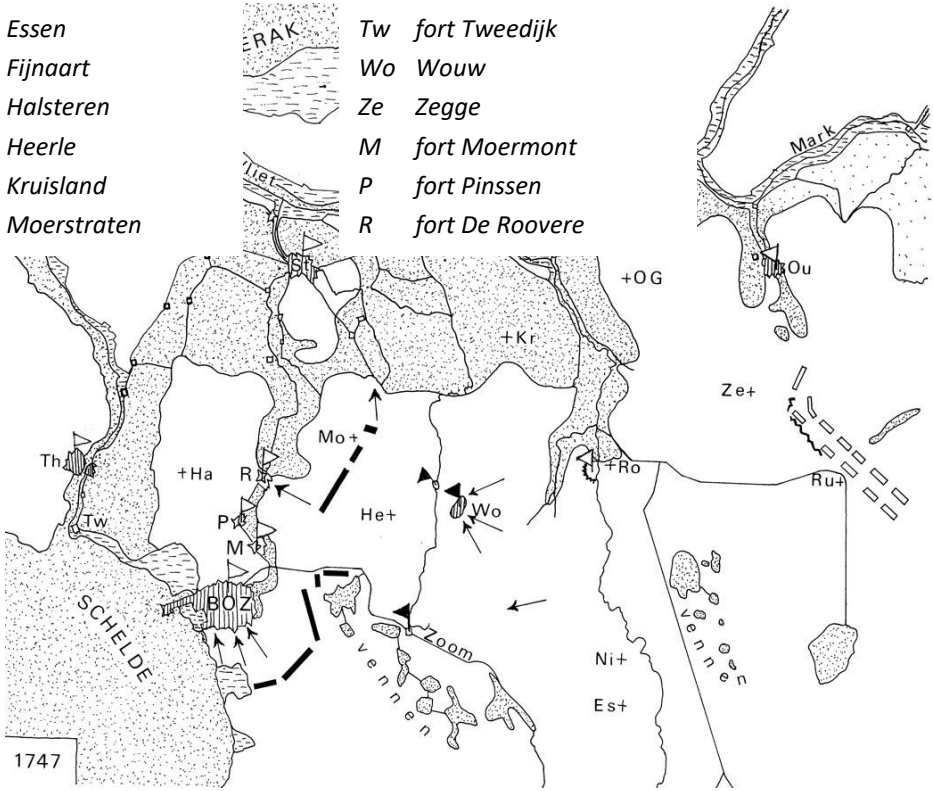

Afb 29. Overzichtskaart van stad en omgeving tijdens het beleg van 1747.

sinds 1744 formeel in de Oostenrijkse successieoorlog betrokken was duurde het tot april 1747 voor het gebied van deze staat werd aangetast. In minder dan twee maanden viel geheel Staats-Vlaanderen in Franse handen. Na de slag op 10 juli bij Lafeld (in het tegenwoordige Belgisch Limburg) besloot men af te zien van een belegering van Maastricht en rukte generaal Von Löwenthal met zijn troepen vanaf Mechelen op en bereikte via Ekeren/Merksem op 11 juli Ossendrecht om op 12 juli voor Bergen op Zoom aan te komen.

De rechtervleugel van de belegeraars legerde zich van de Kraaijberg tot bij Groot Molenbeek; het centrum vandaar tot aan de Balsebaan; de linkervleugel van daar tot de Wouwsestraatweg. Het artilleriepark was achter de rechtervleugel ter hoogte van het huidige Nieuw Borgvliet geplaatst. Vijf eskadrons bevonden zich bij Moerstraten terwijl Wouw bezet werd door Bretonse vrijwilligers. Zandvliet (twee dagen tevoren ingenomen) kreeg een bezetting van een bataljon, 200 infanteristen en 300 paarden. De Staatse schansen aan de Schelde werden eveneens ingesloten.[353]) De hertog van Chevreuse legerde zich op de Herelse heide, met het doel het fort De Roovere aan te vallen. Waren er begin augustus naar schatting ca. 36.000 man in het Franse leger, tegen het einde van het beleg waren er naar schatting ongeveer 71.400 man onder de bevelen van hun generaal Von Löwenthal. De bezetting van de vesting Bergen op Zoom bestond uit ongeveer 4725 man infanterie en ca. 450 artilleristen. In de linie werden bij het verschijnen van de Franse belegeringsmacht ongeveer 9000 man troepen

[353] ibidem, 110 e.v.

samengetrokken. Ook Steenbergen had een voldoende bezetting. Een deel van het Maasleger van de geallieerden trok vanaf Heer bij Maastricht naar de Hoevense Plantage tussen Oudenbosch en Rucphen. Het legerde zich daar in een retranchement op 3 augustus. De bevelhebber van dit uit ongeveer 11.000 man sterke ontzettingsleger was Luitenant-generaal Von Schwarzenberg.[354]) De geallieerden omvatten Staatse, Oostenrijkse, Engelse, Hessische en Hannoveraanse troepen. Als opperbevelhebber over de troepen, steden, sterkten en forten vanaf de Schelde tot aan de Maas (van Lillo en Bergen op Zoom tot aan Grave) werd de ruim 85-jarige generaal Baron Izaak von Cronström aangesteld. Uiteraard waren de inundaties in geheel West-Brabant in werking gesteld. Vooral Steenbergen was hierdoor voor een vijand moeilijk te benaderen. (afb.29)
De aanvalstechniek die door het Franse leger werd toegepast, was in de voorafgaande jaren ontwikkeld door Vauban. Deze techniek berustte op het principe, dat men geen bestorming ging wagen vóór dat de verdediger in zijn tegenweer was verzwakt door beschieting uit tegenover hem aangelegde posities. Behalve in het geval van een verrassingsaanval ging men bij tegenvuur gedekt voorwaarts. Het ingenomen terrein werd verdedigbaar gemaakt en er werd voor rugdekking gezorgd. Hiertoe paste men loopgraven of parallellen toe, terwijl men aanvalsbatterijen systematisch voor de parallellen opstelde. De naderingsloopgraven werden in een zigzagpatroon aangelegd.
Het aantal parallellen kon 2-5 bedragen. Dit systeem is in 1673 voor het eerst toegepast bij de belegering van Maastricht.[355])

---

354 ibidem, 116 e.v.

355 Morreau a.w., 150; Snijders en Noorduijn a.w., 52.

Ondanks tegenvuur vanuit de vesting slaagden de Fransen erin, in de loop van juli 4 parallellen aan te leggen. Met de vierde, die 28 juli gereed kwam, werd de voet van de glacis bereikt. In die maand werden 20 batterijen opgesteld. Vanaf 19 juli werden stad en vesting onder vuur genomen, waarbij de Grote Kerk en het nabijgelegen stadsgedeelte in de as werden gelegd, terwijl ook in de rest van de stad veel schade werd aangericht. Op 30juli begon de ondermijning van de vestingwerken, terwijl 5 augustus de eerste stormaanval op de bedekte weg plaatsvond. Men wist zich op twee plaatsen, tegenover de punten van de bastions Coehoorn en Pucelle te vestigen en twee dagen later ook tegenover de punt van het ravelijn Dedem. Een week nadien werden deze posities verenigd tot een zogenaamde "bekroning" van waaruit men vanuit nieuwe batterijen krachtig vuur op de tegenover gelegen vestingwerken kon geven.
Hevig tegenvuur vanuit de vesting en enige uitvallen konden niet verhinderen, dat op 15 augustus de lunet Zeeland en op 19 augustus de lunet Utrecht werden ingenomen. De bezetting van de reduits in deze werken hield nog stand (Zeeland tot 30 augustus, Utrecht tot 13 september). De reduits werden door de vijand verwoest door middel van mijnen. 9 september begon de aanleg van bresbatterijen, die de rechterface van bastion Pucelle, de linkerface van bastion Coehoorn en de rechterface van ravelijn Dedem onder vuur namen.

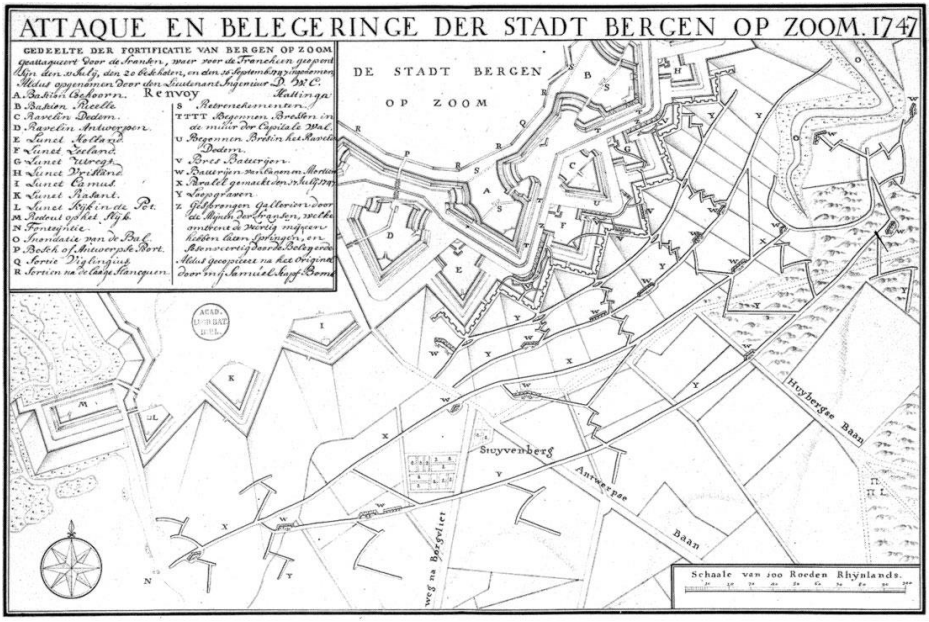

Afb 30. Plattegrond van het zuidelijk deel van de vesting Bergen op Zoom, met de aanvalswerken van de Fransen, kopie naar een kaart door DCW Hattinga, 1747 door Samule Kapf. In de verklaring (renvoy) vallen enige verschrijvingen op zoals 'Vrisland' voor Friesland, sortie 'Viglingius' voor Fullenius.
Zie voor volledige grootte ook BHIC

Op 15 september waren 5 beklimbare bressen gevormd; de verdedigers achtten deze echter niet zeer ernstig: het blijkt dat de bastions zwak bemand waren.
De Fransen slaagden in de nacht van de 15e op de 16e september erin de cunette in de droge gracht ongehinderd te dempen en aan de voet van de bressen alles op te ruimen wat een verder voortrukken onmogelijk zou maken. Om 4 uur 's morgens kreeg Bergen op Zoom de genadeslag: de middelste stormcolonne nam het ravelijn Dedem in. De linker- en rechtercolonnes konden de bewakers van de bastions Coehoorn en Pucelle verrassen en tot overmaat van ramp was de

poterne Fullenius open gebleven waardoor men de stad kon binnentrekken en zich daar versterken. De naam “Franse Sortie” voor een straatje ter plaatse herinnert nog aan dit noodlottige verzuim. (Afb 30)
Gevechten vonden nog plaats in de Steenbergsestraat-Fortuinstraat-Grote Markt. De opperbevelhebber die in het Markiezenhof was gevestigd, kreeg nog gelegenheid om de vesting langs de Steenbergsepoort te verlaten.[356])
Ook in het geretrancheerde kamp bij Kijk in de Pot werd nog enige tijd weerstand geboden. De bezetting van de linie ruimde snel het terrein en trok zich met de rest van de troepen terug naar Steenbergen. De menselijke kant van de plundering en verdere verwoesting van de reeds zeer gehavende stad werd onder meer verhaald door de predikant Janssen.[357])
Van de neven- of afleidingsaanvallen zijn die op Steenbergen (23 juli) en op de lunetten Kijk in de Pot en Camus (dezelfde dag) het vermelden waard. Een beschieting van fort de Roovere vanuit een loopgravenstelling van 24 juli af, werd op 4 augustus opgegeven. Op 10 augustus vond vanuit Oudenbosch een tegenaanval plaats op de posities van de Fransen bij Wouw. Deze waren door spionage op de

---

356 Schwarz a.w.,468 cv. Een zogenaamde dubbele caponnière (uitbouw) was aangelegd in de hoofdgracht in het verlengde van de sortie Fullenius en het ravelijn Dedem.

357 Joh. Janssen, *Kort en beknopt verhaal van ‘t gepasseerde ten tijde van de overrompeling der Stadt Bergen op Zoom op den 16 september 1747*, Rotterdam 1777.

hoogte van het voornemen, zodat zij tussen de Zoom en Huijbergen stelling hadden genomen. De aanval werd dan ook afgeslagen.[358])
Bij het antwoord op de schuldvraag moeten we rekening houden met velerlei factoren. Men had wel een blind vertrouwen op eigen kracht en op de sterkte van de vesting. Naast het gebrek aan discipline moet de weinig krachtdadige leiding worden genoemd. Vlak voor het beleg was het opperbevel in handen gegeven van de 85-jarige generaal Cronström, terwijl de gouverneur, de Prins van Hessen-Philipstal, die de vesting reeds een jaar kende en de verdediging had voorbereid, zich met een ondergeschikte positie moest tevredenstellen. De vesting Bergen op Zoom is dus mede slachtoffer geworden van beleidsfouten in de hogere staven van het Staatse leger.[359])
Na de val van Bergen op Zoom zijn in oktober de schansen Lillo, Kruisschans en Frederik Hendrik aan de Schelde in Franse handen gevallen. De val van Maastricht in 1748 completeerde de nederlaag van de Republiek. Bij de vrede, op 18 oktober te Aken getekend, kwamen de Verenigde Nederlanden er betrekkelijk goed vanaf. De ingenomen vestingen met inbegrip van de Barrièresteden werden teruggegeven. Het was een geluk, dat Frankrijk in 1756 een verbond met Oostenrijk sloot, zodat de verzwakte Republiek de Zuidelijke Nederlanden voorlopig niet meer behoefde te verdedigen. Verdere oorlogshandelingen te land zouden tot 1793 achterwege blijven.

---

358 Schwarz a.aw., 388 e.v.

359 Schwarz a.w., 45 e.v.; 270 e.v.; 470 e.v.

HERSTEL EN VERANDERING

De ontruiming van Bergen op Zoom door de Fransen vond op 7 december 1748 plaats; Deze hadden reeds enige herstellingen aangebracht, om een herovering van Bergen op Zoom onmogelijk te maken.[360]) Het herstel van de vestingwerken was een geringe opgave vergeleken bij de herbouw van de puinhopen van wat eens de trots van Bergen op Zoom was: de Grote Kerk en haar omgeving. In 1751 kon men gaan denken aan het feit, dat herbouw van de huizen nabij de wal een belemmering kon vormen voor de verbindingen bij een eventueel nieuw beleg. Percelen aan de Bosstraat, Schoolstraat, Rozemarijnstraat, Wouwsestraat, Wijngaardstraat, Sint Antoniusstraat en het Minderbroederskerkhof werden door de Raad van State aangekocht.[361])

Deze Raad besloot in 1758 de linie tussen de stad en fort Moermont te wijzigen in die zin, dat deze niet meer zou aansluiten aan de Wouwseweg, doch aan de noordzijde van de inundatie van de Zoom. Deze kwam dus buiten de vesting in engere zin te liggen. De stad moest voor de kosten opkomen, die uit de penningen van de zogenaamde “Liberale gift” ten behoeve van de wederopbouw van de stad werden bijeengebracht.[362]) De vesting Bergen op Zoom zelf werd door deze werken niet veranderd.

Volgens plannen van Majoor Kiers is het zuidwestelijk front of Waterfront In 1779—1780 gewijzigd. Hierbij werd het Nieuwe ravelijn geheel opgenomen In hot nieuwe bastion Unie, dat de flanken van het

---

360 A.R.R. 40, 14V. zie tekst.

361 *Gemeente-archief Bergen op Zoom, topografische atlas KM 200*. A.R.R. 45, 7v.

362 SA 988, res. van de Raad van State 21 november 1758.

zuider bastion van Beckaff en van het bastion Watermolen afsneed. Van het laatste bastion bleef alleen een trapeziumvormige (stompe) hoek over. Het ravelijn Oranje verdween geheel en maakte plaats voor het nieuwe bastion Nassau. De contregarde tegenover deze bastions werd ingekort en vormde voortaan een halve maan die naar de gouverneur van de stad Deutz word genoemd. Twee wapenplaatsen aan de zuidzijde werden veranderd en een nieuwe aan de bedekte weg toegevoegd. Aan de westzijde van het geretrancheerde kamp, aan de zuidzijde van de Stadspolder en aan de zuidoostzijde van de bedekte weg van de Waterschans zijn batterijen gelegd, om het Zuidschor en de Schelde te bestrijken. Het geheel vormde een aanmerkelijke versobering van de vestingwerken, geheel in de geest van de werken, die Du Moulin in deze periode te Maastricht liet aanleggen.[363]) De exploitatie van de Watermolen werd door deze werken gedurende langere perioden onderbroken.[364]) De situatie aan de noordwestkant van de stad veranderde door de indijking van de Theodoruspolder in 1786. De veranderingen aan de vesting waren slechts gering.[365])
De Franse inval in 1793 ging aan Bergen op Zoom voorbij. Met Willemstad en Breda behoorde Bergen op Zoom tot de laatste vestingen, die in januari 1795 nog niet in Franse handen waren gevallen. Bij de algemene capitulatie die daarop volgde, moest men

---

363 Morreaua.w., 191ev.; A.R.A., O.P.V., B97en 122. De nieuwe vestingwerken zijn genoemd naar het verbond (Unie) van de Verenigde Nederlanden; het vorstelijk huis van Nassau en naar Gideon Salomon Deutz 1773-1784 gouverneur van Bergen op Zoom.

364 C.D. Vanwesenbeeck a.w., 41 e.v.; A.R.R. 918.

365 A.Delahaye, *De heerlijkheden en polders van Halsteren*, Zevenbergen 1972, 52-54. A.R.R. 1694.

zich wel schikken. Daags na de capitulatie marcheerden de Fransen onder de generaal Des Enfans de stad binnen.[366])
De bezetter van januari werd hij Haags Verdrag van mei 1795 “bondgenoot”. De eertijds bevriende mogendheid Engeland was nu vijand nr. 1 en de verdediging van de Bataafse Republiek, na 1806 koninkrijk Holland, concentreerde zich op de kusten. De bezetting van Zeeland door de Engelsen 30 juli - begin september 1809 bracht West-Brabant in rep en roer. Bergen op Zoom was gedurende korte tijd hoofdkwartier van het “leger van Brabant”. Holland en zijn koning werden slechts beloond: in januari 1810 moest de laatste gouverneur van Bergen op Zoom, na lang volgehouden protesten, Franse troepen binnen laten en de inlijving van Brabant bij het Franse keizerrijk was een feit.[367]) De rest van Holland volgde later in dat jaar.
Nog meer dan tevoren werd de landsverdediging op de kusten geconcentreerd. Napoleon was reeds van plan de linie en Steenbergen te laten slopen. De stelling van Willemstad met forten op de nabijgelegen Zuid Hollandse eilanden werd klaarblijkelijk van groter belang geacht. Te Bergen op Zoom bouwden de Fransen een groot kruitmagazijn in bastion Hertell. Dit was tegen het einde van het Franse regime nog niet helemaal voltooid.
Dit einde kwam na de Volkerenslag bij Leipzig, 16—19 oktober 1813. Binnen een maand stortte het Franse gezag in Holland in; de prins van Oranje keerde terug als Soeverein Vorst en grote delen van het

---

366 F.A.H. Sabron, *De oorlog van 1794-1795 op het grondgebied van de republiek der Verenigde Nederlanden* I, Breda 1892, 136 cv., 149, S,A. 123, 322V e.v., 331.

367 Kraijenhoff, *Bijdragen tot de Vaderlandsche Geschiedenis van de belangrijke jaren 1809 en 1810*, 218 e.v.

Noorden kwamen onder zijn gezag. Het duurde tot begin december vóór de ontruiming van Noord-Brabant door de Fransen begon.[368])

DE LAATSTE BEPROEVING: 1814

Op 10 december 1813 werden Breda, Willemstad, Steenbergen en bijbehorende forten door de Fransen verlaten. Enige dagen eerder was het grootste deel van Zeeland door hen ontruimd. Op bevel van Napoleon begon tien dagen later een Franse tegenaanval op Breda. Op 23 december moesten de Fransen terugtrekken, en begin 1814 bezaten zij nog Antwerpen, Bergen op Zoom en de forten Bath, Lillo en Liefkenshoek. De blokkade, eerst door kozakken en Saksers later door Engelsen en Nederlanders, kon beginnen. In januari en februari vielen de meeste grote steden van België in geallieerde handen. Spoedig bleek, dat Napoleon de vesting Antwerpen - Bergen op Zoom tot het laatst liet verdedigen.[369])
Begin maart 1814 besloten de Engelsen om Bergen op Zoom bij verrassing in te nemen. Over deze aanval bestaat tamelijk veel literatuur: van Franse zijde het boek van Le Grand, van Nederlands standpunt dat van generaal Van Gorkum. De toestand van de vesting Bergen op Zoom was benard genoeg. Vooral het Noorder- of Steenbergse front baarde hen zorgen. De lunetten of reduits van dit front werden door hen gepalissadeerd, aan de achter(keel-)zijde waren

---

368 F.de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd III*, Schiedam 1903, 212 e.v., 373.

369 ibidem, 212 e.v., 245 e.v.; Le Grand, *Relation de la surprise de Berg-op-Zoom*, Parijs 1816, ned.editie *Verhaal van de verrassing van Bergen op Zoom, Breda 1817*, 34 e.v.; J.E.van Gorkum, *De bestorming der vesting Bergen op Zoom*, Leiden 1862, 2 e.v.

verschansingen van stormpalen en in deze verschansingen wachthuizen geplaatst. De zwakheid van het garnizoen en de vrees voor desertie (de troepen bestonden voornamelijk uit Belgen en hun land ontsnapte juist in deze maanden aan de greep van de keizer) deed de Fransen afzien van een bezetting van deze werken. De lunet Steenbergen werd echter wel bezet gehouden. De brug was extra versterkt met een tamboer (klein houten reduit); aan de overzijde van de brug was nog een barrière aangebracht. De Waterschans, het ravelijn Wouw (door de Fransen Breda genoemd). Het ravelijn Antwerpen en de lunet Gelderland alsmede de versterkte legerplaats waren zwak bezet. Een ongunstige omstandigheid was het aanhouden van het winterweer, waardoor grachten voortdurend dichtvroren. Zij leverden veel werk op: men moest het ijs openhakken (bikken). De vier grote sortieën of poternes (Fullenius, Steenbergen, Stoelemat en Faasdoender) waren op één na met barricades afgesloten, alsmede de 22 kleinere poternes. De buitenwerken van het geretrancheerde kamp waren aan de achterzijde door muren afgesloten, zodat men bij aflossing van de wacht met ladders in de eigen versterkingen moest klimmen! De aanval vond van 8 op 9 maart 1814 plaats in vier colonnes: de eerste drong via het versterkte kamp bij Kijk in de Pot de vesting binnen. De tweede deed een afleidingsaanval op de beer bij de inundatie van de Zoom. De derde colonne viel de lunet Steenbergen aan en veroverde deze, doch slaagde er niet in de poort te nemen. Wel kon men over de gracht het bastion Gadelière bereiken en zich daar bij de vierde colonne voegen. Deze had de Waterpoort, het arsenaal, de tenaille Van Dun, het bastion Gadelière en de Noordmolen veroverd. Hier stuitte men op hevige tegenstand bij het magazijn in het bastion Hertell. De eerste colonne kon via het Oranjebastion de stad binnen

raken en stootte door tot bastion William. Ten laatste waren nog slechts vier bastions in Franse handen. Het hoofdkwartier van de Engelsen was in een tuinkoepel (genaamd Belvedère) aan het zuideinde van de Kabelstraat gevestigd. Door de slechte coördinatie en een voortijdige verspreiding van de troepen naar de binnenstad (men benaderde reeds de Grote Markt) bleef een volledige inname van de wallen achterwege. Na een aantal beleidsfouten moesten de Engelsen terugtrekken, waarbij velen sneuvelden of krijgsgevangen werden gemaakt.
Twee dagen nadien concentreerden de geallieerden zich te Roosendaal, waar zij bleven tot na de wapenstilstand in april. Pas op 3 mei ontruimde generaal Bizanet de vesting Bergen op Zoom, die op 4 mei voor de Soevereine Vorst in bezit werd genomen.[370])

DE NADAGEN

Lang zou de in 1814 getekende vrede niet duren: in maart 1815 kon de naar het eiland Elba verbannen Napoleon naar het vasteland oversteken en de vijandelijkheden vonden een hoogtepunt in de slag bij Waterloo 18 juni 1815. Ook Bergen op Zoom werd allerhaast weer in staat van verdediging gebracht. Ingenieur C.F. de Geij maakte in september nog een memorie van aanval en verdediging van de vesting (de vrede werd pas in november gesloten). Hij moest daarin constateren, dat door het slechten van de linie het evenwicht van de sterkte van de fronten was verbroken. Immers: Coehoorn was hij zijn versterking er van uitgegaan, dat het Noorderfront door de linie werd gedekt. Nu was de vesting Steenbergen (in de Franse tijd) opgeheven

[370] De Bas a.w., 373 e.v.; Le Grand a.w., 49 e.v., e.v.; Van Gorkum, 55 e.v.

en in juni 1815 was het deel van de linie tussen de stad en Bergen op Zoom en het fort Moermont geslecht. Bergen op Zoom kon nadien slechts een vesting van middelmatige sterkte genoemd worden. De Geij wees nog meerdere gebreken in het vestingstelsel aan; ook constateerde hij het verval van sommige werken.[371]) Hij bepleitte maatregelen om tot verbetering te komen. Dit werkte hij nader uit in een memorie van 1819. Hij adviseerde onder meer de bouw van een bemuurde lunet ten noorden van de vesting, de slechting van enige heuvels nabij de stad en het herstellen en verhogen van de bekledingsmuren van de hoofdwal.[372])

Doordat Nederland en het huidige België in 1815 waren samengevoegd tot het Verenigde Koninkrijk, verloor Bergen op Zoom zijn functie als grensvesting. De werken die plaats hadden betroffen meer het exploiteren van de gronden van de vesting als graslanden en boomkwekerijen dan het verbeteren van de militaire situatie. Juist het verzwakte Noorderfront kreeg een plantsoen van akkermaalshout en populieren. De bezorgde militaire ingenieurs meldden tevergeefs het voortschrijdende verval.[373])

De onlusten, die in augustus en september 1830 in enige zuidelijke provincies plaatsvonden, groeiden in oktober uit tot een algemene opstand en de proclamatie van de onafhankelijkheid van België. Op 3 november is Bergen op Zoom in staat van beleg verklaard. De werken tot versterking van de vesting bestonden onder meer uit de bouw van “bomvrije” houten gebouwen in een viertal bolwerken, blokhuizen in de bedekte weg voor de bastions Hoogmogende en Edelmogende,

---

371 De Bas a.w., 387; Memorie De Geij d.d. 25 september 1815, A.G.B.

372 De Bas a.w., 474, 518; Memorie De Gey d.d. 1819, A.G.B.

373 A.G.B. Algemene verslagen 1825.

alsmede in het geretrancheerde kamp, een houten bakkerijgebouw in de Lindebaan enz. Uiteraard werden alle beplantingen snel gekapt en ten behoeve van de verdedigingswerken aangewend. Uit de verslagen in de oorlogsjaren (1830—1839) blijkt hoe snel al dit haastwerk in verval kwam, verrotte of instortte.[374]) (afb. 31 en overz. krt. 41-44) Spectaculair was slechts het bezoek van de prinsen-legeraanvoerders, andere hoge militaire autoriteiten en helaas ook de rampzalige ontploffing van het artillerielaboratorium in de poterne Stoelemat (29 maart 1831). In 1836 was de schade hersteld; ook begon men toen de bekledingsmuren eindelijk op te metselen en de grote inundatiesluis Coehoorn op te knappen. Toch krijgt men de indruk van een slapende vesting. Behoudens enige invallen in het nabije België had men het al gauw gezien. België kreeg buitenlandse (vooral Franse en Britse) steun. Na de veldtochten in 1831 volgde in 1832 de verdrijving van de laatste Hollandse soldaat uit België door de Fransen. Door het koppige volhouden van koning Willem 1 van Nederland bleef de militaire situatie tot 1839 ongewijzigd. Nederland herademde, toen de vrede eindelijk werd getekend. In
1840 ruimde men te Bergen op Zoom op, wat aan verzakte en verrotte versterkingen nog over was. Dit markeert meteen het begin van de laatste etappe in de vestinggeschiedenis. [375])

---

[374] Gemeente-archief Bergen op Zoom, Raadsnotulen 3 en 5 november 1830. In de Franse tijd was een caponnière aangebracht in de hoofdgracht in het verlengde van de sortie Faasdoender en het ravelijn Wassenaar. Enkele caponnières zijn later aangebracht aan de flanken van ravelijn Antwerpen. Het glacis van het Hoge front (aan de oostzijde van de stad) is in deze periode versmald (zie de kaart).

[375] A.G.B. Garnizoensboek T, fol. 584ev.; Algemene verslagen 1830—1839.

DE WEG NAAR HET EINDE

De veertiger jaren van de negentiende eeuw leverden, naast de klachten van de genie over het voortschrijdende verval, één interessante poging op om tot verbetering en versterking over te gaan. In 1841 werd een proef gedaan, door het bestrijken met cement, toen "over-grijzing" genaamd, het geregelde opvoegen van de muren overbodig te maken. Alleen de muren, die geregeld aan de zon blootgesteld waren, hielden het cement vast. De andere waren met mos overgroeid en bleken het cement niet vast te houden. Het volgend jaar meldde men wat positiever resultaten.[376])

Generaal Majoor Van Wijck adviseerde in 1841 overigens, de "positie" van Bergen op Zoom maar op te geven en de verdedigingslijn terug te nemen naar het gebied ten noorden van de Dintel en Mark met Willemstad als reduit (versterkte plaats). Uit 1848 dateren enige nota's en memories die onder meer het herstel van Steenbergen en Bergen op Zoom behelzen. Een en ander zal verband houden met de revolutie-toestand in Europa. [377])

De opvatting om de linie voorgoed op te geven, won het en in 1854 gaf de minister van Oorlog machtiging, de forten te verkopen. Voor Bergen op Zoom was al in 1850 een plan van vereenvoudiging van de buitenwerken opgesteld, dat naar een gewijzigd plan van 1852 in de loop van 1853 is uitgevoerd. Acht lunetten zijn toen afgebroken, te weten: de Zoom, Groningen, Utrecht, Bagijnenpunt, Gelderland, Holland, Zeeland en Friesland.

---

376 A.G.B. Algemene verslagen 1841, 1842.

377 A.G.B. Memorie van Generaal van Wijck, 1841.

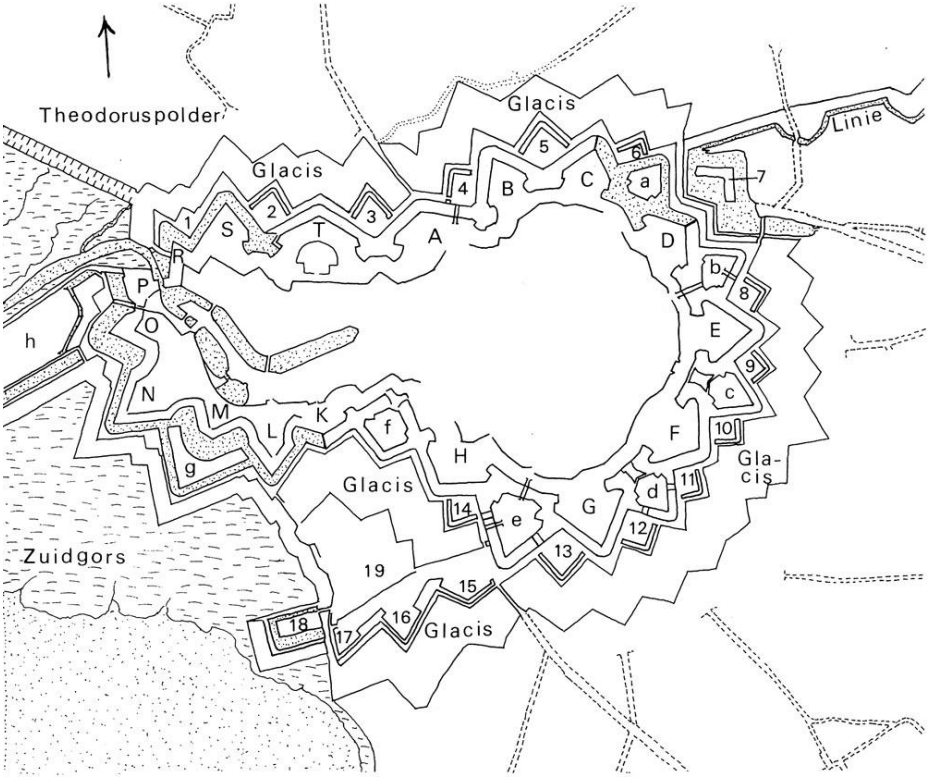

Afb 31. Schetskaart van de vesting 1832

Basis: Kaart van FJ van Wijck 1832, kantoor Eerstaanwezende ingenieur der Genie, Breda

Legenda bij afb 31. Schetskaart van de vesting 1832

A. Bastion Ginkel
B. Bastion Hoogmogende
C. Bastion Edelmogende
D. Bastion Noyelles
E. Bastion William
F. Bastion Pucelle
G. Bastion Coehoorn
H. Bastion Belvédère
K. Brisure Orange
L. Bastion Nassau
M. Brisure Watermolen
N. Bastion Unie
O. Beckaff II
P. Beckaff I
R. Tenaille van Dun
S. Bastion Gadellière
T. Bastion Hertell

a. Ravelijn Op den Zoom
b. Ravelijn Wouw
c. Ravelijn Wassenaar
d. Ravelijn Dedem
e. Ravelijn Antwerpen
f. Ravelijn Stoelemat
g. Contregarde Deutz
h. Stadspoldertje

1. Lunet Paravicini
2. Lunet Boerenverdriet
3. Lunet Ter Tolen
4. Lunet Steenbergen
5. Lunet Bagijnepunt
6. Lunet Den Zoom
7. Lunet voor de Grote Sluis
8. Lunet Groningen
9. Lunet Overijssel
10. Lunet Friesland
11. Lunet Utrecht
12. Lunet Zeeland
13. Lunet Holland
14. Lunet Gelderland
15. Lunet Camus
16. Lunet Rasant
17. Lunet Kijk in de Pot
18. Slikredoute
19. Geretrancheerd kamp

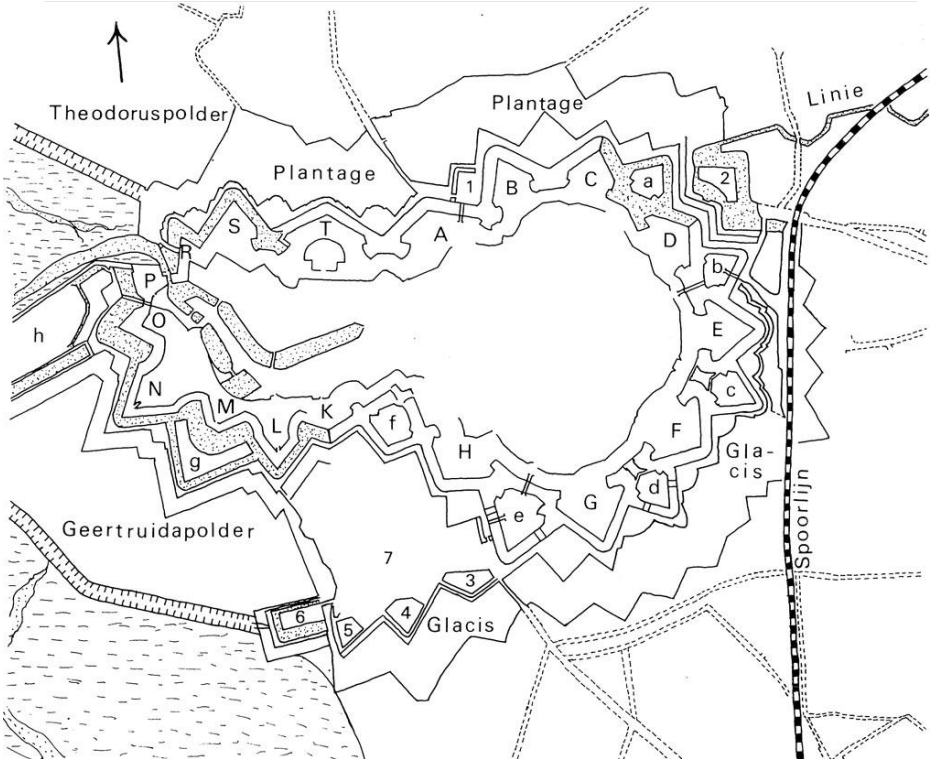

Afb 32. Schetskaart van de vesting 1867

Basis: Kaart van FJ van Wijck 1832, kantoor Eerstaanwezende ingenieur der Genie, Breda; Alg. Rijksarchief OPV B nr 129a; Gemeentearchief BoZ KG 106, KM 213.

Legenda bij afb 32. Schetskaart van de vesting 1867

A. Bastion Ginkel
B. Bastion Hoogmogende
C. Bastion Edelmogende
D. Bastion Noyelles
E. Bastion William
F. Bastion Pucelle
G. Bastion Coehoorn
H. Bastion Belvédère
M. Brisure Orange
N. Bastion Nassau
Q. Brisure Watermolen
R. Bastion Unie
S. Beckaff II
T. Beckaff I
U. Tenaille van Dun
V. Bastion Gadellière
W. Bastion Hertell

i. Ravelijn Op den Zoom
j. Ravelijn Wouw
k. Ravelijn Wassenaar
l. Ravelijn Dedem
m. Ravelijn Antwerpen
n. Ravelijn Stoelemat
o. Contregarde Deutz
p. Stadspoldertje

20. Lunet Paravicini
21. Lunet Boerenverdriet
22. Lunet Ter Tolen
23. Lunet Steenbergen
24. Lunet Bagijnepunt
25. Lunet Den Zoom
26. Lunet voor de Grote Sluis
27. Lunet Groningen
28. Lunet Overijssel
29. Lunet Friesland
30. Lunet Utrecht
31. Lunet Zeeland
32. Lunet Holland
33. Lunet Gelderland
34. Lunet Camus
35. Lunet Rasant
36. Lunet Kijk in de Pot
37. Slikredoute
38. Geretrancheerd kamp

De afbraak, uitbesteed aan enige Bergen op Zoomse aannemers verliep traag: de afvoer van de materialen stagneerde, ook al omdat de aannemers kennelijk niet vlot kopers voor de breuksteen vonden. Begin 1855 zette de ontvanger van de domeinen arbeiders aan het werk om het project op kosten van de aannemers af te maken. In oktober was men zover, dat men bezig was met nieuwe taluds. De genie vond in 1861 dat door het slechten van de lunetten het overzicht (commandement) over de hoofdwal en de voorliggende werken gebrekkig was geworden.[378]) In 1856 was reeds een plan tot verdere vereenvoudiging gemaakt.
Ondertussen kwam een geheel nieuwe ontwikkeling de aandacht vragen, waardoor de vereenvoudigingswerken van lunet Steenbergen tot vóór bastion Belvedère onnodig werden: de aanleg van een spoorlijn lag letterlijk voor de deur. Dat jaar begonnen de voorbereidende werkzaamheden. Van het vak Roosendaal - Bergen op Zoom op basis van een wet van 28 augustus 1860 (het ging niet zo snel!) vond de aanbesteding eerst op 23 juli 1863 plaats. Volgens het bestek moesten het glacis voor de linkerface van het ravelijn Dedem, tot vóór de linkerface van bastion Coehoorn over een lengte van ca. 350 el worden verlegd.[379]) De lijn is in de daarop volgende jaren doorgetrokken naar Goes, nog later tot Vlissingen. (afb.32)
Reeds eerder hadden particulieren vergunningen verkregen, die feitelijk niet met de positie van een vestingstad strookten. Zo verkreeg in 1852 A. v.d. Hoeven grond van het bastion Nassau in gebruik om daar een ijzergieterij en kunstwolfabriek te bouwen; in 1858 mocht A.

---

378 A.G.B. Brievenboek 1853—1855, Correspondentie 1853—1855, algemene verslagen 1861—1862.

379 A.G.B. Dossier 492.

Asselbergs een fabriek oprichten aan de Zuidzijde van de haven; in het terreplein (binnenruimte) van Beckaff kreeg F. Wittouck in 1863 vergunning een beetwortelsuikerfabriek te stichten.[380])
Een indijking van het Zuiderschor ten westen van de stad maakte de verdedigbaarheid van het kamp Kijk in de Pot problematisch: hiertoe kreeg in 1860 het driemanschap Meeusen, de Koker en Daverveld verlof. De polder kreeg de naam Geertruidapolder.[381]) Na de afscheiding van België was een herziening van het Nederlandse vestingstelsel nodig. Het inzicht, dat de krachtiger en sneller wijze van oorlog voeren de aanleg van nieuwe verdedigingswerken vereiste brak door. Het Nederlandse leger was niet krachtig genoeg, om de vrij lange rijksgrens te verdedigen. Bovendien lagen enige militair oppermachtige staten (Pruissen en Frankrijk) dichtbij. Men was gedwongen zich verder van de grenzen op een kleiner en gemakkelijker te verdedigen gebied te concentreren. Aldus kwam het zwaartepunt van de landsverdediging te liggen op de Nieuwe Hollandsche Waterlinie en de Zuidhollandse stromen. De bestemming van Amsterdam als “nationaal reduit” was eveneens een van de eisen destijds. Van 1844 tot 1860 kwamen hiervan reeds verschillende nieuwe werken tot stand, hoewel pas de Vestingwet van 1874 een einde maakte aan vele verdedigingswerken buiten de vesting Holland. [382])
De vesting Bergen op Zoom is al eerder opgeheven, namelijk door het Koninklijk Besluit van 16 januari 1867. Ruim drie eeuwen vestinggeschiedenis vonden hun eindpunt.

---

380 A.G.B. Garnizoensboek.

381 GA BoZ., kopie schrijven van Ministerie Binnenlandse zaken 19 juli 1860 nr. 160.

382 Snijders en Noorduijn a.w., 114 e.v.

SLECHTING VAN DE VESTING

De ingenieur van de ontmanteling F.W.J. van Gendt meldde zich pas op 1 mei 1868 te Bergen op Zoom. Deze technicus was ook betrokken bij de slechting van de vesting Maastricht. De vestingwerken van Bergen op Zoom gingen in eigendom over van het ministerie van oorlog naar de dienst van de domeinen. “Voorlopig” behield men als militaire gronden: Kijk in de Pot met de redoute op het schor; het Sabeltjesbos; Plein XIII en het latere Coehoornpark. Op het exercitieterrein Kijk in de Pot waren op de resten van de omwalling schietbanen aangelegd, die “kogelvangers” werden genoemd. Deze zijn in 1884 gemoderniseerd volgens het systeem “schijfinrichting Veltman”. Het Coehoornpark was een recreatiepark voor officieren van de vesting. Een brede strook militair gebied tussen de spoorlijn en de Schelde bleef zodoende de stad aan de zuidkant omklemmen.
Wel liepen hier doorheen de nieuwe Antwerpsestraat, de Oude Antwerpseweg (thans Prins Bernhardlaan) en de nieuwe Huijbergsebaan (later Zwarteweg genoemd) Eerst op 18 december 1868 is een aparte raadscommissie gevormd, om de belangen van de gemeente bij de ontmanteling te behartigen.[383])

Op 3 oktober 1868 hield men de eerste aanbesteding: het slechten van het bastion William met een deel van de hoofdwal en van de voorliggende werken. Hierbij is een weg in het verlengde van de Wouwsestraat aangelegd met een zijtak naar de straatweg naar Breda

[383] BoZ. 21a Raadsnotulen 18 december 1867, 197v. NA BoZ. Raadsnotulen 18 december 1868, 252.

(de Stationsstraat en een deel van de Bredasestraat).[384]) Snel daarna, op 21 december, is het slechten van het ravelijn Stoelemat met het aangrenzende deel van de hoofdwal en de afgraving van de bastions van Beckaff aanbesteed. Hierbij is het Bruinvisstraatje in de richting van het latere Geertruidaplein verlengd. Negen dagen nadien vond de aanbesteding plaats van het slechten van het bastion Coehoorn met een deel van de hoofdwal en van de voorliggende werken en de aanleg van een nieuwe straatweg naar Antwerpen (de Antwerpsestraat vanaf de Korte Bosstraat alsmede de Antwerpsestraatweg van de Koning Willem III straat tot de Beatrixlaan). De gemeente betaalde 1/4 in de kosten van de nodige grondaankopen. Bestek nr.4 omvatte het slechten van het ravelijn Wouw, een deel van het bastion Noyelle en van de hoofdwal tussen de bastions Noyelle en William. De

384 NA BoZ. 22a.

Wouwsepoort verdween tezelfdertijd. (aanbesteed 19 mei 1869)[385]) (afb.33)

In juni 1869 verklaarde de gemeenteraad zich akkoord met een groter project: de sloop van de werken tussen de Stationsstraat en de nieuwe Antwerpsestraat en de overname van de nieuwe ringwegen. De aanbesteding daarvan vond op 15 december plaats (bestek nr.6). Dezelfde dag besteedde men aan: het vervangen van de brug buiten de Steenbergsepoort door een aarden dam en het slechten van een deel van bastion Ginkel (bestek nr. 5.) Hierbij is ook de Steenbergsepoort gesloopt. Van Gendt meldde op 16 augustus 1870, dat het werk tussen Stationsstraat en Antwerpsestraat bijna voltooid was. Overigens waren er problemen: zo stonden in september de

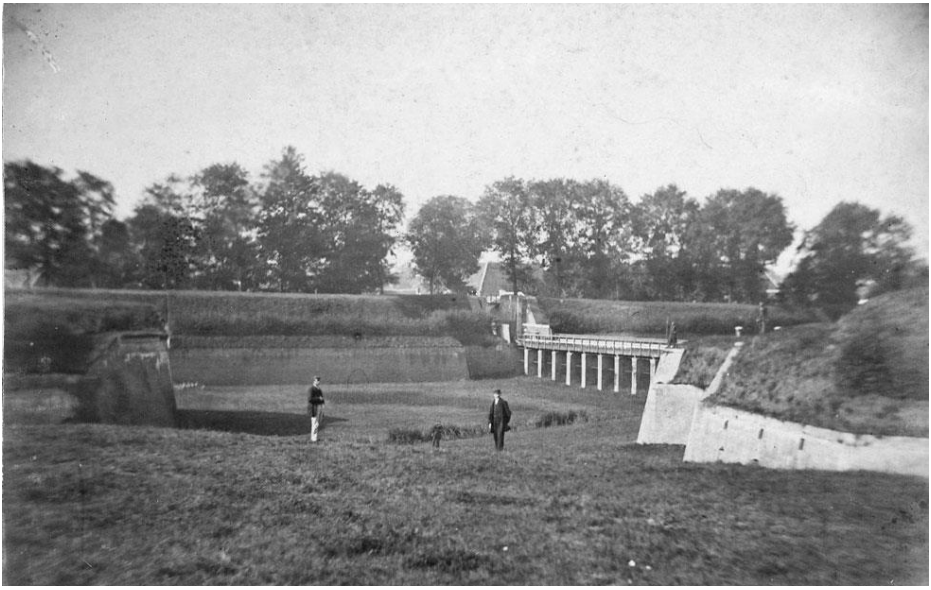

afb 33. De hoofdwal met Wouwsepoort en het ravelijn Wouw vanuit het zuidoosten, ca 1869. Links de schouderhoek van bastion William, rechts het ravelijn Wouw.

385 NA BoZ. VI. Raadsnotulen 16juli 1869, 249.

toegangswegen tot het station onder water.[386]) Pas in december waren de aardebanen van de geslechte werken ten zuidoosten van de stad gereed.[387])
Inmiddels ontwierp Van Gendt plannen voor de slechting van de vestingwerken tussen de Antwerpsestraat en de Bruinevisstraat. De aanbesteding daarvan vond plaats op 30 december 1870 (bestek nr.7). De gemeente liet in mei 1871 de aanleg van de (later zo genoemde) Zwarteweg aanbesteden.[388]) De "binnen- en cirkelwegen" kregen een beplanting met bomen.[389]) De volgende maand liet het rijk de weg buiten de Steenbergsepoort recht trekken (aanleg Burgemeester Stulemeyerlaan) en een deel van bastion Ginkel en van de hoofdwal tussen Ginkel en Hoogmogende slechten. (bestek nr.8). In september 1872 is aanbesteed de demping van de vestinggracht tussen de Oranjebeer en het Geertruidaplein en het verleggen van een deel van de Bredasestraat. (bestek nr.9). De slechting van de hoofdwal tussen de bastions Gadelière en Hertell en tussen Edelmogende en Hoogmogende met het dempen van delen van de hoofdgracht vond in 1874 plaats. (bestek nr. 10). Bestek nr. 11 had niet eens betrekking op de vestingwerken maar op militaire gebouwen. Ook de drie voorgaande bestekken betroffen slechts kleine onderdelen. Na 1870 treedt een adempauze van meer dan tien jaar in de ontmantelingswerken in.

---

386 NA BoZ. VI. 21a, Raadsnotulen 16 augustus en 7 september 1870.

387 NA BoZ. VI. 21a, briefd.d. 12december 1870.

388 NA BoZ. akten nrs. 2256 en 2258.

389 NA BoZ. VI. 21a, Raadsnotulen 31juli 1871, 64.

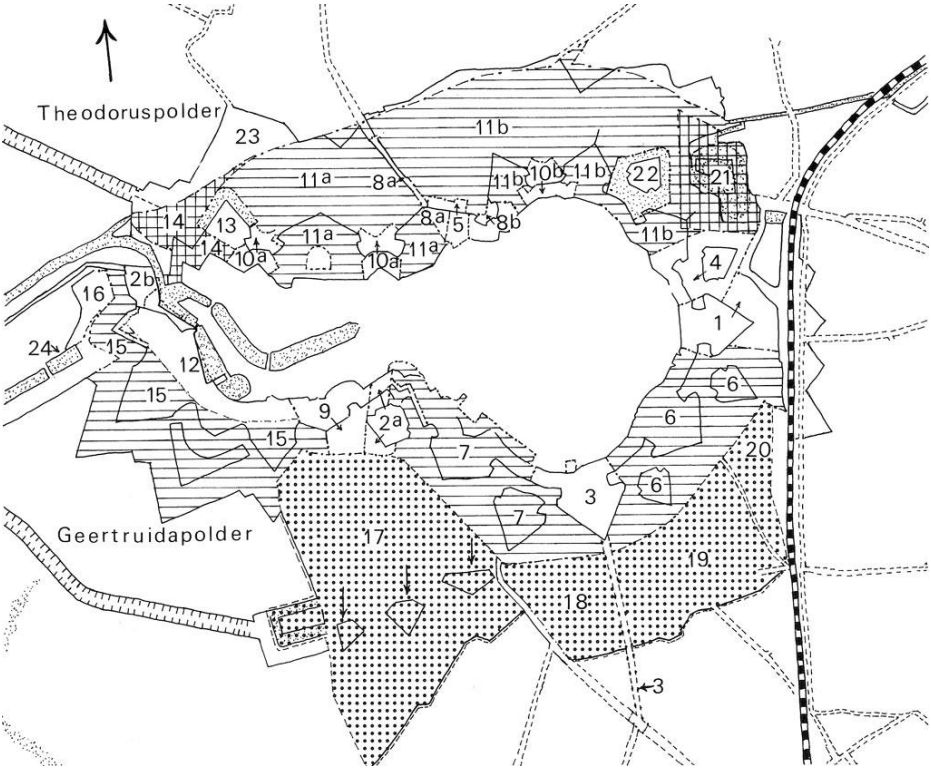

Afb 34: Schetskaart van de fasen van de ontmanteling 1868 – 1890.
Basis: zie kaarten, aangegeven bij Afb 32, alsmede Gem. Archief BoZ KG 137-145, KM 203, KM 204, KM 213. (Legenda die volgende pag)

Legenda bij afb 34: Schetskaart van de fasen van de ontmanteling 1868 – 1890. Basis: zie kaarten, aangegeven bij afb 32, alsmede Gem. Archief BoZ KG 137-145, KM 203, KM 204, KM 213.

1	*Bastion William eo.*	*1868*
2	*A. ravelijn Stoelemat eo.*	*1868*
	B. delen Beckaff 1868	*1868*
3	*Bastion Coehoorn eo. En aanleg Antwerpsestraat*	*1868*
4	*Ravelijn Wouw en deel hoofdwal Wouwsepoort*	*1869*
5	*Deel bastion Ginkel eo.*	*1869*
6	*Werken tussen de Stationsstraat en Antwerpsestraat*	*1869*
7	*Werken tussen Antwerpsestraat en Bruinevisstraat*	*1870*
8	*A. deel bastion Ginkel en aanleg latere Stulemeijerlaan*	*1871*
	B. deel hoofdwal tussen bastions Ginkel en Hoogmogende 1871	*1871*
9	*Bastion Orange eo.*	*1872*
10	*A. delen hoofdwal tussen bastions Gadellière en Hertell, en tussen Edelmogende en tussen bastions Hertell en Ginkel*	*1874*
	B. deel hoofdwal tussen Hoogmogende en Edelmogende	*1874*
11	*A. deel Noorderfront ten westen van de Stulemeijerlaan*	
	B. deel Noorderfront ten oosten van de Stulemijerlaan	*1883*
12	*Werken tussen St Getruidaplein en Beckaff II*	*1884*
13	*Bastion Gadellière*	
14	*Werken aan de uitmonding van de Zoom*	*1886-1887*
15	*Bastion Unie e.o.*	*1889-1990*
16	*Werken in het oosten van de Stadspolder*	*1890*
17	*Militair oefenterrein Kijk in de Pot (lunetten in 1868 geslecht)*	
18	*Militair terrein Sabeltjesbos*	
19	*Militaire terein Plein XIII*	
20	*Coehoornpark*	
21	*Volkspark*	*1886-1887*
22	*Ravelijn Op den Zoom*	
23	*Zeeuwse plantage*	
24	*Bad- en zweminrichting*	*1884*

Afb 35. Het ravelijn Op den Zoom vanuit het noordwesten, 1979. In de flank van het vestingwerk zijn de schietgaten zichtbaar.

De noordzijde van de vesting of het Noorderfront alsmede het zuidwestelijke water- front of Zoute Vest bleef dus nog enige tijd bestaan; in deze jaren maakten inwoners en ondernemers gebruik van de mogelijkheden die het nieuwe stratenplan en de nieuwgewonnen bouwruimte boden. Niet alleen voor de woningbouw, doch ook voor industrievestiging zijn de vestinggronden gebruikt. Zo zijn er twee nieuwe suikerfabrieken gebouwd, één aan de Noordzijde Haven en één aan de Bredasestraat.

Het telkenmale uitstellen van de ontmanteling van het Noorderfront zal onder meer hebben samengehangen met de problemen rond de Zoomverbetering. In 1878 is hiertoe een speciale commissie gevormd,

maar het duurde tot 1885 vóór het werk begon.[390]) Nadat het rijk met de gemeente een overeenkomst had gesloten betreffende de overdracht van gronden enzovoort had op 2 oktober 1883 de aanbesteding van het slopen van de Noorderfronten plaats. Deze omvattende slechting van alle werken, behalve het bastion Gadelière en het ravelijn Op den Zoom en de contregarde Coehoorn; het graven van een waterleiding tot verbinding van de Zoom met de Smitsvest; het aanleggen van aardebanen en verdere aanpassingswerken. De grote Coehoornsluis, de stenen beren, bekledingsmuren en poternes verdwenen eveneens.(bestek nr.11) Een jaar eerder werden de aardebanen op het vestingvak ten westen van het St Geertruidaplein en het omleggen van een deel van de Zuidsingel en de Zuidwestsingel aanbesteed. Hiertoe behoorden ook afgravingen van de bastions Nassau en Oranje en het afbreken van de Sint Jacobstoren. (bestek nr. 12).

De laatste oplevering van het slechten van het Noorderfront had op 3 november 1886 plaats.[391]) Ondertussen had het gemeentebestuur de aanpassingswerken van de haven en het afgraven van Bekaf II aanbesteed.[392]) De aanpassing van de Smitsvest aan de nieuwe situatie (nieuwe monding van de Zoom met uitwateringsluizen) had in 1886—1887 plaats.[393]) De contregarde Coehoorn is in dezelfde tijd volgens plannen van de Belgische tuinarchitect Rosseels in een park

---

390 NA BoZ. VI. 2 Ta, Raadsnotulen 16januari 1878, ,108; 14januari, 1885, 83v; akten nrs. 2749, 2758-2761,2768, 2770-2772.

391 NA BoZ. VI. 21c, brief d.d. 3 november 1866.

392 NA BoZ. akten nrs. 2659, 2665, 2808.

393 NA BoZ. V.I. 23, Raadsnotulen 7maart 1884,54v; 30december 5885, 131; 19maart 1886, 533v; akte nr.2810.

herschapen.[394]) Ook is de benedenkom van de Watermolen ingericht tot binnenhaven (later Oude Vissershaven genoemd). Een deel van de Nieuwe Haven (ten zuiden van het Stadspoldertje) werd in een bad- en zweminrichting veranderd.[395]) (afb.34)

GEVOLGEN VAN DE ONTMANTELING

Technisch gezien is de ontmanteling van Bergen op Zoom in november 1886 voltooid, Hiermede was een nieuwe fase in de stadsgeschiedenis begonnen. Het terrein van de vestingwerken was bijna 5 maal zo groot als de tot dusverre bebouwde stadsoppervlak Ie. Vooral het raadslid Van Dijk drong er reeds in 1867 op aan, te proberen deze gronden in gemeente-eigendom te verkrijgen.[396]) Dit is niet gelukt: wel vond voortdurend overleg plaats tussen het gemeentebestuur en ingenieur Van Gendt. De wegen die op de terreinen werden aangelegd, zijn wel aan de gemeente overgedragen.
De verkoop van de gronden tussen de Stationsstraat en de Arnoldus Asselbergsstraat en elders vond in 1888 plaats; nog in 1898, 1901 en 1902 waren er verspreide percelen te veilen.[397])
Aan het militaire karakter van de stad was nog geen einde gekomen. In 1899 begon de bouw van de artilleriekazerne, later Wilhelminakazerne genoemd, waarbij een flink terrein terugkeerde tot de militaire

---

394 NA BoZ. VI. 536, uitgaande brieven d.d. 6 maart 1886, 20 september 1886, 30 december 1886, 26 januari 1887-8 augustus 1887. Raadsnotulen 22januari 1887.

395 NA BoZ. V.I. 23, Raadsnotulen 6 september 1887, 2 30V; akten nrs. 2693 en 2766.

396 NA BoZ. VI. 21a, Raadsnotulen 17 en 30augustus 1867; 18 december 1867.

397 NA BoZ., 22b; akte nr. 3342. Raadsnotulen 21 maart 1904.

bestemming. Pas in 1979 zou de grond ter beschikking komen voor de stadsuitbreiding.
Het oefenterrein aan de zuidzijde van de stad is in verschillende fasen voor de stadsbebouwing vrijgegeven. Reeds in de twintiger jaren zijn straten aangelegd in het Sabeltjesbos (de Koning Willem I, II, en III straten en de Burgemeester de Roocklaan) het terrein bij wachthuis XIII (zogenaamde Plein XIII) kwam pas in de zestiger jaren van deze eeuw beschikbaar voor straataanleg en bebouwing. Het terrein Kijk in de Pot is in 1978 overgegaan aan de gemeente Bergen op Zoom.
De vestinggronden tekenen zich nog steeds op de kaart af, doordat Van Gendt drie concentrische singelwegen realiseerde: de Binnensingel die globaal rond de middeleeuwse binnenstad loopt; de Middensingel die het tracé Boutershemstraat - Glymesstraat — Auvergnestraat - Van Dedemstraat - Wassenaarstraat - Arnoldus Asselbergsstraat - Zoomweg - Bolwerk volgt; de Buitensingel, gevormd door de Zuidwestsingel - Zuidsingel - Zuidoostsingel en het Stationsplein. Laatstgenoemde singel mist door de aanwezigheid van het Volkspark de aansluiting met de Zuidzijde Zoom.
De Boutershemstraat liep dood op het Geertruidaplein en kon door het bestaan van het Havenkwartier niet met het Bolwerk worden verbonden. De Binnensingel liep eveneens dood: de Oranje Nassaustraat op de Nieuwe Markt en de Koepelstraat op het Geertruidaplein. Pas in 1977 is de doorbraak ten westen van de Gevangenpoort tot stand gekomen waarbij de Westersingel de Binnenring sloot. De afdamming van de Haven en het doortrekken van de Rijtuigweg over het Hamplein vormen als het ware een ver naar het westen verschoven aansluiting van de Middensingel. Door de verwarrende straatnaamgeving in de negentiende eeuw is helaas het

verband van de ringwegen voor de stadsbewoners minder duidelijk geworden. Alleen kaart en luchtfoto tonen het stramien duidelijk. De radiaalwegen kwamen reeds ten dele ter sprake bij het vermelden van de sloop van de stadspoorten. Slechts twee daarvan vormen rechtstreeks doorgaande wegen: Stulemeyerlaan - Halsterseweg en Antwerpsestraat - Antwerpsestraatweg. De Van Hasseltstraat - Zwarteweg kon door de aanwezigheid van de spoorlijn niet rechtstreeks op de (Oude) Huijbergsebaan uitmonden. De Stationsstraat en Williamstraat - Oude Stationsweg eindigen reeds bij het Station, de Lange en Korte Parkstraat bij de Bredasestraat en de Van Overstratenlaan aan de Zuidzijde Zoom. De overige dwarsstraten vormen geen doorlopende verbinding.
Van de middeleeuwse vesting is de Lievevrouwe of Gevangenpoort het laatste relict; van de zeventiende eeuwse vesting: delen van de Waterschans; van de vesting Coehoorn: het ravelijn op den Zoom (afb.35) en een restant van de Smitsvest.
Aan ons de taak, deze monumenten ongeschonden door te geven aan de generaties die hierna komen.

HOOFDSTUK IV
TUSSEN EENDRACHT EN LIGNE

De terreingesteldheid, vaak ten nadele van de stad, kon ook worden aangegrepen om deze ten behoeve van de verdediging aan te wenden. De polders konden zonder meer door het doorsteken van dijken of via inundatiesluizen onder water worden gezet. In het heidegebied was in tal van vennen en moeren water in grote hoeveelheid aanwezig, dat kon worden benut. Reeds in de middeleeuwen werd het door de Moervaart (Zoom) en Balseloop naar de stad geleid. In 1579 besloot men maatregelen te nemen om meer water naar de stad te leiden.[398]) Door het gesloten houden van de sluizen aan de Begijnen- en Steenbergsepoorten is in 1588 bij de nadering van de Spanjaarden de inundatie van het lage gebied van de Meren tot stand gekomen.[399]) Het schijnt dat deze inundatie tot 1609 (begin van het 12-jarig bestand) heeft geduurd. Tijdens het bestand is het terrein weer drooggelegd.[400]) Bij het einde van het bestand in 1621 moest de Moervaart geruimd worden, want deze was dichtgegroeid en erg vervuild. Bij het beleg van de stad in 1622 stond het gebied van de Meren weer onder water.[401])

Punten, die zeer werden bedreigd of door hun hoogte een gevaar voor de stad vormden,kon men versterken door er een redoute (vierkant aarden werk of stenen toren) of een fort te bouwen. In 1573/1574

---

398 ARR 11, 101v.

399 Baselis a.w. 46-47.

400 C. Slootmans, “De Zoom”, in: *De Ghulden Roos 20*, (1960), 17-36.

401 V.I. 988d.

kreeg de havenmonding reeds extra bewaking (zie hoofdstuk 2).

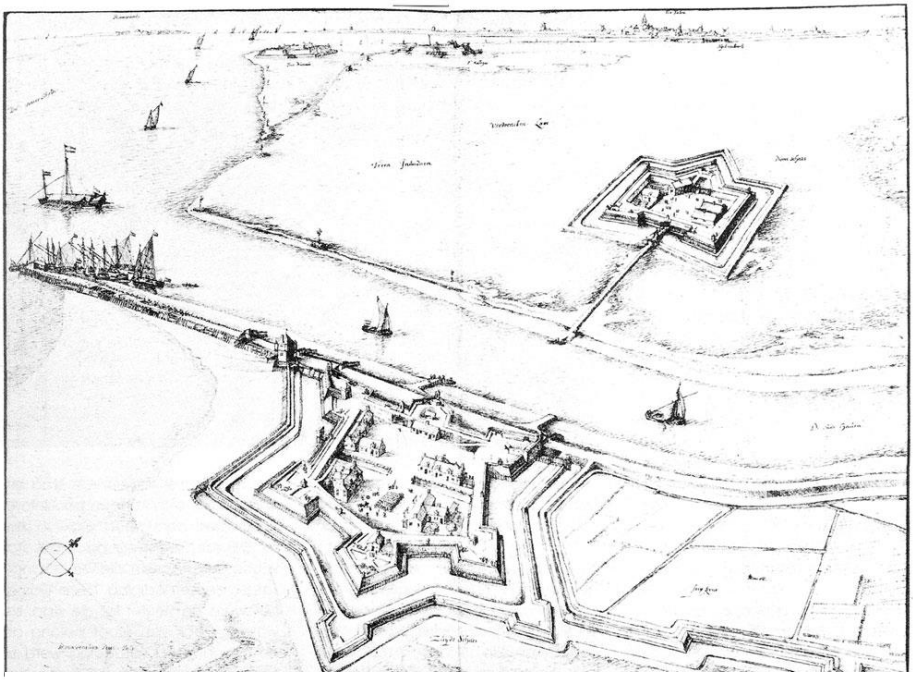

Afb 36. Vogelvluchtgezicht op de havenmonding. Naar een tekening van Bonaventura Peeters, ca. 1635. Links de Zuidschans (Waterschans), rechts de Noordschans. Aan het begin van het havenhoofd nabij de Zuidschans een stenen redoute. Op de achtergrond een deel van de linie van de Eendracht met v.l.n.r Fort Nassau, schans Mollegat, fort Slikkenburg, fort Zeealndia en vesting Tholen.

Nadien is men de havenmonding gaan versterken door de aanleg van forten (1582—1584).

Vooral de Zeeuwen achtten deze van belang voor hun verdediging; de forten aan de haven sloten aan bij de Zeeuwse linie aan de Eendracht. In 1628/1629 is de verdedigingslijn naar het oosten verlegd door het maken van de linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen. Sinds het begin van de achttiende eeuw is deze opgenomen in de keten van

linies en inundaties, die het “Zuiderfrontier” van de republiek vormde, dat van Sluis tot Grave liep.

DE FORTEN AAN DE HAVEN

De haven van Bergen op Zoom vormde de sleutel tot de stad. Was de haven eenmaal afgesloten, dan was de stad afgesneden van zijn verbindingen met Holland en Zeeland. Bergen op Zoom als uitvalshaven van een vijandelijke bezetter zou een regelrechte bedreiging voor die provincies vormen.
Een fort aan het havenhoofd wordt voor het eerst genoemd in 1582, wanneer een Zeeuws garnizoen dit bemant. Het is niet bekend op welk tijdstip dit fort werd aangelegd; wellicht kort tevoren.
Uitvoeriger heet het fort “het Grote Fort buiten Sint Jacobspoort aan de Watercant”.[402]) In oktober beloofde het stadsbestuur, voorlopig de soldaten van brandstoffen en kaarsen te voorzien.[403]) Het fort was tamelijk sterk gelegen, doordat het Zuidland en andere polders aan de zuidzijde van de haven sinds 1570 waren ondergelopen en niet meer herbedijkt. Aan de noordzijde was echter het eveneens getroffen Noordland herbedijkt.
De gouverneur Berwouts poogde in 1583 het stadsbestuur ertoe over te halen, het Noordland onder water te zetten. De stad stribbelde tegen: vele ingelanden waren burgers van de stad.[404]) Ook Abraham Andriessen, ingenieur-generaal van de fortificatiën van de Staten-Generaal, was het niet met Berwouts eens. Een jaar later herhaalde Berwouts zijn verzoek: ditmaal is het er inderdaad van gekomen;

---

402 V.I. 39, 164v.

403 V.I. 39, 171; V.I. 40, 2.

404 V.I. 40, 31v.

sindsdien maakte het Noordland deel uit van de vrijwel ononderbroken lijn van onderwater gezette polders, die van Brugge tot bij ‘s-Hertogenbosch reikte.[405])
Onder het gouvernement van Willem de Hartaing, heer van Marquette, werd een nieuw fort gebouwd aan de havenmonding, dat Waterfort of Waterschans zou gaan heten. De eerste bevelhebber was de ingenieur Hans van Valckenburg: naar hem heette het fort ook Valckenburg.[406]) Het fort zal einde 1584 voor bezetting gereed zijn geweest. Overigens bleef het — kennelijk westelijker gelegen — oude fort aan het Zuider havenhoofd nog een tijd bestaan.[407])
De verbinding van de stad met het fort gaf nogal wat zorgen: hier gingen vestingbouwkunde en waterstaatstechniek hand in hand. Aan de Zuidhavendijk werd een strook van het Zuidland opnieuw bedijkt en aan de zuidkant van dat poldertje ook een haven gegraven: nu had men een dubbele verbinding naar het westen! De Staten van Zeeland werden geïnteresseerd voor het werk: zij lieten het aanbesteden en schoten de stad enige sommen gelds voor. Deze waren echter niet voldoende: de arbeiders leden honger en verlieten tenslotte in september 1587 het werk.[408])
De Waterschans of Valckenborch en de Noordschans bij Bergen op Zoom sloten aan bij Zeeuwse forten aan de Eendracht. (afb. 36) Terecht voorzag men aanvallen op het havenkanaal, zodat men er de nodige versterkingen aanbracht. In de bocht van de haven nabij de

---

405 V.I. 40, 62v.

406 F.J.G.den Raa en F.de Bas, *Het Staatsche leger*, Breda, 1911,244-245, voetnoot 2; *Het Staatsche leger III*, Breda, 1915, 276.

407 V.I. 40, 534.

408 V.I. 40, 149, 150V, 154-158.

stad lag het “Cleyn Schansken”. Aan de zuidkant van het fort Valckenborch lag de Nieuwe Schans.[409])Tijdens het beleg door Parma zijn aan de noordzijde van de haven de schansen Stavast en Papemutse aangelegd. Deze en andere kleine forten zijn na het beleg weer opgeruimd. Wat overbleef was de Noordschans, terwijl aan de zuidzijde van de haven de Zuidschans en de Borgerschans bleven bestaan. De laatste leed echter van de stromingen in de Schelde, waaraan zij was blootgesteld. In 1606 is een redoute gemaakt op de plaats waar de Borgerschans had gelegen.[410]) Nadien is ook deze verdwenen. De Zuid- en Noordschans zijn in 1591 en 1592 van contrescarpen voorzien. Dat van de Zuidschans vormde tevens de dijk, die de Nieuwe Haven aan de zuidkant van het Stadspoldertje beschermde.[411]) Vier jaar later zette prins Maurits bij de Staten-Generaal door, dat het Zuidfront zijn uiteindelijke vorm kreeg.[412]) De Noordschans (of Noordfort) is reeds vóór 1647 door een aarden redoute vervangen.[413]) Zo bleef uiteindelijk alleen de Zuidschans (ook Waterfort en tenslotte Waterschans genaamd) over.
De forten bij de haven van Bergen op Zoom kunnen worden bezien in het geheel van onder water gezette polders en strategisch aangelegde forten langs beide oevers van de Eendracht. In 1583, toen Steenbergen door de Spanjaarden veroverd was, liet Willem de Roovere, schout van Steenbergen, de dijken ten westen van Steenbergen, onder Nieuw

---

409 J.Baselis, ‘De belegeringhe van Bergen op Zoom’ in: *Cort verhaal van eenige exploicte van Oorloghe*, Breda 1615, 39.

410 V.I. 986.

411 V.I. 988d; V.I. 60.

412 R.G.P. 62, 37, 160.

413 Kaart door Johan Merck, particulier bezit.

Vossemeer en bij Halsteren doorsteken. [414]) Door de verdronken polder Broloze aan de zuidpunt van Tholen werd toen een nieuwe haven gegraven, een nieuwe uitmonding van de Eendracht, beschermd door de schansen Geuzegat en Molsgat.
De Spaanse verovering van Hulst gaf een nieuwe impuls tot het aanleggen van schansen langs de Eendracht zoals Driesluizen, Grotendorst en Slikkenburg. Zij zijn in 1615 vervangen door de grotere forten Oranje, Maurits, Zeeland en Nassau. Na de aanleg van de linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen zijn deze forten verwaarloosd. In feite betekende de aanleg van deze nieuwe linie, dat de verdedigingslijn van Zeeland naar het oosten werd verschoven.[415]) (Afb 37)

---

414 W.A.van Ham, 'Langs Schelde en Eendracht', in *De Ghulden Roos 35*(1975), 24.

415 Resoluties van de Staten van Zeeland 1615, 36, 37, 128, 129, 133, 136, 190.

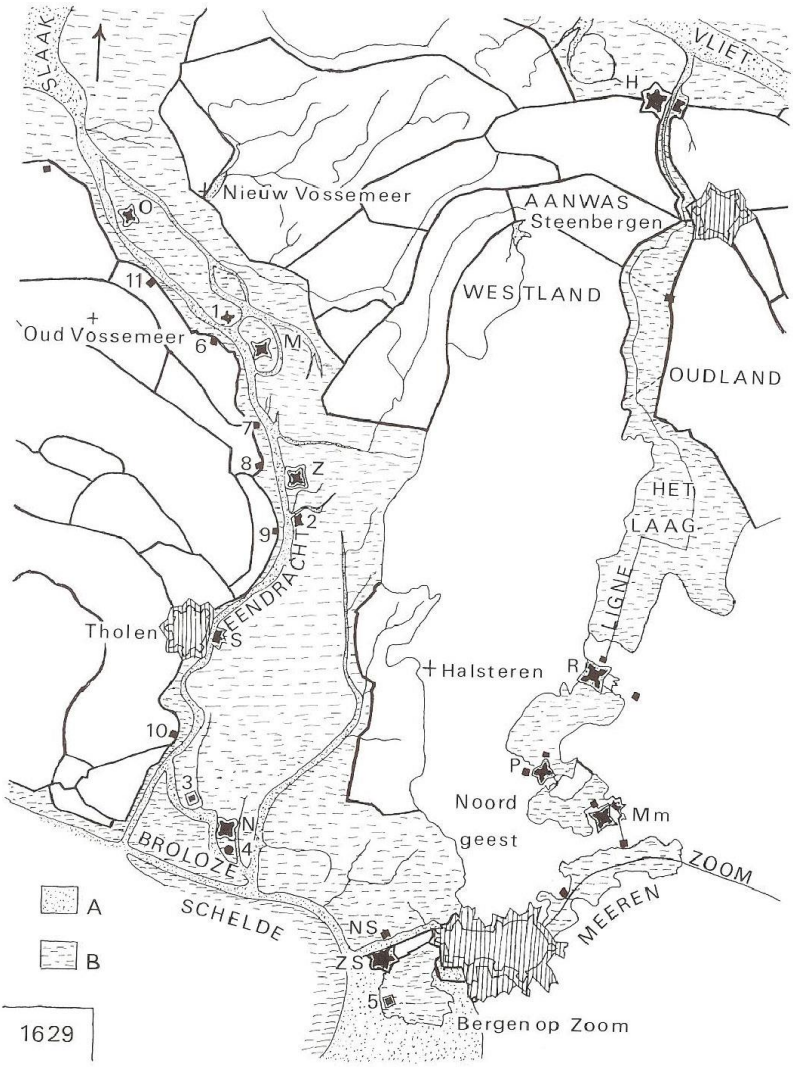

Afb 37. Schetskaart van de linies van de Eendracht en van Bergen op Zoom naar Steenbergen 1629.

Basis: Alg. Rijksarchief Zeeland, kaarten De Waard nrs 1155 en 1246; Rijksarchief 'sHertogenbosch, nr 3922 (kaart F. Van Schooten); Gemeentearchief BoZ KG104, kaarten Hingman nrs 1467 en 1468.

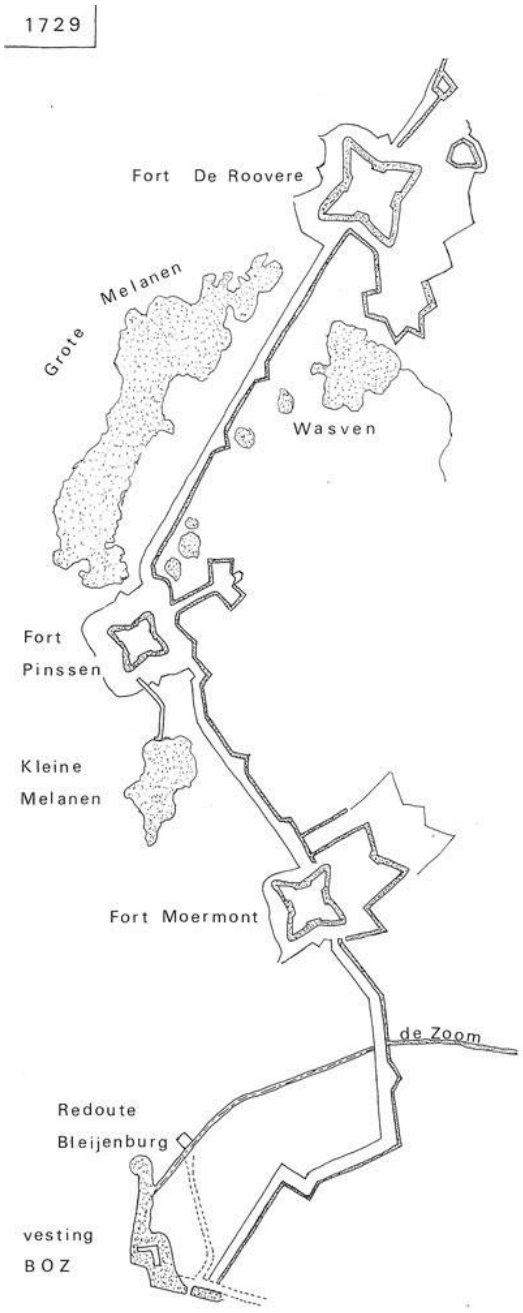

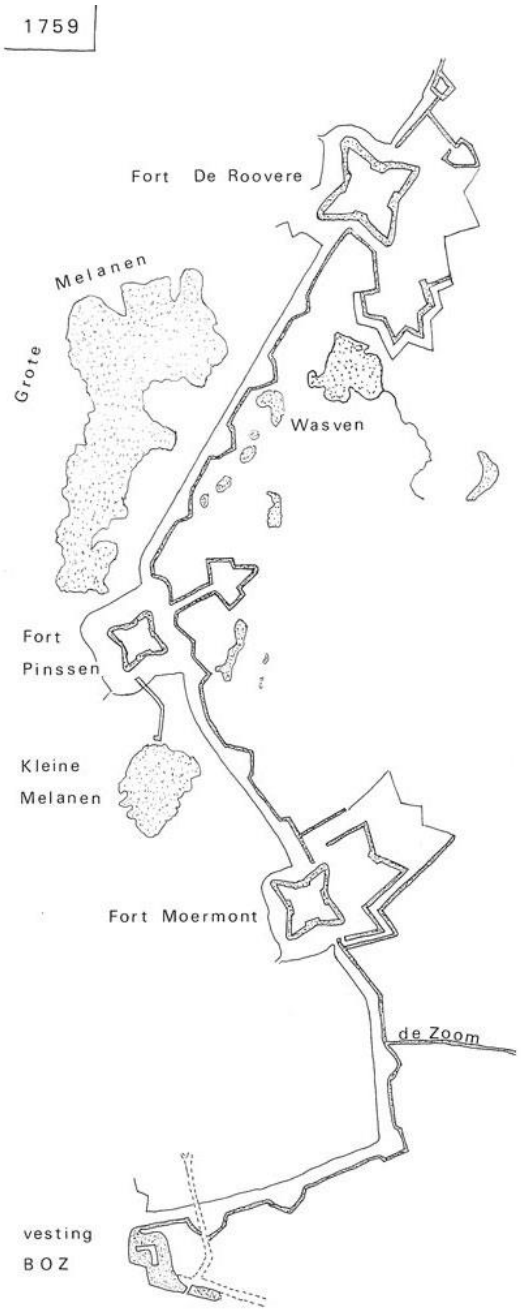

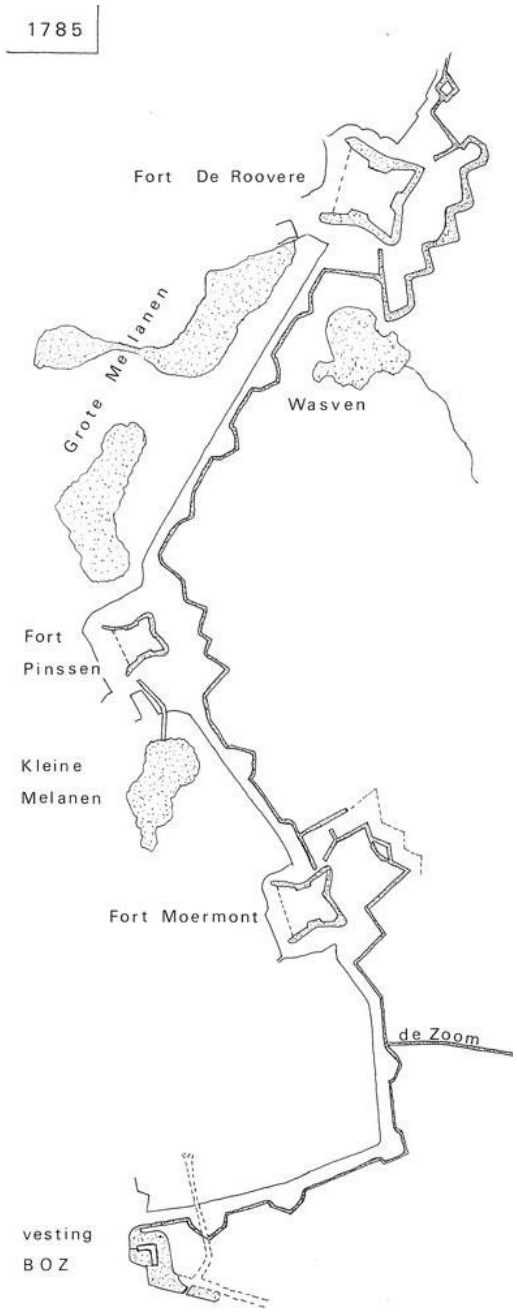

Schetskaarten van de linie van Bergen op Zoom naar Steenbergen.
Basis: Alg. Rijksarchief OSK B nr 119; Rijksarchief Noord Brabant, Plan van de linie en drie Forten van Bergen op Zoom (ca 1760); Gemeentearchief BoZ KM 174, Kaart Stad en Westkwartier van het markiezaat door JB Adan (ca 1785) 1e blad; de moderne topografische kaart.

Afb 38. Situatie 1729
Afb 39. Situatie 1759
Afb 40. Situatie 1785

DE LINIE VAN BERGEN OP ZOOM NAAR STEENBERGEN

Tijdens de belegeringen van Groenlo (1627) en van ‘s-Hertogenbosch (1629) verbleef het Staatse leger geruime tijd in Overijssel, Gelderland en oostelijk Noord-Brabant. Men vreesde, dat de Spanjaarden hiervan gebruik zouden maken elders aanvallen te doen, bijvoorbeeld op het eiland Tholen of Bergen op Zoom. Vandaar dat men begon met de versterking van Steenbergen, dat van 1583 tot 1590 en in 1622 in Spaanse handen was geweest en een zwakke schakel in het stelsel van vestingen langs de Zeeuwse wateren vormde. Aan de havenmonding van Steenbergen is in 1627 het fort Henricus gesticht, waarna de nieuwe omwalling van de stad begon.[416])

In het voorjaar van 1628 vonden te Bergen op Zoom besprekingen plaats, waarbij men tot de conclusie kwam, dat het aanleggen van forten op de heuvelruggen die tot Halsteren (en dus tot de oever van de Eendracht) toegang gaven, een goede oplossing vormde. De moerassen, tussen deze hoogten gelegen, zouden waar nodig met elkaar in verbinding worden gebracht. Moeilijke beraadslagingen vonden in de Staten-Generaal plaats: vooral Friesland werkte tegen en eiste versterking van de schansen in die provincie en het aangrenzende Groningen.[417])

Men zette echter door: in juni 1628 begonnen de werkzaamheden. Een legerkamp met een sterke bezetting onder bevel van kolonel Willem Pijnssen waakte tegen onverhoedse aanvallen. Van de zijde van

---

416 F. Brekelmans en W.van Ham, ‘De vestingwerken van Steenbergen tot 1630’, in: jaarboek *De Ghulden Roos 17*(1957), 83-84.

417 *Het Staatsche leger IV*, 22-24, 28.

Holland waren Pompejus de Roovere, heer van Hardinxveld en van de zijde van Zeeland Iman van Zuytland, heer van Moermont, ten nauwste bij de aanleg van de forten betrokken. Naar de genoemde personen kregen de forten de namen van Pinssen (onder Noordgeest), de Roovere (onder Halsteren) en Moermont (onder Bergen op Zoom).[418]) In november 1628 waren de forten in staat van verdediging gebracht. Ondertussen waren in mei 1628 de werken begonnen waarmee onder Steenbergen een "'zoute inundatie" werd geformeerd. Daartoe zijn delen van het Westland, de Aanwaspolder en het Oudland door kadedijken van de rest van die polders afgescheiden. Door de nieuwe inundatiesluis bij Steenbergen kon zout water worden ingelaten, dat tot aan het fort Roovere liep. Reeds in augustus 1628 was verzwaring van de dijken nodig.[419]) Ook Steenbergen kreeg nieuwe vestingwerken, die in de herfst van 1628 gereed kwamen. Het bleek echter nodig, ook de noordkant van die stad van een omwalling te voorzien: hierbij hoorde ook een verbinding van Steenbergen door middel van een retranchement met het hoornwerk tegenover fort Henricus. Deze werken zijn in de loop van 1629 voltooid terwijl in 1630 de afwerking plaats had.[420])
Tot het fort de Roovere kon door middel van een "zoute"inundatie-linie vanaf Steenbergen zeewater worden ingelaten, doch vandaar af moest door middel van zoet water uit de Wouwse heide een veel

---

418 *Het Staatsche leger IV*, 22-23; J.Belonje, 'Het fort Rovers of De Roovere', in: *De Ghulden Roos 5*(1955), 79-93.

419 Brekelmans en van Ham a.w. 87.

420 Brekelmans en van Ham a.w. 88-91. W.van Ham, 'De stad Steenbergen' 1630-1830, in: *De Ghulden Roos 24* (5964), 55-60.

groter gebied worden geïnundeerd dan tot dusverre het geval was geweest.
De Meeren en de reeds bestaande plassen genaamd de Grote en Kleine Melanen en andere vennen onder Noordgeest en Halsteren werden door kanalen, “doorsnijdingen” genoemd, met elkaar in verbinding gebracht.
Op een ondiepe plaats tussen de Hoge en Lage Meren werd c. 1629 de redoute Bleijenburg aangelegd. Reeds in november 1629 werd besloten, een waterleiding van Wouw naar de forten te maken.[421]) Pas in 1635 is zulks geschied; nadien blijft het openhouden van deze waterleiding een voortdurende zorg voor de stad en de militaire autoriteiten. Zo was er in 1637 en 1639 te weinig, in 1648 te veel water. Dan was er nog de wrijving met Steenbergen en Kruisland, die zich niet aan de akkoorden over de watervoorziening hielden (1643).[422]) In de Wouwse heide waren vooral van belang de Grote Houwer (in latere eeuwen het gebied van de Wouwse Plantage): hierheen liep een aftakking van de Zoom, die “Nieuwe Vaert” heette. Op 5 mei 1649 stond de Raad van State toe, dat de onder water gezette landen weer droog werden gelegd. De ingelanden moesten de kadedijken onderhouden, waartussen het water had gestaan. Deze vormden de “landen in de inundatie”, sindsdien een belangengemeenschap, die een eigen penningmeester had. Als onderdelen werden beschouwd: de Meeren, de Melanen en de Schiethoeken (op de grens van Bergen op Zoom en Noordgeest).[423])

---

421 V.I. 47, res. 6 november 5629.

422 V.I. 48. res. 19 december 5637, 26 oktober 1643, 27 oktober 5643, 53 november 5643; VI. 49, res. 52 november 1648.

423 V.I. 988f.

De oorlogsdreigingen maakten in 1670 het in werking stellen van de inundatie weer actueel. De vestingingenieurs Bollaert en De Wayer bezichtigden de situatie van de Zeezuiper, het Keutelmeer, de Balse Loop en de Zoom. Het water bleek door de verstopping van de waterleidingen weer zijn natuurlijke loop te hebben genomen in de richting van Kruisland en niet naar de forten. De ingelanden werden gedwongen, dit in orde te brengen. Van 1671 tot 1678 was de inundatie weer in werking; de ingelanden kregen teruggave of vrijstelling van de verpondingen.[424])
In de jaren 1692—1693 ging het water van de Meeren via de Zoom en de Grebbe zeewaarts; overwogen werd, het wederom via de treksloot van de Melanen naar het noorden te leiden.[425])

GLORIE EN VERVAL

Menno van Coehoorn inspecteerde in 1698 ook de linie en de vesting Steenbergen. Zijn verslag bevat slechts een pleidooi om deze werken in een betere staat te brengen, zonder dat het in bijzonderheden afdaalt.[426]) Waarschijnlijk naar zijn adviezen kwamen in de jaren 1701—1703 nieuwe buitenwerken voor de vesting Steenbergen tot stand. Een in 1672 geslecht kroonwerk werd hersteld in vernieuwde vormen; ten noorden en zuiden ervan kwamen contregarden en daaromheen een buitenwal (enveloppe) met wapenplaatsen.[427]) In 1699 werd de watertoevoer uit het Hengstmeer en de Bal in de

---

424 V.I. 988f; *De Ghulden Roos* 20, 25-26.

425 V.I. 721b, resoluties van Buitenpoorterij, 1 augustus 1692 en 27juni 5693.

426 *Memorie. . . . van Menno Baron van Coehoorn*, 127-128.

427 W.A.van Ham“De stad Steenbergen, 1630-1830” in: *de Ghulden Roos24* (1964), 60.

richting van de stad beter geregeld.[428]) Verdere werkzaamheden aan de linie bleven wellicht achterwege, omdat in de jaren 1702—1713 de inundatie in verband met de oorlogstoestand in werking was.[429])
De ingenieur Van Bommel legde in 1727 een nieuwe linie aan. Hierbij zijn de forten De Roovere, Pinssen en Moermont en de vesting Bergen op Zoom door middel van een van redans (versterkte punten) voorziene wal verbonden. De linie begon bij de voorgracht tegenover de Wouwsepoort. Zij eindigde ongeveer 250 meter ten noorden van fort De Roovere, waar c. 1638 een kleine redoute was aangelegd, omdat de Spanjaarden in 1636 erin waren geslaagd, tot aan de Waterkant (de Eendracht) door te dringen.[430]) Vóór de linie lag een natte gracht. De totale lengte was c. 5,5 km. Het tracé had een S-vorm: tussen de stad en Fort Moermont boog het buiten (dus oost)waarts om. Naar het noorden boog het achter (dus westwaarts) om.[431]) De aanleg ondervond reeds na enige tijd felle kritiek. De wal tussen de stad en Moermont zou Van Bommel volgens critici deze vormen hebben gegeven, om de bezittingen van zijn familie te beschermen. Inderdaad lag aan de oude Zoom binnen de linie het landgoed “Bommelrust”. In 1729 verscheen zelfs een gedrukte brochure, zogenaamd door een “Pools officier” geschreven, waarin op de fouten van het werk én op de familiaire bevoordeling werd

428 SA 721a, Resoluties Buitenpoorterij d.d. 12maart 1699 en 11 september 1699.

429 SA 721a, Resoluties Buitenpoorterij d.d. 21juli 1702.

430 SA 48, res. 15juli 1636; SR 1638, 125v.

431 Schwarz a.w., 153.

gewezen. Dat jaar is overigens de Moervaart of Zoom uitgediept.[432]) (afb. 38)
Een probleem bleef de watervoorziening van de vestinggrachten van Bergen op Zoom en de linie. In 1743 damde men de vennen bij Bergen op Zoom af om deze als waterreservoirs te gebruiken.[433]) De legerleiding zag de linies van Steenbergen steeds meer als een onderdeel van het zuidelijke frontier, dat zich van Sluis tot Grave uitstrekte. De linie werd in oorlogstijd door middel van inundatie van Kruisland, Roosendaal en Gastel verbonden met de linie van de Mark. De waterloop (ook wel Ligne genaamd) tussen Elders Redoute onder Steenbergen en het fort De Roovere is in 1745 verbreed.[434]) Een verlenging van de Linie tot aan Elders Redoute kwam niet tot stand. De oorlog bracht in 1747 de inundaties weer in werking. Het fort De Roovere is toen door de Fransen aangevallen. Na de verovering van de stad Bergen op Zoom vielen de drie forten zonder slag of stoot in handen van de Fransen, doordat de bezetting zich zonder meer overgaf.[435]) Door afdamming leidden de Fransen het Zoomwater van de Steenenheul (later Wouwse Tol) naar de Roosendaalse vliet. Bij de Osseweide onder Wouw gebeurde dit eveneens; daar legden zij een redoute aan.[436])
Uit voorzorg was door de Staatsen de linie van de Eendracht opgemaakt en was de vesting Steenbergen tot een afzonderlijke

---

432 Brief van eenen Poolschen officier aan eenen zijner vrienden te Vlissingen, Gent (1729) *De Ghulden Roos 20* (1960), 42; Schwarz a.w. 211.

433 Schwarz a.w., 252.

434 Schwarz a.w., 215; *De Ghulden Roos 20*(1960), 37-44.

435 Schwarz a.w., 456-472.

436 Schwarz a.w., 388, 392.

stelling uitgebouwd. Het fort Zeeland werd hersteld en geheel gewijzigd; in plaats van het in 1682 verwoeste fort Nassau werd het fort Tweedijk op de westpunt van de Auvergnepolder gesticht; het fort Slikkenburg (hoornwerk tegenover de vesting Tholen) was eveneens hersteld. Op sommige punten kwamen kleinere werken, vooral bij de dijkgaten. Deze waren gemaakt om de polders Rubere en Westland onder Steenbergen en de Oud-Glymes en Auvergnepolders bij Halsteren onder water te kunnen zetten.[437])

De vesting Steenbergen was omringd door inundaties en kleinere werken. De linie van de Eendracht was daartoe verbonden met die van Mark en Dintel door inundaties van het Oudland, de Kromwielen en Kruisland.[438]) Vlak bij Steenbergen zijn een gedetacheerd ravelijn (restant van een oud hoornwerk) en een oude vestingtoren (zogenaamde Wouwse toren) in allerijl opgeruimd. De Fransen drongen tot dicht bij deze vesting door, maar men vond een verovering te tijdrovend vanwege de inundaties in de omgeving.[439])

Onder leiding van ingenieur Van Wijck vonden in 1758—1759 enige veranderingen aan de linie plaats. De voornaamste wijziging betrof de liniewal en gracht nabij de stad. Deze wal is in 1758 een eind noordwaarts ingetrokken waardoor de Zoom op de liniegracht en deze gracht rechtstreeks op de inundatie bij de stad uitmondde. Deze nieuwe liniewal was voorzien van vier bastions; terwijl het oude walstuk slechts twee redans (versterkte punten) kende. Het jaar

---

437 GA BoZ., Nederlandse kaarten nr. 1473.

438 Topografisch-Historische Atlas van het Noord-Brabants Genootschap te ‘s-Hertogenbosch I, nr. 329; Museum Bodellianum Rijksuniversiteitsbibliotheek Leiden Port. 8 nr. 525.

439 Schwarz a.w., 390.

nadien is één van de twee redans tussen Moermont en Pinssen vervangen door een bastion. Ook de twee redans op het lange stuk liniewal tussen Pinssen en De Roovere zijn door bastions vervangen, waarbij ze aan weerszijden door nieuwe redans werden geflankeerd.[440]) (afb. 39)
De ingenieur De Roij,die in 1767 de linie en de inundatie bestudeerde, had enige kritiek op wat Van Wijck tot stand had gebracht. Zijns inziens had Van Wijck de lage landen die binnen de linie waren gebleven (ten zuidoosten van fort Moermont) beter geheel daarbuiten kunnen laten vallen. Hij bepleitte een voortzetting van verbredingswerkzaamheden aan de Zoom, die toen plaats hadden. Hij constateerde dat de Roosendalers water aftapten via een doorsteek van de Zoom naar de Enge beek, terwijl die van Wouw door een sluisje in de oever water naar Kruisland afleidden. Zijn rapport bevat tal van bijzonderheden van belang voor de waterhuishouding in die dagen, vooral met betrekking tot de linie.[441]) Een memorie uit 1777 door J. van Suchtelen pleit voor het in stand houden van de tweede linie, namelijk die langs de Eendracht. Bij Fort Zeeland zouden daartoe nieuwe sluizen moeten worden gebouwd.[442])
De laatste belangrijke herzieningen aan de linie van Steenbergen vonden in 1784 plaats. Daarbij zijn de voorwerken van de drie forten vervangen door getenailleerde werken, die men in verbinding met de liniewal bracht. De keelzijde (westzijde) van de hoofdwal van de drie forten met de aangrenzende flanken van de bastions en

---

440 SA 988a, resolutie Raad van State d.d. 21 november 1758. ARA. O.P.V., B99.

441 A.G.B. Nadere beschrijving over de inundatiën van Bergen op Zoom door den Colonel en Directeur de Roy, 1767.

442 ARA. Memorie B 78.

grachtsgedeelten zijn daarbij verwijderd. Hierover toonde vriend en vijand zich nadien zeer verbaasd.[443]) (afb. 40)
Steenbergen onderging het volgende jaar nog enige veranderingen. De wapenplaatsen in de enveloppen zijn daarbij vervangen door lunetten (zoals te Bergen op Zoom) terwijl de oostelijke voorwal (contrescarp) met gracht verdween; het terrein is opgenomen in de aangrenzende werken (kroonwerk met contregarden).[444])
Bij de inval van de Fransen in 1793 is de inundatie in werking gebracht. Na de aftocht van de troepen begon men zich voor te bereiden op een nieuwe aanval: in september 1794 kon men zodoende door de afdamming van de Steenbergse Vliet tussen Kruisland en Oud-Gastel (Lindenburgse veer) het terrein aldaar gemakkelijk onder water zetten. Ook de Theodoruspolder bij Bergen op Zoom is toen geïnundeerd. De stelling van Steenbergen is wederom ingericht. Alles tevergeefs gezien de algemene capitulatie die in 1795 volgde.[445])
Vrijwel dezelfde polders en terreinen zijn door het stellen van de inundatie in 1809 weer onder water gezet. Hierbij betrof het een dreiging vanuit het westen: de aanval van de Engelsen in Zeeland. Steenbergen is in 1809 echter tot een open stad verklaard. De verdediging van Nederland ging zich op de kust concentreren.[446])
Napoleon zette deze gedragslijn voort: in 1811 besloot hij Steenbergen en de linie te laten slechten. Door zijn nederlaag (in december 1813 is Steenbergen zonder meer ontruimd) kwam hiervan voorlopig niets. In

---

443 Le Grand a.w., 22 (ned.editie 25); Van Gorkum a.w., 43 e.v.; ARA. O.P.V., B nrs. 103-108 en 121.

444 *De Ghulden Roos 24* (1964), 6.

445 Sabron a.w. I, 149 e.v.; II 16 e.v.

446 De Bas a.w., 2, Schiedam 1891, 554.

1814—1815 lieten de Nederlanders Steenbergen weer in staat van verdediging brengen.[447])
Daarmee schreef men de laatste bladzijden van de geschiedenis van de linie. In juni 1815 besteedde men de slechting aan van het liniestuk tussen Bergen op Zoom en Fort Moermont.[448]) De wallen van Steenbergen zijn in 1816 door de Geniedienst aan de domeinadministratie overgedragen. Ook de drie forten zijn als vestingwerk opgeheven en buiten onderhoud gesteld. De wallen van Steenbergen zijn in 1827 samen met bijbehorende werken (onder meer fort Henricus) aan particulieren verkocht.[449])
Het opgeven van Steenbergen maakte de linie waardeloos en de vesting Bergen op Zoom relatief zwak. Ondanks dat is in 1830—1832 de inundatie bij Bergen op Zoom weer in werking gesteld. Doordat er niet veel regen viel, was de waterstand in de polders slechts matig: er moest zeewater worden ingelaten.[450]) We vermeldden reeds, dat in de veertiger jaren van de negentiende eeuw enerzijds werd bepleit de gehele linie op te geven; anderzijds waren er stemmen, die voor herstel pleitten. Nog in 1848 is nagegaan hoe Steenbergen als veldwerk in te richten en de inundatie opnieuw te stellen. Het was wellicht de laatste maal, dat er positief over de linie gedacht werd. De grachten van Steenbergen zijn reeds in 1841 verkocht; de drie forten in 1854.[451])

---

447 Le Grand a.w., 41 (Ned.editie 50); A. Delahaye, , *De vesting Steenbergen* 60-68.

448 ARA, bestek van 2juni 1815 nr. 272.

449 *De Ghulden Roos 24* (1964), 61.

450 K. Slootmans, 'De Zoom', in: *De Ghulden Roos 20* (1960), 28.

451 J.Belonje, 'Het fort Rovers of De Roovere', in: *De Ghulden Roos 15*(1955), 91 e.v.

Nog jarenlang zouden de restanten van de linie zich blijven aftekenen in het landschap, op de luchtfoto's en kaarten. Het fort Moermont liet geen enkel spoor achter, terwijl de resten van de linie tussen de stad Bergen op Zoom en het fort door de aanleg van een industrieterrein zijn uitgewist. De uitbreidingen van Steenbergen na de tweede wereldoorlog deden eveneens veel overblijfsels verdwijnen. Aan de noord- en de zuidoostzijde van de plaats zijn nog voldoende vergraven resten aanwezig om een renovatie te kunnen bepleiten. Het fort De Roovere is nog vrijwel intact, alsmede de liniewal en gracht tussen De Roovere en Pinssen. Ook van fort Pinssen zijn nog voldoende sporen aanwezig, om een behoud te rechtvaardigen. De rijke (soms te overvloedige!) bebossing rond de linieresten tussen fort De Roovere en de toekomstige randweg Noord vormen een monument van cultuur- en natuurhistorisch belang.

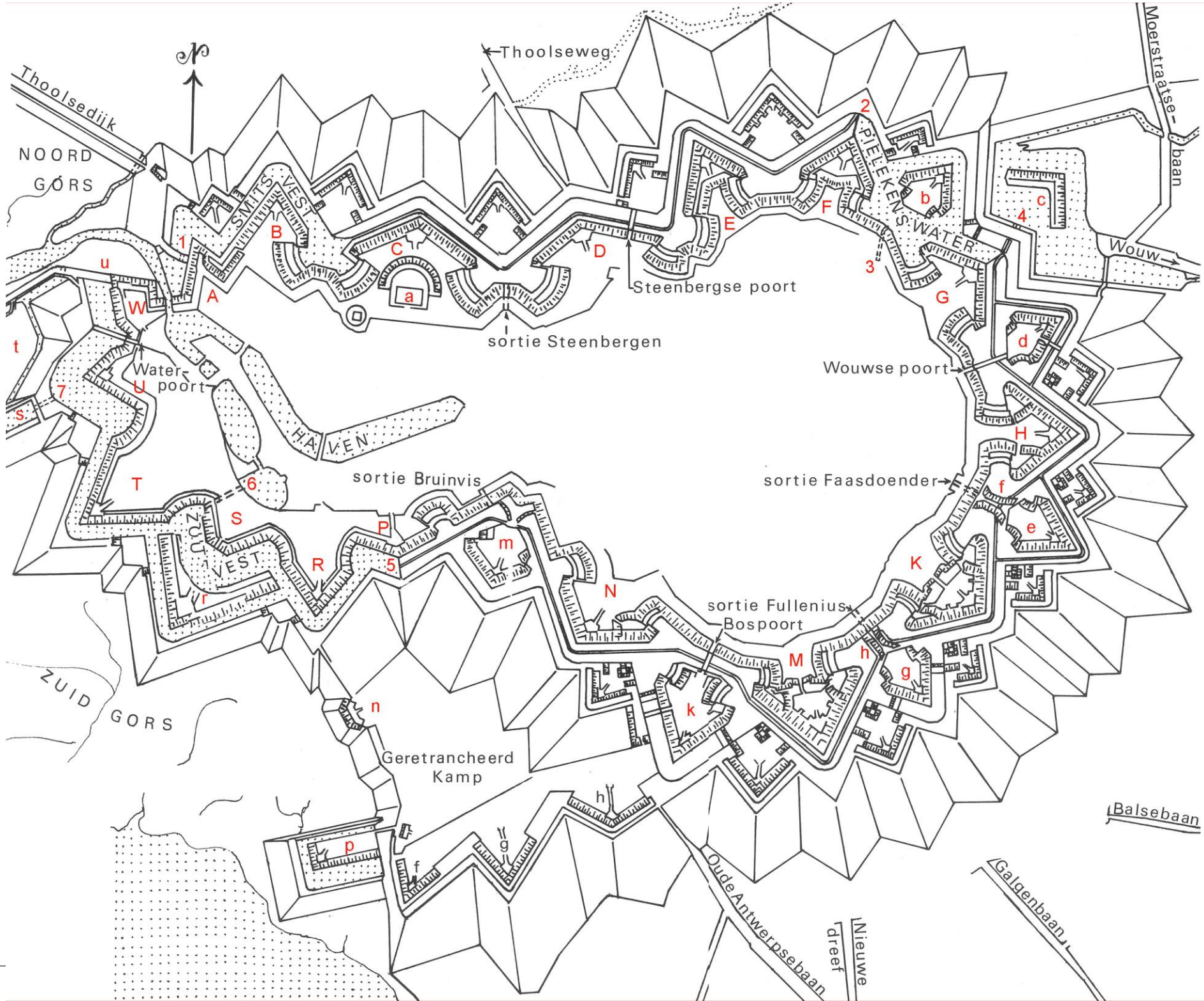
Thoolsedijk
NOORD GORS
Thoolseweg
Moerstraatse-baan
SMITS VEST
PIELEKENS WATER
Wouw
Steenbergse poort
sortie Steenbergen
Water-poort
HAVEN
Wouwse poort
sortie Bruinvis
sortie Faasdoender
ZUIDVEST
sortie Fullenius
Bospoort
ZUID GORS
Geretrancheerd Kamp
Balsebaan
Oude Antwerpsebaan
Nieuwe dreef
Galgenbaan

Afb 41-42-43-44.
De vesting van Bergen op Zoom. Schets van de situatie in 1832, waarop aangegeven het watervoorzieningssysteem in de grachten.
Waterfront, Noordfront, Hooge front en Geretrancheerd kamp bij Kijk in de Pot.

A. Tenaille van Dun
B. Bastion Gadellière
C. Bastion Hertell
D. Bastion Ginkel
E. Bastion Hoogmogende
F. Bastion Edelmogende
G. Bastion Noyelles
H. Bastion William
K. Pucelle
M. Bastion Coehoorn
N. Bastion Belvédère
P. Brisure Orange
R. Bastion Nassau
S. Brisure Watermolen
T. Bastion Unie
U. Bastion Beckaff II
W. Bastion Beckaff I

a. Kruitmagazijn Hertell
b. Ravelijn Op den Zoom
c. Contregarde Coehoorn
d. Ravelijn Wouw
e. Ravelijn Wassenaar
f. Caponnière
g. Ravelijn Dedem
h. Caponnière
k. Ravelijn Antwerpen
m. Ravelijn Stoelemat
n. Batterij
p. Slikredoute
r. Contregarde Deutz
s. Nieuwe Haven
t. Stadspolder
u. Leugenaarsdijk

1. *Duiker in den aarden dam*
2. *Stenen beer bij Edelmogende*
3. *Grebbesluis (Meerse tuin)*
4. *Inundatiesluis Coehoorn*
5. *Orangebeer (met sluis)*
6. *Zwanegat (sluis)*
7. *Sluis in de bedekte weg*

LIJST VAN VESTINGBOUWKUNDIGE TERMEN

Een aantal begrippen uit de vestingbouwkunde en de militaire geschiedenis wordt in deze lijst summier verklaard. Binnen afzienbare tijd verschijnt als uitgave van de Stichting 'Menno van Coehoorn' een uitvoerige verklarende woordenlijst van vestingbouwkundige termen; aan het manuscript is hieronder een en ander ontleend. Verder is gebruik gemaakt van de lijst in *Bolwerk der Nederlanden: Maastricht* door L.J. Morreau, Assen 1979. Enige termen hadden in de vesting Bergen op Zoom, zoals die door Coehoorn was ontworpen, een speciale betekenis. Indien dit het geval is, wordt het afzonderlijk vermeld.

afsnijding	zie retranchement.
banket	opstellingsplaat voor geweerschutters.
bastion	vijfhoekige uitbouw van een muur of wal.
batterij	aarden werk om stukken geschut op te zetten.
bedekte weg	weg langs de contrescarp.
beer	dam in een vestinggracht meestal van steen met een scherpe bovenzijde bolwerk andere naam voor bastion.
buitengrachtsboord	zie contrescarp.
caponnière	aarden uitbouw in de vestinggracht.
contregarde	buitenwerk gelegen vóór de face van een bastion
contrescarp	oever aan de veldzijde, meestal met bedekte weg.
courtine	muur- of walstuk tussen twee bolwerken of torens.
cunette	(in de vesting van Coehoorn:) waterleiding in het midden van de droge gracht.

d'osdaan zie beer.

enveloppe buitenom lopende beschermingswal rond een vesting.

escarp oever aan de stadzijde van de gracht.

facen naar buiten gerichte zijden van een vestingwerk die in een saillant samenkomen.

fausse-braille loopgang onder langs de hoofdwal meestal door een onderwal beschermd.

flank zijkant van een bastion tussen de face en de courtine.

flankeren van terzijde onder vuur nemen, bestrijken.

gedetacheerd bastion bastion dat door een gracht van de hoofdwal is gescheiden

geretrancheerd kamp kamp binnen een afsnijdingswal.

glacis flauw hellend buitentalud van een bedekte weg gordijn zie courtine

halve maan verdedigbaar eiland in de vestinggracht, vôôr de punt van een bastion of ravelijn gelegen.

hamei valhek, van scherpe punten voorzien.

hoofdwal wal om de eigenlijke vesting, stadswal.

hoornwerk langgerekt buitenwerk, aan de veldzijde voorzien van twee halve bastions.

kat geschutsopstelling achter een walstuk.

keelzijde achterzijde van een vestingwerk.

kroonwerk buitenwerk, aan de veldzijde voorzien van twee halve bastions en één heel middenbastion.

loopgracht zie fausse braille.

lunet (in de vesting van Coehoorn:) aarden werk binnen een wapenplaats

mijn 1. een lading springstoffen;

	2. onderaardse gang van waaruit springladingen tot ontploffing worden gebracht.
oreillon	(in de vesting van Coehoorn:) uitbouw aan de schouderhoek van een bastion.
oudaen	zie beer.
place d'armes	zie wapenplaats.
poterne	(in de vesting van Coehoorn:) overdekte doorgang in de hoofdwal, leidende naar de onderflank van een bastion.
ravelijn	verdedigbaar eiland, in de gracht tussen de bastions gelegen.
redan	versterkt punt in een wal, in de vorm van een gelijkbenige driehoek
redoute	1. vierkante versterkte toren 2. vierkant aarden veldwerk.
reduit	(in de vesting van Coehoorn:) stenen vestingwerk, gewoonlijk vierhoekig, aangebracht in de wapenplaats, bestemd als laatste weerstandspositie in dat werk.
retranchement	afsnijding door middel van een wal of muur.
rondeel	Vrij lage halfronde muurtoren.
Tenaille	a. binnenwaarts onder een stompe hoek gebroken wal in de gracht vóór een courtine; b. verdedigbaar buitenwerk met de vorm van een enkele of dubbele tenaille (lijkt op kroonwerk).

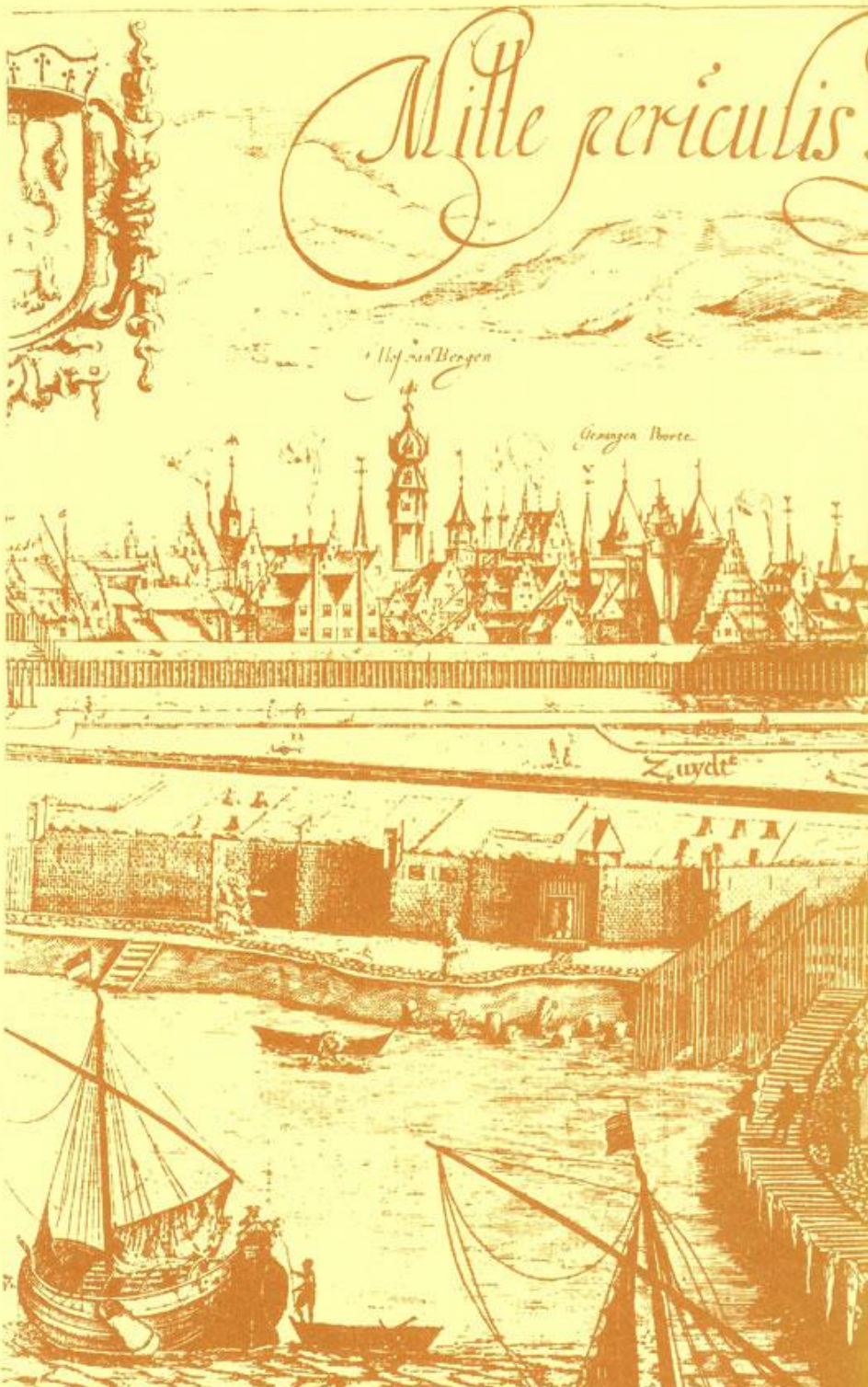
Mille periculis
Alkmaer Bergen
Geesinger Poorte
Zuydt